

Беране, 2025. година

ТОКОВИ

Часопис за научна, књижевна и друштвена питања

Број 2/2025

Редакција

Проф. др Здравко Делетић
Проф. др Радован Стојановић
Проф. др Саша Поповић
Проф. др Велибор Спалевић
Проф. др Александар Животић
Др Милован Живковић
Др Никола Маројевић
Мр Миливоје Бабовић
Мр Туфик Софтић
Мр Рита Барјактаровић
Будо Мојашевић
Слободан Стојановић
Велимир Ралевић
Лука Радојевић

Лектор

Др Милица Мимовић

Главни и

одговорни уредник

Др Милица Мимовић

Секретар

Милан Цикић

Издавач

ЈУ Центар за културу - Беране

За издавача

Тамара Кењић
директорка
ЈУ Центар за културу - Беране

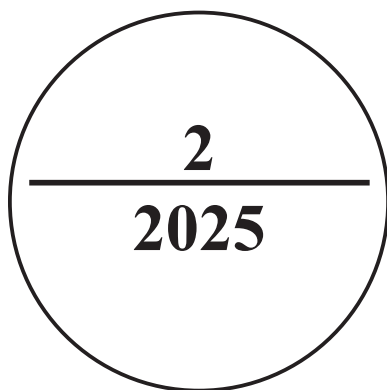
Беранско-андријевачког батаљона
бр. 13
84300 Беране
е-mail: czkba@t-com.me

Досадашњи гл. и одг. уредници

Миомир Дашић
Рајко Богојевић
Љубомир Бојовић
Милица Коматина
Иван С. Раичевић
Миодраг Бобо Радуновић
Драшко Дошљак
Будо Мојашевић
Дамјан Ћулафић

ТОКОВИ

ЧАСОПИС ЗА НАУЧНА, КЊИЖЕВНА И ДРУШТВЕНА ПИТАЊА

СТУДИЈЕ, ЧЛАНЦИ

Проф. др Здравко М. ДЕЛЕТИЋ¹

ПОЖЕЉНА ИСТОРИЈА: ПРОИЗВОДЊА И УПОТРЕБА - МОЋ НЕЗНАЊА -

Сажетак: Свакодневно неко прича о историји, обнављамо приче о устаницима, ратовима, јунаштвима, претрпљеним злочинима. Производимо и користимо митове и традиције које нам одговарају, причамо и пишемо херојску историју која користи садашњости. Непожељно као да не знамо или лако заборавимо. Позивамо се на изворе и чињенице, којих нема довољно или нам нијесу познате, нијесу сачувани многи важни докази. Свако друштво – владајућа идеологија пише историју која је корисна, која легитимише власт и олакшава идеолошку мобилизацију, некад и превару становништва.

Није проблем колико има извора и чињеница, већ како их бирамо, разумијемо и тумачимо – које им значење приписујемо по нашој процјени. Тако настаје пожељна слика прошлости (некад и измишљена), која има подршку и задовољава потребе владајуће класе – политичара, цркве, разних служби и организација, које утичу на формирање и употребу друштвене свијести и мишљења. Често је то недоказана прошлост, измишљена од савременика, због тога се може лако мијењати – преправљати, подешавати, негирати. Тако ослободиоци и револуционари постају злочинци и антинационални идеолози, осуђени ратни злочинци и колаборанти постају антифашисти, родољуби, браниоци нације и вјере. Недужне цивилне или војничке жртве нико не примјећује. Нема одговорности за измишљање и последице неисторичних тумачења, идеологизацију и политизацију тумачења прошлости.

Кључне ријечи: *историја, идеологија, политика, подешавање прошлости, измишљање митова*

¹ Аутор је редовни професор универзитета, у пензији. zdravko.deletic@ac.pr.rs

„Сувишак историје штети живоме човеку.“²

„Престанимо, једном за свагда, да ослобађамо, спасавамо и чувамо друге, да их уверавамо да ће без нас пропасти.“³

Није дозвољено ни морално све што није забрањено, није прихватљиво рећи (написати) ни све што се касније може промијенити – поправити (свака промјена није напредак).⁴ Не треба трошити вријеме и живот на поправљање онога што се није морало лоше урадити. Нажалост, живимо у времену пролазних вриједности, све јачег терора просјечности и незнања, доминације материјалне користи. Моралан човјек нема увијек довољно могућности да оствари универзалне вриједности и норме. Све се своди на тренутак – сада/одмах – и интерес/што више. „Оданост врлини замењена је послушношћу владајућој елити.“⁵ Видљиви циљ политике и права која обећава није стварно елиминисање неправде и криминала, већ управљање кризама које планира или производи политика (мање је важно чија). Политика се често своди на произвођење афера и управљање кризом. При томе, „влада која влада у име народа, постаје влада *над* народом – владавина без народа.“⁶ Оправдање „тако су радили и они прије нас“ код полуписменог, идентитетски, религиозно и политички посвађаног полусвијета (држављана) прихвата се као морално и политичко оправдање за промјене по сваку цијену, рачуне ће платити неко послје гозбе и грабежи. Било која прошлост може се осмислити, митовима, легендама и стереотипима доказати као узрок или могуће рјешење, ако не успије: полицију, марице и војску на улице, „кривце“ у притвор, кад (ако) дође вријеме, наћи ће се докази за њихова „непочинства“. Све у име нације и вјере, народу је лакше кад га млати његова (национална) полиција, наређују „легитимни“ заступници, које је неко одредио за подухвате „никад боље у историји“. Не знају моћници да историја стварно нема ни почетак ни крај, свачије рачуне ће неко плаћати. Нек траје – док траје, „ограбуљај“ што можеш и тражи катун који брани неко слабији од тебе. У традиционално племенској и нахијски „уређеној“ држави, између управљања првобитним и савременим људским заједницама има више сличности него што смо спремни да признамо. Међутим, за „те-

2 Ф. Ниче. О користи и штети историје за живот. Нови Сад : Светови, 2001, 21.

3 Д. Ћосић. Српско питање у XX веку : лична историја једног доба. Београд: Службени гласник, 2009, 124.

4 О пожељној историји прочитати. Т. Кулић. *Kultura sećanja*. Београд . Ћигоја штампа, 2006.

5 Ђ. Ђушњић. *Теорије кulture*. Београд : Zavod za udžbenike, 2015, 320.

6 Ђ. Шушњић. Н. д. ..., 316.

куће потребе“, историја се може подесити и тумачити како најбоље користи доласку и опстанку политичке класе на власти.⁷ Није то ново ни оригинално, измишљени митови, произведене традиције и стереотипи били су присутни у свим људским заједницама и свим временима, биће и у будућности (сада може да их смисли и „вјештачка интелигенција“, шта год то могло да буде и кога ће „да ојади“; то је будућа историја, не за свакога корисна и пожељна, као што није била ни прошла).

Прошлошћу (историјом) се званично бави неколико хуманистичких и друштвених наука. Њихови производи користе се у сврхе производње нових „дјела“ у оквиру научне заједнице, која немају одлучујући утицај на формирање историјске свијести становништва⁸ (грађани читају забавну белетристику – ако шта читају). Историја која се нуди становништву је медијска историја, произведена по мјери владајућих идеологија: национализма, религије, идеологије политичких странака и „невладиног сектора“ (за неке субјекте се не зна ко их је основао ни ко их плаћа, али им се не смије приговорити у име апстрактних слобода и права говора – без обзира какве ефекте та права производе; најлакше се бране туђа права). Историја и традиција (митови, стереотипи), какву познајемо и већином прихватамо, је прича о идентитетима и континуитету, прича о трајању, историјским правима, јуначким дјелима (монументална – херојска историја) и претрпљеним злочинима (омиљена мантра о жртви), прича о освајањима и осветама, о јунацима, генералима и војводама, диктаторима на власти. Све у режији неке идеологије, политике или моћи, али се при слављењу величина не помиње шта је све жртвовано да би „легендарни јунаци“ таквим постали, да ли су погрешно одлучивали и наређивали (ова врста идола не моли, они наређују и кажњавају). Традиције, и кад знамо да су измишљене, имају емотивну привлачност, „лијепо је то чути“, због тога се традиције лако одржавају, некритички прихватају (преносе) и памте. Репрезентативна и монументална прича о чојској и јуначкој прошлости „мог народа“ (племена) увијек је радо слушана и причана.⁹ Често то нема последица, лако казано – лако заборављено.

7 „Прошлост даје славну позбацину садашњости која нема шта да слави.“ Е. Hobsbaum. *O istoriji*. Beograd : Otkrovenje, 2003, 16; „Прошлост служи за циљеве у садашњости.“ К. Ćelstali. *Istorija nije više što je nekad bila.: uvod u historiografiju*. Beograd : Geopoetika, 2004, 23; Историчари објашњавају прошлост у односу на данашње горуће теме и питања.“ Џ. Тош и Ш. Ланг. *У трагању за историјом*. Београд : Клио, 2008, 51.

8 Видјети: А. Mitrović. *Raspravljjanje s Klio : io istoriji, istorijskoj svijesti i historiografiji*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.

9 „Историја је сирови материјал за националистичке и фундаменталистичке идеологије.“ Е. Hobsbauma. *O istoriji ...* , 16.

Међутим, „поглед уназад“ може да скрене пажњу од непожељне стварности и понуди слику нечег пожељнијег, пројекција може бити нереална. Од хода уназад лако „мркне свијест“, или се неко саплете о препреку.

Историја се доживљава субјективно, мада се причом може приказати као нешто опште, трајно и непромјенљиво. То је „продавање магле“, појединац се руководи оним што мисли и доживљава као „истинито“ и за себе важно. При томе, не мора туђу истину негирати, а ни своју доказивати, „пас лаје – вјетар носи“ једна је од „мудрости“ којима појединци себе растеређују одговорности за непожељно искуство, за учињено или пропуштено да се учини. „Паф – паф“¹⁰, народ је лако лагати са позиција власти, кратког је памћења за оно што му не одговара.

Идентитетска и историјска питања су моћно и ефикасно, на први поглед јефтино, оружје за постизање политичких циљева, стицање угледа или грабеж око власти „по дубини и ширини“. Да би се идентитет одржао и доказао потребна је одговарајућа (прилагођена или одабрана) прошлост, при чему није од пресудног значаја њена истинитост, важно је да „обави посао“. „Ко зна зашто је то корисно“. Идентитет и политика су нераздвојни, политика се позива на одбрану идентитета, а идентитет налази потврду у политикама. У друштву – „ван куће“ у разним областима све може бити нечија политика и интерес, може бити проглашено „историјским успјехом“, али и „организованим криминалом“ – садашњост је производња будуће прошлости. Историјом се бавимо ради потреба садашњости. Лакше је измишљати славну прошлост, него рјешавати животна питања у садашњости, нарочито кад прича „пролази“.

У идентитетским питањима и политици симболи (симбол може имати разна значења), митови и традиције могу бити јачи и важнији од стварности или истинитости неке идеје или приче. У националној митологији то су примјери чојства и јунаштва или издаје, коју наука често није доказала (не би се ништа важно промијенило и да признамо да су то измишљотине). Познато је научно тумачење о Марку Краљевићу, деспоту Стефану Лазаревићу, Ивану Црнојевићу, све национални јунаци, а окончали су живот „на турској страни“. Вук Бранковић, „ни крив ни дужан“ остао је вјечити издајник, да би се оправдао пораз од далеко бројније освајачке војске. Народу су потребни идоли и измишљене истине, служе као утјеха или мелем на рану, заблуде које наговјештавају наду и ослобађају кривице (срама). Епске пјесме говоре о убијању, освети, пљачкању туђе имовине, то су одабрани узорни јуначке прошлости, на којима интегри-

10 „Паф – паф“ је крилатица М. Спајића, председника Владе Црне Горе, и о њој ће нека историја и „рука правде“ дати свој суд, по завршеном послу, сувише касно и без резултата.

шемо племенску (нахијску) свијест (али се и сукобљавамо са другима), васпитавамо родољубе – нове ратнике и осветнике. Патриотска дидактика, коју називамо епском или народном књижевношћу, митологија коју намећемо младима кроз школску историју (занимљиво је како су неписмени људи осмислили и вјековима запамтили пјесме са толико стихова – вјероватније је да су „нову варијанту“ модерни сакупљачи „довели у ред“ који одговара жељеном идентитету). Митологија, на којој се могу добити докторати и академска звања, ратовати и владати у име „славне историје“ и туђих заслуга.

Ефикасан алат у изградњи идентитета и чувању власти је позивање на далеку (недовољно познату) прошлост и традицију (која је значајним дијелом током времена произведена – осмишљена, мијењана, допуњавана и прилагођавана новим пројектима и потребама). Лакше је тврдити да је било тако, него доказати да није. Ако нешто и није довољно славно, може се причом поправити и осмислити, коме је до тога – нека доказује да није било тако. Измишљање митова и традиције – прилагођавање прошлости нечему служи, није тешко наћи „експерта“ из неког анонимног института (или потписати некога као рецензента) који ће да потврди „скривену истину“. Често их не треба тражити – нуде се сами, у жељи да се „докажу“ и препоруче за именовање и напредовање. Занимљиво је (и разумљиво) зашто одговорни академски историчари избјегавају спорење са ставовима надриисторичара, политичке елите и ангажоване публицистике (озбиљне научне полемике и критике деценијама нема). Нека друга истина датој друштвеној стварности није потребна (да јесте била би произведена), није паметно таласати и пливати у супротном смјеру, није мудро „дрмати“ кавез моћних, без изгледа да се преживи без рана и проблема.

Политика креира друштвену стварност, али се и прилагођава приликама које не може да промијени, користи разне начине да прикаже прошлост и друштвену стварност по својој мјери (историја се пише за потребе живих). Неки од „заслужних“ у разним областима су више пута „мијењали стране“, па је сада лакше одабрати слику на којој љепше изгледају. „Прање образа“ и подешавање биографија одабраних кадрова (који су и раније одано служили политици) је опробани ревизионистички и пропагандни политички манир (министар из комунистичког доба може да буде на функцији у антикомунистичком друштву – треба чешће да посвједочи да није вјеровао у комунизам, да залелече да је био жртва и морао да служи да би издржавао породицу и сачувао слободу). Упамћени екстремиста може у новим условима продавати причу о противљењу

„режиму“, борби за демократију и „помирење“ по својој замисли.¹¹ Ко има потребу, нађе начин. Питање је ко у ери компјутера и паметних телефона чита књиге, али је на разним мрежама и порталима тешко сакрити „брљотине“ и злоупотребе истине, још је лакше измислити причу, ретуширати слику или „уградiti“ пожељне ликове. Стручне часописе читају стручњаци из уже специјалности, некад аутори који хоће нешто да препишу и направе богат списак фуснота и библиографских референци. То омогућава постојање, одржавање и доступност публицистике, постоје и публикације које омогућавају пропагирање прилагођене историје и постојање параисториографије (плагирање више није неетички, још мање кажњив поступак).

За некога и неко вријеме то може бити историја и истина, у будућности се може третирати као лажна историја. Таква је судбина историографије комунистичког периода (комунизам је био свјетска идеологија, легитимна као и све друге, без обзира да ли је у рату победила, како је касније владала и зашто је у миру поражена). Тобожњи идеолози демократизације заборављају да комунизам није настао, нити је поражен у било којој балканској држави, то је био свјетски сукоб идеологија. Не први пут, стара политика је угушила промјене. Тумачење зависи од друштвеног контекста приче о прошлости – интереса времена које осмишљава пожељну и за себе репрезентативну прошлост.¹² Увијек је тако било – и биће, док год политика буде имала интерес за пожељно тумачење прошлости (а биће док постоји политика). Наука није увијек рјешење проблема, може постати дио проблема у режији идеологије, политичке и црквене елите (класе). Политика увијек има интереса да се нешто прећути, прикаже у другачијој перспективи рад „оних прије демократске смјене власти“, за нове потребе нешто да увелича, измисли или заборави (коме треба нека провјерава), то је разлог да се у тексту бавимо везом историје и политике. Политика на разне начине може да утиче на стваралаштво историчара, још лакше да се некритички служи списима који се квалификују као историјски. Најлакши начин мотивације је давање „заслуженог стана“, финансирање пожељног пројекта, избор у академско звање, исплата договореног хонорара, плаћање штампања књиге и медијска промоција

¹¹ Лидери и партије не признају своје погрешне процјене или неморалне радње, неутемељене планове и скривене жеље. То не чине ни вјерске заједнице, медији, модерни електронски портали. Међутим, то се грађанству нуди, дијелом буде прихваћено и производи последице, које сноси друштво у цјелини, сада или у будућности.

¹² Детаљније Z. Deletić. Društveni kontekst istraživanja prošlosti, у З. М. Делетић, В. Р. Вирејевић. Рециклажа прошлости : историја и политика. Источно Сарајево : Институт историјских наука, 2024, 35-60.

аутора и рада, или потпуно одсуство тога. Наиме, планирани прогон из јавности је манир обрачуна са непожељним појединцима познат од доба антике (непожељни се не помињу, не позивају се на званичне манифестације и слично). То је један од главних извора самоцензуре, није тешко закључити да ли је лакше ходати по покошеној ливади или се пробијати кроз шипражје, пуно свега и свачега.

Подешавање прошлости има практичну функцију, није случајна ни пролазна појава. Да се савремени политичари не нађу „прозваним“, тако је од кад постоји историја и политика, биће тако и даље (нико се не одриче нечега што му користи, сваки чобанин чува свој катун). У недостатку савремених заслуга и резултата, политичари се позивају на историјска права – туђе заслуге из прошлости (некад увеличане, некад измишљене), као да им је то тестаментом преписано. Прекопавају гробове које нема ко да брани и одржава, неке мртве и живе ипак не дирају (уважавају познату или претпостављену моћ). Они који хоће да раде часно и законито не потрају дуго на политичкој и медијској сцени, све мање су пожељни и у историографији. Ничија прошлост није увијек била узорна и монументална, јуначка, чојска – хумана и праведна, како то већина воли да чује или говори. Међутим, сјајна (јуначка и патриотска) прошлост се може произвести и рекламирати (упорно понављање у неком тренутку буде прихваћено, нарочито ако политика и црква ћутањем то дозволе). Наравно, свему „дође вријеме“, политике се мијењају брже него што партијски лидери желе.

У црногорским племенима препричавају се легенде о чувеним главарима, сердарима и војводама. Живко Андријашевић наводи податке да је десетак најпознатијих и најбогатијих главарских породица у Црној Гори било у родбинским, кумовским и пријатељским везама са Господаром, књазом Николом, којем су одано служили.¹³ „Коме је Бог отац, лако му је бити светац.“ Међусобно су се хвалили и подржавали, народ их је мрзио и трпио. То је сердарима, војводама, перјаницима и њиховим породицама омогућавало да апсолутистички владају нахијом, убирају високе камате или сељацима одузимају тапије на имања због неизмирених позајмица, „утру кућу“ издајника и присвоје имање које им „западне за око“ или се неко „уздигне“ више него владарска сујета може да поднесе. И то је историја, племенска и нахијска, неке непожељна – али је историја. Лако је викати „напријед јунаци“, кад други јуришају и гину, а Господар

¹³ Детаљније Živko M. Andrijašević. Nacija s greškom. Podgorica: Pobjeda, 2007. У истом тексту можемо прочитати коликом су имовином располагали легендарни Машо Врбица и Лазар Сочица (с. 104–106). У овом зборнику има на више мјеста закључака који би се могли цитирати у вези са производњом пожељних биографија и моћи апсолутистичке идеологије.

са брда (сједећи на коњу) то задовољно посматра. Они који су се замјерили морали су да побјегну у Брда, попут Марка Миљанова и Миљана Вукова, или да емигрирају у Србију, као Јоле Пилетић и Пеко Павловић, да би избјегли даље сукобе и освете. И то је историјска истина, која је позната, али се о њој гласно ћути, у школским књигама то се не помиње. Међутим, не може се сакрити, постоји народно памћење, наследници који памте, књиге и часописи налазе се на разним мјестима, интернет и друштвене мреже нијесу просторно ограничене, нико више нема на дужи рок монопол на истину или заборав ни прошлог ни садашњег.

Студија је разматрање о томе како се може за идеолошке и политичке (не и научне или културне) интересе подешавати и користити прича о прошлости, није негирање тековина прошлости ни могућности научног сазнања њених дјелова (могуће је сазнати епозоде, али не и цјелину историје; међутим, у епизодама су могући дјелови истине). Није све у прошлости било мрачно, нецивилизовано, злочиначко, али ни чојско и јуначко, како неки аутори (и политичари – идеолози) причају или пишу. Људи не живе у околностима које су изабрали и створили својом вољом, много је утицаја и услова ван моћи и одлуке појединца, породице или групе. Људи су увијек живјели најбоље што су могли, у околностима које им је природа предодредила и постојеће друштво (држава) омогућило, некад и наметнуло; увијек је било лопова, превараната, власт је увијек плаћао народ, а власт је себе поистовјећивала са државом и владала без народа. При томе су моћни тежили да свој углед увећају силом (сила има разне облике) и имовином, спремни да слабије искористе, некад морално (па и физички) одстране на свом путу.¹⁴ То важи за појединце, породице, племена и државе. Лако је данас, без одговорности, гуслати о чојству и јунаштву, измишљати чињенице и давати им жељени значај и значење. Ипак, увијек је било више оних који стварају, ново вријеме доноси напредак у разним областима, то је услов и одлика трајања људског друштва, иако вријеме зла може много вриједног да поруши.

Друштвене науке признају теорију развитака – прогреса, мада прогрес као и успјех и патња нијесу једнаки за све (није напредак све што је ново, зависи шта се са чиме пореди).¹⁵ Увијек су постојали они који имају моћи и имовине више него што су зарадили, сиротиња која ради, једва живи и гине за одбрану части, слободе и опстанка народа и државе (власти), али и дио оних који су се непримјетно „провукли кроз живот“ и забо-

¹⁴ О томе је корисно прочитати књигу Моћ, Б. Расела (Београд, 2022).

¹⁵ О разним одликама теорија о друштву, истакнутим заступницима у науци, са бројним цитатима и коментарима, видјети детаљно у књизи Ђ. Šušnjić. *Teorije kulture ...*

рављени су. Историја је у значајном дијелу прича о неправди, убијању и разарању, спорадично о тлачењу сиромашних од стране политичке класе, без обзира како се то када звало. Историја личи на складиште злочина, које јубиларно обиљежавамо и славимо поднијете жртве („за небитне садржаје“ нема времена, злочине нијесмо чинили), нарочито у школској историји, која је програмирана и изводи се као да има за циљ да васпита будуће ратнике и осветнике; ослободиоце и освајаче.

Нека траје док користи, производитељ ново вријеме нову историју. Прошлост обилује таквим примјерима, пролазностима и дисконтинуитетима у општем континуитету трајања људског друштва и разних цивилизација¹⁶ – пролазности идеологија, политика и њихових произвођача, још брже ангажованих извођача радова. Неке цивилизације и културе, нарочито политике, током времена су се „замориле“, изгубиле су снагу да напредују или се наметну и опстану у својим границама у новим околностима, мада су садржаји који су имали трајну вриједност преживјели у каснијим културама (постали су дио њих). Каква је корист ако знамо „научне истине“ разних произвођача о томе, зашто се толико замарамо (трошимо здравље, памет и вријеме) историјом која је неповратна, иако се понавља у моделима разарања и уништавања људи и добара?

У науци је познат начин формирања и дјеловања пожељних традиција (измишљених у неком времену), познато је и како се оне успјешно уграђују у васпитање и образовање – школску историју. Традиција се ослања на причу о прошлости, што даља прошлост то увјерљивија и значајнија прича (теже је провјерити). Циљ измишљања традиције је окупљање, хомогенизација следбеника, доказивање старевине, трајања, континуитета, позивање на историјска права.¹⁷ Свако вријеме (идеологија) користи и прилагођава старе традиције или измишља нове, садашњост изгледа славније и вредније, ако се ослања на репрезентативну (јуначку) прошлост. Славне традиције мало ко промишља, прихватају се као истините и значајне, због тога трају и присутне су у свим временима и друштвима. Продавање магле, у магли је некад тешко ићи и пјешнице, камо ли возити модеран аутомобил. Вјеруј и не размишљај о политици, лаж је често љепше упакована од истине, лакше се подноси.

Циљ и средства подешавања прошлости су испробани модели и методе, садржај је прилагођен потребама владајуће класе (политичари стварно не руководе институцијама, они владају народом), прилагођавају се

16 О цивилизацијама детаљно: С. Хантингтон. Сукоб цивилизација, 2. издање. Подгорица, Бања Лука : ЦИД, Романов, 2000.

17 О производњи традиција видјети: Е. Hobsbom, Т. Rejndžer / urednici. Izmišljanje tradicije, 2. izdanje. Beograd : XX vek, 2011.

старе и формализују нове традиције о догађајима и јунацима, с тим што је често калемљење нових (пожељних) одлика на старе традиције. Потреба и функција је нова (или врло слична), осмишљена прича чини се судбоносном ако се јаче повеже на далеку прошлост (све је некад било наше и боље). Школска историја је прикладни избор политичке и медијске приче (идеологије). Континуитет мора постојати – стварни или измишљени није одлучујуће, успјех је лакши ако се нови облик традиције повеже са старим праксама (обичајима и митовима, мит је општа и врло моћна идеолошка творевина). Битно је створити привид трајања, моћи и заједништва. „Све измишљене традиције колико год је могуће користе историју као оно што даје легитимитет акцији и цементира групну кохезију.“¹⁸ То је могуће, зато што „историја која је постала део фонда знања или идеологије нације, државе или покрета није оно што се заиста сачувало у памћењу широких слојева, него оно што су одабрали, записали, претворили у слику, популаризовали и институционализовали они чија је дужност да то раде.“¹⁹ То су аутори књига и чланака, публицисти, уредници, рецензенти, наставници, на крају надзорници извођења наставе (инспектори, савјетници и сл.). Политика одабранима даје моћ да манипулишу историјом. Може се доказивати колико је настава и публицистика „историјска истина“, а колико производ друштва и политике у историјском времену и контексту истраживања историје, јавне (медијске) презентације или извођења наставе, пожељна и пројектована „истина“ са роком трајања.²⁰

Није обавезно или животно важно да прошлости буду сви задовољни, да немају свијест о слабостима, неуспјесима и поразима, гладним годинама и заразним болестима, природним катастрофама, вјерским и династичким сукобима (ратовима), злочинима, неправдама и нечасним радњама које су се у прошлости дешавале, да прошлост „кречимо и фарбамо“ у бојама дуге. Нажалост, највише причамо о славним и јуначким догађајима, око којих имамо нове расправе и подјеле, мржњу, сукобе, несанице. А не можемо се сложити, мало је историјских догађаја о којима се не понављају различите приче или нема спорења. Политичарима је прихватљивије „млатити празну сламу“ причама о недоступном и препричаном, него размишљати о промјенама и напретку, руководити институцијама и процесима у корист грађана. Да ли је корисно да то знамо, да ли су срећнији и здравији људи који о прошлости не знају довољно,

18 E. Hobsbom, T. Rejndžer / ur. Izmišljanje tradicije ... , 23.

19 Хобсбом и Рејнджер, н. д. 24.

20 Историјско истраживање наставе историје: З. Делетић. Настава историје у Црној Гори од 1834. до 1918. године. Подгорица : Историјски институт Црне Горе, 1995.

или они који су научили (или замисlili) пожељну (одабрану) прошлост, нарочито ако их неко прозива да поступају у складу са „истинама“ које „знају“? Није без основа поставити питање да ли знања о прошлости више користе или нам више „загорчавају живот“ и одвраћају пажњу од свакодневних – животних проблема и дилема? Истина, контролисано „струњеном“ рајом лакше је управљати, од бриге о прошлости не виде шта им се све ускраћује или узима свакодневно од стране одабраних и посвећених. Свака нација, вјера, идеологија има своју истину о времену и друштву, прошлом и садашњем. Илузија је да се могу искрено и трајно сложити (нема човјека или групе без другачијих искустава, потреба, интереса и емоција), „примирја“ због тренутних потреба или немогућности промјене стања нијесу трајно рјешење, најчешће само одлажу проблеме.

Никад нијесу сви били једнако задовољни прошлим ни садашњим. Човјеку није толико битно да зна како ствари стоје, него какво значење оне за њега имају.²¹ Нијесу сви људи у прошлости (као ни сада) били задовољни својим животом, нијесу у потпуности и без заблуда разумјели своју стварност, као што ни сада многи, и поред толико медија и извора информисања, не разумију или погрешно тумаче догађања (у тумачењима има неразумно много емоција, лажних информација и идеологија, незнање показује своју моћ). Историју знамо као обиље епизода, прича о нечему (није све о чему се пише у прошлости било толико значајно, многим догађајима накнадно приписујемо значење и важност). Нико не може без сумње доказима да потврди да се о неком догађају или времену зна све што је важно. Ако је некад неке било важно (некад је било најважније имати хране за породицу), шта садашње генерације имају од тога? Постоје још увијек неистражене или недоступне епизоде и активности из прошлости, при чему се може рећи да се о кључним догађајима, прекретницама историје, доста сазнало, али и да постоји грађа која је истраживачима била недоступна, нарочито у области дипломатије, црквене, безбједносне и војне политике, на страним језицима, у архивима у иностранству. Таква грађа би, можда, отклонила заблуде дајући нове чињенице. Међутим, кључна одлика је да се историја обрађује на ограниченом узорку (простору, времену, догађају), све догађало у другачијим приликама и прошло је, не постоји у облику и садржају који би се у савремености могао примијенити, дјелује на начин који неко сада, по потреби, смишља да би свађао или неисторично хвалио претке, о којима зна само нечију причу (митове, традицију, домишљања „научника и публициста“).

21 Ђ. Šušnjić. *Metodologija* ..., 175.

Један од недостатака (замки) изучавања прошлости је проучавање појава и процеса средњег и дугог трајања. У касније насталим догађајима или промјенама тешко је правилно датирати до када трају последице претходних (или тако изгледа), када су почеле дјеловати нови узроци, шта је све од тога садржано у „крајњем збиру“. Узрок или повод догађаја мијењају значај током и последицама самог догађаја, последице настају и дјеловањем каснијих промјена, које су узрок (повод, основа) нечем новом. То није лако правилно „распоредити“, има радова у којима се може примијетити недовољно разумијевање узрока и повода, појава и процеса (између почетка и краја може бити обиље нових догађаја и промјена).

Тумачење прошлости зависи од промјена и идеологија у садашњости (од политике). „Није кључно питање шта говоре остаци прошлости, него како се ти остаци тумаче. Другим ријечима, ко шта памти и зашто памти.“²² Није тешко показати да нова политичка реалност критикује прошлост („стари режим“) и умањује заслуге претходника, док истовремено користи њихове праксе управљања процесима и институцијама (људима), резултате и постигнућа у економији, науци, култури, па и искуства у политици (начину владања). Друга је дилема шта је стварно истраживано? Написани су томови књига и безброј чланака „о турском периоду“, а да аутори (па и академици) нијесу читали турска званична документа или истраживали у турском архиву. „Излагање“ се своди на препричавање митова, руске и црквене грађе, главарске верзије јуначке прошлости, традиције о неиздрживом положају православне раје, препричавање објашњења из старе литературе (вјеровање да су они нешто више о томе знали или да су то извори, а не прича аутора). Приче о тешкој прошлости не објашњавају како је толико народа православне вјере и толико вјерских објеката „претекло“ последице толико вјекова исламског зулума (а било га је на претек). Сви тврде да је њихова прича историјска истина, код значајног броја становника то је прихваћено, прича о народу жртви је национални задатак, успијева без провјере (најлакше је вјеровати – у суштини, покорити се „ауторитету“). При томе се лако заборавља да су „Турци“ који су тлачили рају „на локалу“ често били саплеменици, који су из користољубља прихватили окупаторску вјеру новог господара и постали старјешине и тирани рођака и комшија (често суровији „од Турчина“). Оружаним устанцима и у склопу ширих догађаја, на простору Балкана створено је више самосталних – националних држава. Историчари то констатују као историјски успјех, али не објашњавају у чему

22 Т. Kuljić. Kultura sećanja : teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti. Beograd : Čigoja štampa, 2006, 14.

је становништво било у бољем положају у малој националној држави (мање становника морало је издржавати власт и војску, поштовати законе и органе силе, стално се некога плашити), него у империји међународног значаја. Закључак: сва историјска објашњења су парцијална, непотпуна, једнострана, планирана. Историја као цјелина није изучена, неће ни бити (свако пише оно што њему треба).

Жеље (и активности) промјене историјске слике у посткомунистичкој ери критичка публицистика назива историјским ревизионизмом, са прећутно или наглашено негативним значањем појма и поступка. Као и у свему што се у друштву дешава, појава се може тумачити на више начина, оправданост квалификације је могуће утврдити критичким читањем дјела или тумачењем појединачног медијског наступа. Треба јасно разликовати трајне вриједности од пролазних, интереса кратког времена. Грешке у методу или недовољна знања из теорије и научне методологије нијесу ревизионизам, он подразумева свјесну жељу да се нешто каже другачије, на планирани (не увијек историчан) начин. Ревизионизам није резултат грешке или незнања, то је планирана промјена идеологије и осмишљавање нових порука, уз подршку или „гласно ћутање“ политике на власти (па и прагматичних „научника“). Ревизионизам као оправдање антикомунизма постао је дио званичне идеологије у свим југословенским републикама и покрајинама, које су створили комунисти, на крају их претворили у посебне државе и многи наставили да владају.

С. Милошевић мисли да и у науци може постојати ревизионизам који није идеолошки мотивисан. „Ма колико био ограничен одјек академских радова (премда није увек ни сасвим ограничен) остаје чињеница да академски историјски ревизионизам легитимише све остале врсте историјског ревизионизма. Ту се не ради о фалсификовању чињеница, већ о тенденциозној реинтерпретацији прошлости и то пре свега тако што се одређеним историјским чињеницама придаје смисао или значај који оне, због укупног контекста у који је потребно те чињенице ситуирати, не могу да имају. Отуда се дешава да (се) радови историчара који некада доносе чак и велики број нових чињеница могу сврстати у ревизионистичку историографију будући да се у њима извесне чињенице, иако научно проверљиве и прихваћене као несумњиво тачне, фокусирају као кључне за разумевање одређеног феномена, иако је њихов значај објективно тек маргиналан. То је најчешћи вид ревизионизма у научној историографији.“²³ Хоће се рећи да је могуће писати на основу недовољно

23 S. Milošević. Istorijски revizionizam i društveni kontekst, u: Politička upotreba prošlosti / ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević. Novi Sad : Alternativna kulturna organizacija, 2013, 20. У научној заједници су позната нека имена слављених историчара, који су „преумили“, „ревидирали ста-

информативних извора и недовољно значајних чињеница, давати им значај који немају и на тај начин стварати пожељну и нереалну слику о прошлости са позивом на „чињенице“. И незнање има моћ дјеловања, лаж је успјешна због тога што има циљ, смишљена је и аргументована одабраним исказом тако да убиједи „циљну групу“. Овај метод историописања доводи у сумњу постојање историјске истине и поузданост историографије. У питању је неисторично прецењивање значаја чињеница („у незнању је блаженство духа“, али, незнање – недовољно или погрешно „знање“ – може „да помама“ појединце и групе).

Ревизија као поступак значи преглед или контролу постојећег у циљу уочавања и исправљања грешака, додавања изостављеног или уклањања сувишног, непотребног.²⁴ Ревизија подразумијева полазну идеју (која је одраз неке потребе), иницијатора (покретача, руководиоца, финансијера), извођаче радова и „кориснике“ ревидиране приче (позитивне или негативне). У науци је ревизија у циљу отклањања недостатака и повећања квалитета легитиман поступак, одговоран научник више пута поправља свој рад, исправља што може прије него са радом упозна научну заједницу или заинтересовану јавност, некад му у томе помогне неки сарадник, рецензент, уредник. Наравно, то се не ради по методу „Ја мислим“, „По мом дубоком убјеђењу“, „Причао ми је познати памтиша“ (деценијама прича исту причу) и слично, већ налажењем нових извора и чињеница, постављањем нових питања откривеним чињеницама и исправком објашњења у складу са новим сазнањима (промишљањем). Методолошки, ревизија је поступак последњег читања рукописа у циљу отклањања грешака и поправљања исказа (поступци су: редиговање, лектура, коректура).²⁵

Ревизија је поступак промјене неког мишљења (стања), подразумијева се са намјером отклањања недостатака или недоречености у постојећем тумачењу. Научно мотивисана ревизија има позитивно значење, тако се отклањају грешке и заблуде. Међутим, ревизија може бити жеља да се неко тумачење измијени у циљу остваривања ненаучних планова, без жеље за побољшањем – замјена слике пожељнијом или окретање друге стране медаље. У историографији је то, најчешће, жеља

нове“ и одрекли се „гријеха младости“ (кад су стекли звања, станове и друштвене привилегије).

24 „Свака промена генералног концепта појаве која се истражује не мора бити истовремено научна, јер се до нових резултата не долази лако и брзо. Концепт може бити вредносно измењен у односу на раније гледање, али не мора бити научно заснован и прихватљив. Б. Петрановић. Историچار и савремена епоха, 2. Издање. Београд : Стручна књига; Подгориа : Универзитет Црне Горе, 1997, 47.

25 Детаљније: З. М. Делетић. Занат историчара : методологија историописања. Косовска Митровица : Филозофски факултет; Краљево : Историјски архив, 2019.

да се измијени прихваћено и доминантно тумачење у циљу тумачења нечије кривице или ослобађања од одговорности, односно да се „другој страни“ припише одговорност (прање биографија и креирање нових). Најчешће се односи на промјену тумачења резултата грађанских ратова, учињене злочине, жртве, злочинце, заборављене „јунаке и патриоте“. Објављују се приче које смишљају саборци и породице поражених, са циљем да „неке нове снаге“ остваре њихову освету. „Признати интелектуалци“, писци „нове историје“ и политичари (не увијек стручни и добронамјерни) већ три деценије причају о десетинама јама, које су комунисти и партизани напунили убијеним „антифашистима“ и патриотима (родољубима, као да су партизани били марсовци). Међутим нијесу их истражили и установили број и имена жртава, које више од 7 деценија „чекају да буду ожалјене и по обичају сахрањене“. На конференцијама за штампу и „стручним дебатама“ на неким телевизијама све је „на причу“ „разјашњено и доказано“, нема потребе да се улази у јаме и пећине (можда би се тамо нашли и остаци тијела комуниста, које су тамо смјестили они који сада треба да добију споменице и споменике, имена улица, установа).

Израз историјски ревизионизам се у значењу подизања степена научности ријетко користи, преовладао је тумачење да се тиме назива покрет вриједносне (идеолошке) промјене доминантног тумачења догађаја из ближе или даље националне прошлости, у првом реду оних који су везани са идеологијама, антифашизмом, национализмом и вјерским односима (етнички и вјерски мотивисани злочини су одлика грађанских ратова). Објективна реинтерпретација може резултирати потврдом или негирањем слике о прошлости, ревизионистичка, по правилу, раније приказану слику тумачи негативно (тумачи са намјером). Питање је ко и зашто то иницира или остварује? „Питање научне истине не би требало да се издваја из вредносног оквира унутар кога научне спознаје добијају своје достојанство.“²⁶ „Прича за народ“ о циљевима ревизионизма је откривање и исправљање чињеница, демантовање неистина и идеолошких тумачења, писање „нове историје“, која треба да освијетли „скривану или забрањену истину“, на начин што ће промијенити идеолошку матрицу и метод тумачења, сада, као и раније, у циљу сатанизације идеолошких противника, освајања и одржавања власти (то свједочимо у политици и медијима сваког дана). Као да њихови потомци не постоје и немају „своју“ причу и вјеровање у другачију истину Пројектовани исход је демантовање доминантног историјског дискурса и пројекто-

26 Ђ. Šušnjić. *Metodologija* ..., 192.

вање жељене слике, доказивање монументалног поријекла, идеолошко мијењање значаја дјела сукобљених идеологија, покрета и појединаца. Тако се не врши „помирење“, отварају се „старе ране“ и стварају нове, али то владајућим политикама одговара. Такви поступци немају много везе са прошлошћу – мртви остају мртви, осуђенима се памте пресуде (написане су), нова прича треба да легитимише власт наследника, владање на туђим заслугама или патњама (статус жртве ослобађа кривице и даје привилегије), прекопавање туђих гробова да би се нашло нешто корисно. Главна утакмица је који зараћени покрет је направио више идеолошки, етнички или вјерски мотивисаних злочина – етничких чишћења територије, ко је више гинуо, а ко је више убијао рођаке и комшије (као да је могућ грађански рат без злочина или да нико није преживио да свједочи). Документација постоји на разним странама, могу да их истражују (и чекају „право вријеме“) и они који не прихватају „нову историју“ са старим именима и датумима (историја је увијек осмишљена за нечије потребе, без савременог интереса нико се прошлошћу не бави).

Савремени историјски ревизионизам је у европским земљама веома заступљена идеологија, повезана са антифашизмом, геноцидном политичком идеологијом и национализмом. По намјерама и исходима то је ненаучна појава. Због тога се на остала значења ревизије готово и заборавља, прећутно се ревизионизам прихвата као тенденциозан поступак другачијег објашњавања извора и литературе. „Код историјског ревизионизма се ради о једном општем увјерењу да је дотадашња парадигма односа према прошлости заправо погрешна и превасходно оптерећена идеологијом, док се позиција нове, ревизионистичке парадигме представља, макар само имплицитно, као истинита и идеолошки сасвим растерећена, штавише искључиво научно утемељеном.“²⁷ Не можемо се у цјелости сложити са исказом. У питању су тврдње да је претходна прича о прошлости, из идеолошких разлога (прича побједничког субјекта), намјерно нетачно написана (то се разликује од погрешног) и да то треба промијенити у име сазнања истине (сваки субјект у сукобу има своју истину). Међутим, идеологија против неких идеја је идеологија за другачије идеје – антикомунизам је идеологија као што је био комунизам. Нови побједник пише нову историју. Истраживањем треба утврдити да ли промјену тумачења намећу нове чињенице (критички другачије тумачење чињеница), или је то нечија тврдња и прагматични производ, замјена идеологија у складу са промијењеним политичким потребама. Ревизионизам је најчешће ригидни облик реваншизма и освете, борба за

27 S. Milošević. Istorijски revizionizam i društveni kontekst ..., 19.

преузимање идеолошке и политичке моћи (власти).

Може се рећи „да историјски ревизионизам подразумева неоправдано, недовољно научно утемељено (или сасвим неутемељено) мењање погледа на прошлост, које истовремено угрожава неке важне друштвене вредности. При томе се таква промена врши преко свих оних канала који садрже некакав исказ о прошлости *супротан погледу који је (био) доминантан, а који се заправо, може прихватити као тачан или бар прихватљивији од новог*. Ти канали су, пре свега, научна историографија, публицистика, разне форме јавне комеморације прошлости, белетристика, филм, штампа и други медији, политички говори, уметничка остварења итд.“²⁸ Важан канал саопштавања ревизионистичких порука је промјена програма и уџбеника школске историје. Научници имају право мислити да је у питању идеолошки мотивисана и наобјективна ревизија доминантне слике, писање пожељне историје према новим политичким потребама и намјера правдања некад поражених националних и вјерских субјеката и њихових пројеката, то треба доказати аргументима, не новом идеологијом, демонстрацијом моћи политичких партија или цркве. Нове генерације имају другачија очекивања од прошлости и садашњости, право да другачије мисле, али то не значи и обавезну негацију претходних сазнања (може бити допуна, продубљивање, освјетљавање постављем нових питања). У сваком случају, ни једно тумачење није вам сумње и за сва времена, неће то бити ни сада популарна „нова историја“. Биће занимљиво видјети на које начине могу „преумити“ ватрени заговорници „нове историје“, научници и аналитичари свега и свачега (интереси послодаваца су различити и лако се мијењају – кад им затреба).

На југословенским просторима историјски ревизионизам је постао одлика и оруђе владајуће политике (чини се да је увијек то и био). „Историјски ревизионизам на просторима некадашње Југославије карактерише двострука тенденција – умањивање историјског значаја па чак и потпуна криминализација социјалистичке прошлости и југословенског искуства, односно улепшавање рестаурацијског идеала којем се треба вратити, како у погледу система тако и у погледу државног оквира. Црвена нит тог историјског ревизионизма је антикомунизам и антијугословенство а мера ревизионистичке дубиозе сразмерна је умишљеној „штети“ коју је „нација“ (а све чешће се помиње и класа: „грађански слој“, „друштвена елита“, чак и – „бољи део друштва“) претрпела под

²⁸ S. Milošević. Istorijски revizionizam i društveni kontekst..., 11–25. (наглашено у оригиналу). Може се то прихватити и тако, а могу се филмови Равна гора, Операција Халијард и слични, црквена опијела, подизање споменика, промјене назива улица и установа тумачити као „нова“, до сада плански скривана историја, зависи шта произвођач приче жели да постигне.

„комунистичким терором“ у тој „тамници народа“.²⁹ „По себи се разуме да појмови грађанство, елита нису вредносно неутрални, већ изразито афирмативни, док се појам комунизам често користи као дисквалификатив.“³⁰ Нема, или нијесу ваљано понуђени аргументи да би повратак на монархију за државу и грађане био бољи од републиканског уређења државе и институција. Само би се добила наследна (непромјенљива) структура бирократије и моћи, коју би грађани морали да издржавају и извршавају њихову вољу, још већа моћ приватизације (несмјењивости) и самовоље власти и моћи (и сада имамо тога „на претек“). Радити то због поштовања традиција не дјелује нарочито оправдано ни државнички (идеја рестаурације монархије има присталице – добар повод за нове грађанске сукобе, неке то може да користи).

Поражени колаборационисти, послје рата идеолошки и законски осуђивани као ратни злочинци и противници нове власти, медијски и законски, у „новој историји“ су и „научно“ постављени као антифашисти испред партизанског покрета, који је криминализован, сведен на идеолошке и антисрпски мотивисане злочине (иако су међу комунистима и партизанима Срби из разних крајева чинили већину међу борцима и онима који су одлучивали), жељу да се укине традиционална монархија (у окупираној и распарчаној држави она није постојала), уведе антинационална – комунистичка власт, републиканско уређење. Законом је у Србији уведена „четничка споменица“, убијање или предавање окупаторима заробљених партизана – комуниста и њихових породица проглашено је дозвољеним, уздигнуто је на ниво патриотског чина одбране народа и монархије. Не чини се да је држава или друштво у Србији напредније послје усвајања „четничких закона“ и теоријских рехабилитација на основу тада доступних документа и свједочења осуђених колаборацио-

29 Како другачије разумјети захтјев да се резолуцијом Скупштине Републике Србије пониште одлуке Другог засиједања АВНОЈ-а? (Skupština Srbije dobila predlog o ukidanju odluka AVNOJ-a: „To je kao ukidanje istorije“. antennam.net/svijet/region/381510/skupstina... (izvor Danas, pristup 18. 9. 2025)). Шта би то промијенило, које право може ефектно „уназад“ промијенити стварност која је прошла? Србија као држава није постојала од 1919. године, у рату је територија била раскомадана и окупирана, одлуке АВНОЈ-а не помињу Србију, то су одлуке револуционарног субјекта, донијете у условима рата и окупације. Одлуке Другог засиједања АВНОЈ-а промијењене су одлукама Трећег засиједања и стварањем ДФЈ, којима је створена Република Србија у новим границама и са новим уређењем. Пропаганда за савремене потребе монархистичке идеологије и продубљивања свестране кризе, у коју је Србија уведена домаћом политиком и страним мијешањима. Ако се пониште одлуке АВНОЈ-а, зачи ли то поништавање статуса и граница садашње Србије, рат за враћање на „историјске границе“? Ко ће то да изведе и по коју цијену, ко ће у међународним односима да призна промјене? Много питања и ризика, због нечије идеологије и освете.

30 С. Милошевић, Исто, 23.

ниста или злочинаца, грађани не живе ни мирније ни удобније (ни рехабилитовани немају користи). Ослободилачка компонента рата постала је неважна (окупаторске земље сада су „евро-атлантски“ пријатељи, молимо их да дођу да „инвестирају“ капитал, чиме стичу већу могућност утицаја на политику), није паметно подсећати „нове пријатеље“ шта су кроз историју на овим просторима чиниле њихове војске и сарадници. Основне одлике савременог историјског ревизионизма могу да се карактеришу као: тежња да се замијени улога жртве и целата, да се фашистичке идеологије и праксе макар разблаже, оправдају, по могућности укину, проглашавањем комунизма (нарочито екстремног стаљинизма) као тоталитарне и злочиначке идеологије (Аушвиц = Гулаг). Намеће се идеја да је комунизам изазвао појаву фашизма, јасна је жеља да се пониште сјећања на колаборацију, да се „оперу“ биографије помагача окупатора и произведу нови патриотски покрети.³¹

Свако има своје потребе, алате за њихово задовољавање и може осмислити чињенице и доказе за своју идеологију (колико ће то трајати, друго је питање). На југословенским просторима (у свим републикама и покрајинама), у идеологији и пракси, историјски ревизионизам је нераздвајан од наглашеног национализма – обнављања и доградње националне митологије (колаборацијом се „чувала национална супстанца“), клерикализма и писањем пожељне историје.³² Научно – методолошки и вриједносно, и ревизионизам је идеолошки поступак, мање или више садржи идеолошку тежњу негирања и мијењања претходног тумачења (које је такође могло бити – али не обавезно и чињеницама – идеолошки тумачено). Има ли тимачења политике без идеологије; историја је увијек отворена или прикривена политика и идеологија? О историји која није била идеолошка и политичка (ратничка и јуначка) се ријетко пише (историја свакодневице, историја „малог човјека“).

Ревизионизам је прихватљив ако изражава тежњу да се са научног становишта преиспитају тумачења, отклоне грешке или заблуде, да се сазнање унаприједи откривањем нових извора и чињеница или ту-

31 Видјети на интернету више резолуција Савјета Европе о криминализацији комунизма и ублажавању идеологије и праксе фашизма. Могу режими бити по дефиницији диктаторски (тоталитарни), али методе владања и жртве нијесу по дефиницији једнаке. Социјализам у Русији и Југославији послје 1950. тешко могу аргументовано да се изједначе. Видјети: З. М. Делетић. Европска политика и историјски ревизионизам. Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, LI, 1 (2021): 211-235. DOI: 10.5937/ZRFFP51-28383

32 Видјети: Т. Кулић. *Prevladavanje prošlosti*. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002; *zbornik Politička upotreba prošlosti .. 2013*, ; чланке у часописима. У поменутим радовима има образложених ставова о ревизионизму, то није тема ове студије, али је значајан облик производње историјских неистина.

мачењем познатих на вишем нивоу (са модернијим теоријама и хипотезама). Као неутралан појам означава промјену ранијег (доминатног) гледања на прошлост, поступак промјене претходног научног искуства (исхода). Међутим, ако се каже да је то намјера да се „поруше митови“ и демантују неистине, то сугерише нечији интерес за новим тумачењем и превредновањем постојеће (ре)конструкције прошлости. Замка је у томе шта се, зашто и на који начин жели ревидирати (на нов начин изложити, реинтерпретирати), то може бити мотивисано и ненаучним разлозима и потребама. У сваком случају, ревизионизам као негација (промјена у интерпретацији) је радикалан и нетолерантан поступак, не подразумеива алтернативу, исправност претходног или оправданост новог тумачења. Свака генерација, нарочито ако се промијени политички амбијент, посматра историју у складу са својим потребама и својим системом вриједности. То утиче на постављање нових питања, трагање за новим чињеницама (нажалост, и производњу или проглашавање за чињенице небитних детаља) или новим тумачењем познатих, али то не доказује да прије нове политике у тумачењима прошлости ништа није ваљало. Проблем је ако се „нова историја“ пише (што не значи неспорно и истражује) за потребе идеологије, домаће или комшијске политике (дилетанти немају одговорност у погледу научности, они задовољавају сујету или се забављају својом причом). Никад краја надмудривањима и надгорњавањима у теорији и пракси, нарочито у идеологији и националној (или привидно националној), племенској и нахијашкој политици и историји.

У сваком случају, и најутемељенија прича о прошлости је резултат неког плана, избор чињеница и начин излагања најављује али не гарантује истинитост. У ријечима „могло се догодити“ леже разлози сумњи да је нешто што слушамо или читамо о догађајима непобитна чињеница (историја). Не значи да се тако догодило, али не значи ни да није – могло се догодити је напоштенији израз. Озбиљан научник одмјерено сумња у све: у изворе, у чињенице, литературу (тумачења), па и у своје закључке. Разумна сумња подстиче трагање, провјеравање, исправљање тумачења. Политичари се руководе интересима кратког трајања, одбацују оно што не може ефикасно да се порекне или употребе у датој ситуацији. У томе је кључна разлика и спор између науке и политике, научник провјерава, политичар тражи употребљиво објашњење и чува положај. Није проблем у чињеницама, већ у намјери шта се њиховим тумачењем и употребом жели постићи.³³

33 „Критичка наука не може бити искључиво теорија о голим чињеницама, него и свест о људ-

Damnatio memoriae, уништавање успомене, забрана сјећања – прогон из јавног помена појединаца или дешавања која су непожељна (недовољно афирмативна) за моћне појединце или владајући режим је врста казне, политички поступак познат од доба антике. Томе свједочимо у последња два вијека у националним тумачењима историје балканских народа. Ревизионистичке, политички мотивисане, промјене назива улица и установа у служби су затирања непожељне (комунистичке, партизанске) прошлости и „брисања“ имена раније признатих историјских личности, то (мање-више) показују имена у градовима и државама насталим разбијањем југословенске државе. То је облик креирања пожељне историје, освете над идеолошким противницима, чак и кад им се „до јуче“ веома лојално служило и удобно живјело од лојалности и подршке „режиму“. Махање заставама и симболима, прославе стварних и „напумпаних“ јубилеја доприносе да се пожељна прича пропагандом подметне становништву као убјеђење или вјеровање.

Увијек су „паметни људи“ знали да је добро бити „близу казана“, бити уз власт. Разумије се, умјесто непожељног у биографији (европскије звучи *CiVi*), треба произвести репрезентативан и афирмативан садржај и упорно убјеђивати „народ“ да је то истина. Савремени политичари су вјешти у томе, али су мало оригиналног измислили. Лаж, превара и лоповлук, злочин и мржња, манипулације, злоупотреба власти, употреба разних облика моћи постоји од кад је човјек почео да живи у заједници коју неко предводи (крду треба предводник). И то је дио живота, историјска истина, али о томе није „здро“ причати или писати (најлакши је изговор да нема извора).

Понуђена „истина“ (и кад није поуздана) дјелује на људе и изазива радње (лакше је прихватити него провјерити). Нешто за шта се може рећи да је истина чињенично или филозофски може да није спорно, али дјеловањем није универзално, нема исти значај за свакога. Иста ствар у различитим околностима има другачије значење, оно се огледа у последицама које производи, а не у чињеници да је – или није истина. Истина не рјешава све проблеме, чак и кад се нешто може потврдити на више начина. Није све као што изгледа, лако, јасно и часно. Политичари „корисне нејасноће“ умију да осмисле и искористе за своје планове. Политику не води знање и поштење (норме и принципи, трајне вриједности), важни су други таленти и орочени интереси,

Није све у намјерама, постоје и објективни узроци тешкоћа разумијевања прошлости. Како историчар да разумије називе, везе и значења пој-

мове и садржаје из живота неразвијених заједница из далеке прошлости, нема људи и тог начина живота и комуницирања, језици су нестали из употребе или су радикално промијенили ријечи и значења, много је ствари, појава и односа који су нестали, а помињу се у изворима. Осим тога, у извору није важно само то што је видљиво, треба „докучити значења“, оно што није написано. Тешко је без сумње да вјерујемо причи појединца, који је сам одлучио о чему хоће да нас убјеђује, сам тражи и бира (замишља) садржај, бира чињенице о садржају, „тумачи“ имена и појмове који су записани другачије, смишља и доказује причу. Може тако да се каже, али не мора да је тако било. Због тога се одговоран научник изражава с резервом, не као неко ко је сигуран у своје закључке и знања, Много прошлости је прошло, али има и остатака који се могу наћи. Дио прошлости могуће је наслутити, али не и категорично тврдити да знамо „како је било“.

Проблем у тумачењу прошлости су и манипулације појмом „истина“ (постоји историјска чињеница – у митовима, записима, и научна чињеница – смишљени исказ – хипотеза истраживача на основу проучених остатака и литературе). Истина мора имати значење и садржај који не може бити споран, који је очигледан, важи за цјелину. У свакодневици већина истина нијесу такве, многе су теоријски аргументоване, треба их апстрактно замислити, доказати и разумјети, многе се односе на дјелове цјелине. Нарочито је проблематично вјеровати у идеолошки и политички мотивисане и осмишљене истине, у вриједносне судове. Политика је вјештина убјеђивања саговорника или поданика, искориштавања тренутних прилика у своју корист, некад и вјештина преваре. Требала би бити одговорно и сложено занимање од општег интереса, стручан рад и одговорност у корист народа и државе, али је то ријетко (намири себе, затим партију, лидере и лидерчиће, држави и народу шта остане, опште добро лакше постане појединачно, него што појединачно постане заједничко).

Живот је састављен од епизода и тренутака у којима различите истине и неистине имају значење, значајан број објективно постојећих истина о прошлости остале су непознате или у неком контексту (друштвеном времену) неважне. Историја је важна док се о њој говори, док неки државни или медијски историчар, „познати аналитичар“ грађанима „испира мозак“ у телевизијским емисијама и бројним медијима (у Црној Гори 2023. било је активно 23 медија, без оних доступних преко интернета). Политичари то умију да искористе на разне начине, научници пишу књиге и чланке за библиотеке и часописе, политичари и новинари смишљају ме-

дијске приче за ограничено вријеме. Питање је ко то, са којим разлогом и како чита или (ре)интерпретира. Ван научне заједнице мало ко чита и прихвата доказана тумачења догађаја, без отпора се прихвата оно што се лакше разумије и „погађа жеље“ већине – средњег и нижег сталежа друштва. Образованији и са више компетенција информације рационализују, „вјерују“ кад им одговара, важнија им је садашњост (каријера и послови) и будућност. Тако се пласирају и „успијевају“ вијести и истине ограниченог домета и рока трајања, лакше „пролазе“ ако се за њих заузме политика и црква (идеологија).

Политика је моћна док траје, док се чују лијепо срочене фразе (траје и кад се трпи због лоших политичких одлука). Истина се увијек сазнаје послје „завршеног посла“, касно, такво сазнање не може ништа да промијени (нико „не диже“ мртву главу). Политичари нас убјеђују да је „правда“ (коју баш они дијеле) најважнија ствар у животу? Касније се, неријетко, покаже да нијесу урадили оно што су обећали, у затвору се могу наћи политичари и функционери разних органа и институција, којима се некад вјеровало (може да „стигне рука“ нечије правде, макар и не била права). Правда је и то што актуелни побједници (привремени) својим примјером одгајају оне који ће њих побиједити и могу бити већи тирани и осветници од њих.

Политичко тумачење о истинитости не мора бити засновано на знањима и чињеницама (мало је начина ефикасне провјере, кад се нешто догоди нема користи од изјаве „знао сам“ или „рекао сам“), већ на потребама и пројектима тренутка у којем се пласира. Међутим, нијесу сва политичка тумачења прошлости оставила трајне последице (многа јесу), или их не слушају или им не вјерују. Мишљењима и „историјски важним закључцима и резултатима“ политичара не треба вјеровати („данас је историјски дан“ је омиљена фраза, сваки дан припада историји), паметније је све узимати са разумном резервом, често је најбоље искључити телевизор, бирати шта вреди читати или гледати, не учествовати у режираној пропаганди (пропаганда је врста притиска, наметање мишљења). Значења и значај истине одговарају очекивањима појединаца, субјективна су, трајно су важне истине које остављају последице у друштву. Међутим, знање многих истина може да буде без користи.

Могуће су и ситуације кад је неистина друштвено прихватљива (тренутна утјеха), такав је случај са многим митовима и легендама локалног карактера и у кризним ситуацијама.³⁴ То је домен политичке употребе

³⁴ О поријеклу, трајању и дјеловању мита: Ђ. Šušnjić. *Теорије кulture ... „Funkcija mita u politici“*, str. 333-354.

прошлости и историографије („корисне нејасноће“), у причама о прошлости, нацији и идентитету много чега се своди на причу, коју је тешко доказати, по правилу, мало ко и тражи доказивање. Међутим, то често нуди привид наде у боље. Како на то треба реаговати зависи од тога шта је мјера друштвено прихватљивог: оно што је доказано, оно што прихвата (жели) већина или оно што креирају и подржавају утицајни центри политичке, медијске или неке друге моћи? Многе приче о прошлости незаслужено успјешно дјелују, производе последице, некад и друштвено значајне.

Све што се у некој заједници дешава могуће је повезати са неким обликом идентитета и политике (или неке / нечије истине), чему не треба обавезно придавати негативно значење, мада ваља имати критички однос према ријечима и намјерама појединаца, увијек неко жели своје пројекције приказати као истину или нужност (судбину, питање опстанка), као опште мишљење или потребу (најбоље рјешење „у интересу народа“). Успјех је тим већи што је у тренутку теже схватити значења и скривене поруке приче (интересе говорника). Наиме, сваки политички субјект и лидер понаша се као да има право (и обавезу) да мисли и говори у име цјелине („народа“), на функцији се радо поистовјећују са државом или институцијом којом нечијом вољом управљају (ако стварно управљају).

Политика често производи причу у складу са циљевима и актуелним потребама, некад је важније ко креира и шири причу од истинитости садржаја. Постојање политике је стварност, без обзира на квалитет (често никакав или штетан) и домете политике(ка). Мишљење групе или појединца о некој политици не мора бити објективно ни прихваћено и утицајно, али има право да постоји. Политике су неопходне (нужно зло), организација друштва и друштвени односи функционишу као облици политике. Многа субјективна и уско групна (некад самовољна) понашања политичара годинама уназад учинила су да је значење ријечи политика постало омражено, изазива неповјерење и поменом асоцира на превару и злоупотребу. И поред тога, мало је људи који се неће бавити политиком, ако им се укаже прилика. Политика омогућава јавни углед, значај, моћ, ко „умије“ да „јами“ и добру зараду, неки су „и унучад обезбиједили“ захваљујући функцијама и утицају на важне економске одлуке или „уграђујући се“ у инвестиције и уговоре „од државног значаја“. Или се тако може закључити по текстовима на порталима, изјавама појединаца на одговорним мјестима путем медија. „Вјеровати или не вјеровати“ – стално је питање, без јасног одговора. Људи имају једнака права да вјерују или не вјерују, да знају или не знају, да говоре оно у

шта вјерују или имају неке аргументе, или да лажу до миле воље. Све је ствар личног избора онога ко шири причу и онога ко усваја поруке, али последице нијесу увијек сразмјерне и праведне, често се одразе на недужне и сиротињу.

Помињемо политику зато што се историја бави политиком: државом и границама, владарима – династијама, ратовима, јунацима и главари-ма, стварним и замишљеним. Митови и легенде, разни облици пожељне традиције у томе често имају значајну улогу, нуде се као „историјска истина“, баштина која се мора бранити по сваку цијену, чак и кад се не разумије. Већина злочина у историји почињена је у име неке нације и политике: освете, одбране идентитета, што су камуфлаже за наметање власти и подчињавање слабијих, заузимања територија (ресурса). На другој страни, и политика се бави историјом, не устручава се превише да разним методама и средствима утиче на историчаре или институције које се баве историјом, користи резултате науке како њој одговара, прилагођава причу или производи пожељну. У сваком времену историја је писана како је одговарало привременим „побједницима“ („ничија не гори до зоре“). „Историја није гола прошлост, него увек однос према неком другом времену, садашњости и будућности.“³⁵ Увијек је било интересног, идеолошког – политичког писања и употребе прошлости, увијек је „нова историја“ нека врста ревизионизма у односу на претходно политичко вријеме, питање је само у којој мјери и са којим циљем.³⁶

Далеко смо од мишљења или тврдње да је све у вези историје нетачно, мрачно или безнадежно, људи имају потребу да у некога или нешто вјерују, увијек ће бити оних који повјерење изневјере. Вјеровање у нешто и надање у боље даје неку врсту оптимизма и ослонаца, повезаности са заједницом. Не треба све схватити неизвјесним и недоступним, међутим, треба живјети сада и данас, прошлост – култура сјећања нека служи за поштовање, можда и као нека врста корисне забаве, може се брендирати и „продати“ туристима. Текућу политику треба доживљавати и критички анализирати као савремену потребу, лични или групни интерес. Прошлост често служи за легитимисање текућих политка, али од тога нема користи, мада може да продуби мржње и подјеле и произведе нове. Зар не свједочимо годинама таквој пракси „спаситеља и помириатеља народа“?.

Треба вјеровати у науку, и поред свих недостатака који се могу изрећи

35 T. Kuljić. *Kultura sećanja...* 244.

36 О подешавању прошлости, утицају идеологија и политика, ревизионизму постоје књиге и чланци у часописима и зборницима. Вреди видјети зборник: *Politička upotreba prošlosti...*, 2013.

по разним питањима, то је најсигурније тумачење прошлости и подлога историјске свијести коју имамо. Све неко може, у другачијим приликама, поправити. Проблем је што „обичан грађанин” теже разумије научне текстове, оптерећене „научним апаратом” и стручним, не увијек лако разумљивим ријечима, дилетантске и политичке приче често су лакше прихватљиве (погађају жеље). Какав год била наука, политичари се опире промјенама, прича која политици одговара мора се подносити у попуњеном облику (садржају), политка науку прихвата као нужно зло, али се „не убија“ од напора да омогући објективан научни рад. Политика мора да се подноси, али не мора да се подржава и да се вјерује свему што „изјави“ неки случајни политичар или гласноговорник политичке странке, која можда постоји само у неком регистру (и на вријеме склепаној – „непринципијелној коалицији“). Лидерске странке (њихови господари – лидери без којих јавни живот као да нема смисла и будућности) се о томе лако договоре (подијеле изборни плијен), оне партије које покушају да реализују промјене и обећане програме мање се баве прошлошћу, али брже изгубе изборе. Накнадна објашњења о дјелима заслужних и давно прошлим догађајима – савремена подјела правде и суђења мртвима (којима ни гробове не знамо, не посјећујемо и не одржавамо) – могу бити далеко од истине, иако то може бити употребљиво и за некога корисно. О свакоме најбоље суде савременици, нарочито онај дио који трпи због „изванредних резултата рада Владе, никад боље у историји државе“ или „сјајног одлучивања и командовања“ пролазних лидера, главара, војвода и генерала (сви су у некој мјери диктатори).

Литература:

1. Andrijašević, Živko M. *Nacija s greškom*. Podgorica: Pobjeda, 2007.
2. Делетић, Здравко. *Настава историје у Црној Гори од 1834. до 1918. године*. Подгорица : Историјски институт Црне Горе, 1995.
3. Делетић, Здравко М. *Занат историчара : методологија историописања*. Косовска Митровица : Филозофски факултет; Краљево : Историјски архив, 2019.
4. Делетић, Здравко М. Европска политика и историјски ревизионизам. *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, LI, 1 (2021): 211-235. DOI: 10.5937/ZRFFP51-28383
5. Deletić, Zravko. Društveni kontekst istraživanja prošlosti, у: Здравко М. Делетић, Владан Р. Виријевић. *Рециклажа прошлости : историја и политика*. Источно Сарајево : Институт исторјиских наука, 2024.
6. Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti*. Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.
7. Kuljić, Todor. *Kultura sećanja : teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd : Čigoja štampa, 2006.
8. Milošević, Srđan. Istorijски revizionizam i društveni kontekst, u: *Politička upotreba prošlosti* / ur. M. Samardžić, M. Bešlin, S. Milošević. Novi Sad : Alternativna kulturna organizacija, 2013.
9. Mitrović, Andrej. *Raspravljаnje s Klio : o istoriji, istorijskoj svijesti i historiografiji*. Sarajevo : Svjetlost, 1991.
10. Ниче, Фридрих. *О користи и штети историје за живот*. Нови Сад : Светови, 2001.
11. Петрановић, Бранко. *Историчар и савремена епоха*, 2. издање. Београд : Стручна књига; Подгорица : Универзитет Црне Горе, 1997.
12. Rasel, Bertrand. *Moć : nova društvena analiza*. Beograd : Miba books, 2022.
13. Тосић, Добрица. *Српско питање у XX веку : лична историја једног доба*. Београд: Службени гласник, 2009.
14. Хантингтон, Самјуел. *Сукоб цивилизација*, 2. издање. Подгорица : ЦИД; Бања Лука : Романов, 2000.
15. Hobsbom, Erik; Terens Rejndžer / ur. *Izmišljanje tradicije*, 2. izdanje. Beograd : XX vek, 2011.
16. Šušnjić, Đuro. *Teorije kulture*. Beograd : Zavod za udžbenike, 2015.

<https://stanjestvari.com/2014/2014/11/21/петар-ii-петровић-његош-тестамент>

(11/ 27/2020)

Prof. dr Zdravko M. DELETIĆ

DESIRABLE HISTORY: PRODUCTION AND USE THE - POWER OF IGNORANCE -

Abstract: Every day someone talks about history, we renew stories about uprisings, wars, heroism, and crimes suffered. We produce and use myths and traditions that suit us, we tell and write heroic history that benefits the present. Undesirable as if we do not know or easily forget. We refer to sources and facts that are not enough or are not known to us, many important pieces of evidence have not been preserved. Every society – the ruling ideology writes a history that is useful, that legitimizes power and facilitates ideological mobilization, sometimes even deception of the population.

The problem is not how many sources and facts there are, but how we choose, understand, and interpret them – what meaning we attribute to them in our estimation. This is how a desirable image of the past (sometimes invented) is created, which has the support and satisfies the needs of the ruling class – politicians, the church, various services and organizations, which influence the formation and use of social consciousness and opinion. Often it is an unproven past, invented by contemporaries, which is why it can be easily changed – remade, adjusted, denied. Thus, liberators and revolutionaries become criminals and anti-national ideologues, convicted war criminals and collaborators become anti-fascists, patriots, defenders of the nation and faith. No one notices innocent civilian or military victims. There is no responsibility for the invention and consequences of unhistorical interpretations, ideologizing and politicizing the interpretation of the past.

Keywords: history, ideology, politics, adjustment of the past, invention of myths

ТОКОВИ 2/2015

УДК 61

Др Горан ЧУКИЋ

ЗДРАВЉЕ ЈЕ СУШТИНСКО

Земља је свемирско станиште човека које му пружа могућност да полети у будућност. То није лет кроз време, већ лет који се мери *историјским критеријумима*, а то значи *постајањем човека човеком*. [Симоновић Љ. *Свемирска одисеја човечанства*, 2020.]

Сажетак: Ако је највећа вредност у животу сам живот, онда је питање има ли у демократској заједници могућности да се то имплементира, да ли је демократија заиста остварива. На челу Европе, данас делује њена елита која заступа класну поделу друштва, којом постоји доминација крупног капитала. Оне које руководи “наивни” аутошовинизам који теже унији, треба да виде да ли је безазлена странпутица колонијалне демократије коју одређује европска елита – која не дозвољава ново враћање на старо, када се ускраћују грађанска права, а са њима укида просперитетно здравље. „Последњи човек“ је човек кога је капитализам лишио људскости. Здравље је угрожено. Питање о смислу живота указује на праву природу владајућег поретка, а сам појам здравља је шири, па је и биолошки егзистенцијалан.

Кључне речи: здравље, Љубодраг Симоновић, Олдас Хаксли

Питање је који друштвено-економски систем здрављу више доприноси, онај који смо имали, или који је транзицијом суспендован па је био рикверц, који је олако одбацио претходну “социјалистичку револуцију”. Да ли је тиме човек унапредио услове за своје постојање човека човеком. Да ли је тиме “наш житељ” угрозио свој опстанак, потенцијално умањио напредак здравља? Како даље пут циља – постајања човека човеком? Да ли је то новим рикверцом могуће повратити, демократским опредељењем бирача гласањем? Да ли то дозвољава шире окружење где хегемон ставља до знања да је “укинуо комунизам”, у својој средини га учинио противзаконитим, па је то хтење које немогуће демократски постићи. Европска унија саветује европским владама да униште демократију, да се сруше универзална људска права у име финансијског естаблишмента. “Најефикаснији метод контроле народа и потпуне доминације над њима је да им се узима комадић по комадић њихове слободе, сваки пут, тако да се уруше њихова права преко хиљада малих, скоро не приметних смањења. На тај начин неће приметити да су права и слободе укинута, све док се не пређе тачка после које та права не могу више бити враћена”, чиме је суспендована демократија фашизмом.¹

Шта је највећа вредност у животу? Љ. Симоновић² сматра да је највећа вредност живота – сам живот, па је отуда питање има ли у демократској заједници могућности да се то имплементира.

Да ли је непромишљеност, идеолошка заслепљеност невиђења класне суштине, утицала да имањем на уму само “социјалног капитализма” (скандинавског) облика идеолошког света у својој глави, он води пут “бољег живота”, чиме се, и чиме га најдобронамерније аутошовинизам наивно прихвата универзално могућим без алтернатива, а да је једна фашизам. Хоће ли то одабрано доћи само по себи, или се за то ваља заложити. Куда нас води “наивни” аутошовинизам, да ли је он безазлена странпутица? Наивност не примећује употребу појма промене са упорним подразумевањем да се ради о напретку, што је изигравање. Да ли има смисла водити народ, онако како би себе човек водио, када је могуће “час овако, а час онако”. Да ли се у здраво засекло тако да се “срце извадило”, тако да се губитком виталности будућност довела у питање, тј. омаловажила прошлост и нечији допринос и лична жртва.

Хигијенско одељење у Министарству народног здравља је исходиште и ослонац социјално-медицинске службе (стручно-методолошки цен-

¹ Драган Мраовић. “Мајн камф” глобалне елите. Печат, 20.06.2025.: 64-8, Даље: Д. Мраовић. “Мајн камф”...

² Љубодраг Симоновић (1949-), магистар правних наука, доктор филозофије

тар), док је Школа народног здравља била централна установа за здравствено просвећивање и подучавање кроз семинаре и течајеве здравствених раника и младића и девојака из народа. Краљевина СХС је 1921/22. године предњачила у свету по савременом концепту заштите народног здравља.^{3, 4}

У међувремену од транзиције је дошло до даље прогресије капитализма, до његовог “коначног облика” који је резултовао реализацијом догме неолиберализма: глобализмом, захтевом постојања наднационалне владе, цендер револуцијом, итд. Поприма облик фашизма укидањем: слободе мишљења наметањем политички коректног говора (вербалног деликта), права на сувереност, права на референдум, права већине да влада над мањином (демократије), као и држања у покорности већине, владавином самозване “елите” над грађанима, па је диктатура извор власти.⁵ Догађа се супротно од хтења напретка.

Фукујамина⁶ теза о „крају историје и последњем човеку“ указује на то да је капитализам тај који даје смисао животу. Нема више историје. Нема више будућности. Човек је као људско биће заувек нестао у капиталистичком ништавиљу.⁷ „Да, људи хоће капитализам, а да не знају шта је капитализам“⁸, идеалишући га, а да за то нема основа у реалности која је прошлост и која је актуелна, екстремна. Онима који су вољни да спроводе “колонијалну демократију” европска елита не дозвољава референдум ни за питања од стратешког значаја за национални пут у будућност. Изгубило се и оно што се имало без виђења да је “боље врабац у руци, него голуб на грани”, да је ваљало промишљено мењати постојећу стварност коју су лако сопствено лицемерје и неспособност довели на ниске гране.

Елита упорно радећи на промени највишег правног акта, додаје амандмане који не мењају њихову републиканску суштину, који су негација демократске суштине њиховог друштва, па се путем републиканских промена избегава демократски друштвени модел, али који се вербално

3 Вујошевић Н. Од сталне бактериолошке станице Цетиње и Хигијенског завода Цетиње до Института за јавно здрављ Погорица. Подгорица; 2014., 28, даље: Вујошевић Н. Од сталне бактериолошке...

4 Новица Вујошевић (1935 -), епидемиолог, доктор медицинских наука

5 Д. Мравих. „Мајн камф“...

6 Јошихиро Франсис Фукујама (енгл. Yoshihiro Francis Fukuyama, 1952-) је амерички друштвени аналитичар и политички коментатор.

7 Љубомир Симоновић. Шта је смисао живота? <https://ljubodragsimonovic.com/>, Приступљено 09.06.2025. Даље: Симоновић Љ. Шта је смисао живота...

8 Михаило-Бег А. Чукић (1917-1978), филозоф, политиколог, првоборац, пуковник

истиче и хвали. Ако се хоће социјална држава потребно је јачање парламентарне моћи, недостајајуће демократије треба још више. Елита се труди да сакрије уништавање социјалних права, па је антидемократија – па то значи да “морамо предати суверенитет демократској и уједињеној Европи”, што аутошвинизам дозвољава себи као неоколонијализам.

Неолиберализам је отворено без позивања на науку тврдио низ ствари, нпр. да постоји више полова, слободно тржиште, итд. Проблем је што су то прихватили лекари, научници, итд., а да то научно није доказано.

Симоновић иако не полази од неке дефиниције здравља, рекло би се да се успешно бави – “филозофијом здравља”, тј. здравог живљења. Он пита: „Због чега се у јавности не поставља питање о смислу живота? Зашто је најважније егзистенцијално и есенцијално питање уклоњено из јавне сфере?“ И одговара: „Зато што питање о смислу живота указује на праву природу владајућег поретка. Уклањањем питања о смислу живота уклања се могућност да човек стекне самосвест као историјско, слободарско, стваралачко и визионарско биће.“⁹

Површина тог перверзног незнања су: дрога, педофилија, педерастичка, криминал...¹⁰ И када нема “болести” здравље се суновраћа у болест, па зато баца под ноге већ остварено здраво живљење. Губи се здравље, нема историје, будућности... О чему се ради? О губитку оријентисаности? А тиме о – болести.

Ако су људи на Западу победили нпр. заразне болести, постигли овим висок стандард здравља, не значи да не раде против здравља. Да је тако показује Хаксли, који не тежи да створи свет слободних и умних људи, већ свет наркомана. Човек не може да створи хумани свет и у том контексту да машта о будућности човечанства, али може путем дроге да створи илузорне светове у својој глави. Дрога постаје средство које пружа могућност усамљеним људима који су изгубљени у ништавилу свакодневног живота привидно бекство из постојећег света. Хакслијева мисао завршава у индивидуалистичком безумљу.¹¹ Дрога је била и више, осмишљени концепт колонијалне државне политике.¹²

Значи, своје одлике здраве заједнице има само ако је реализовано

⁹ Симоновић Љ. Шта је смисао живота...

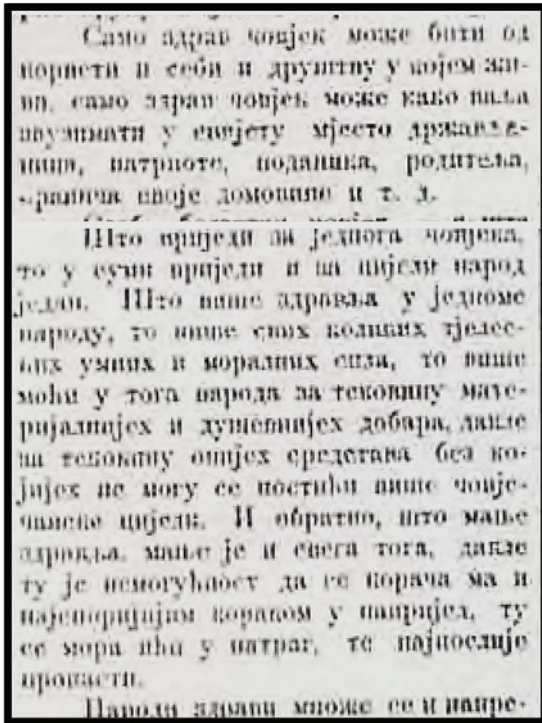
¹⁰ Д. Мраовић. „Мајн камф“...

¹¹ Љубодраг Симоновић. Олдас Хаксли и дрогирани свет. <https://ljubodragssimonovic.com/>, приступљено 09.06.2025., даље: Симоновић Љ. Олдас Хаксли и дрогирани...

¹² „Британци у колонијама (су) користили ропски рад, пљачкали Индију“, „Кину навукли на дрогу“... (Дмитриј Орехов. Мрачна страна благостања. (превод: Ж. Никчевић) Српске народне новине, јун 2025, 20-1., даље: Орехов Д. Мрачна страна...)

– здраво живљење! Сматра се исправним да добар историчар безкомпромисно настоји да одбрани аутентичну истину свестан чињенице „да она може бити опструисана, да политички и идеолошки интереси¹³ (најчешће, али не само они¹⁴) обликују начин на који се историјски догађаји памте или заборављају.“

Здравље

Батут 1881. године даје свој концепт организације државне здравствене службе: „Само здрав човек може бити од користи и себи и друштву у којем живи, само здрав човек може како ваља заузимати у свијету мјесто држављанина, патриоте, поданика, родитеља, бранича своје домовине итд. Што вриједи за једнога човека, то у суми вриједи и за цијели народ један. Што више здравља у једном народу, то више свих коликих тјелесних, умних и моралних сила, то више моћи у тога народа за тековину материјалних и душевних добара...“¹⁵ (Слика 1)

¹³ Биљана Ђоровић. Размрсити централна чворишта контроле историје. интервју, Гидеон Грајф. Печат, 21.03.2025. с. 24-8.

¹⁴ као и: незнање, непотизам, корупција разних видова, зле намере, лични интерес, славољубље, итд.

¹⁵ Милан Јовановић-Батут, „Глас Црногорца“, X, бр. 32; 09.08 1881., 1.

Милан Јовановић-Батут, о здрављу, »Глас Црногорца», 1881.

Симоновић је теоретичар здравља својим виђењем здравог живљења. Човек није објекат који се налази у свету из кога прима утиске, већ опажа свет као стваралачко и слободарско биће и као такав је делатно биће које се односи према свету у коме живи тако што ствара хумани свет. Он не доживљава себе као људско биће само преко перцепција, већ активним односом према свету – као органски део друштва као људске заједнице, што значи успостављајући међуљудске односе као родно, емотивно, стваралачко, слободарско, визионарско биће...¹⁶

Имајући активни, мењалачки и стваралачки однос према свету човек увећава своје перцептивне способности чиме се повећава могућност његовог разумевања света и мењалачког односа према њему, као и његова способност да развије међуљудске односе и тиме обогати себе као друштвено биће. То је основ за развој стваралачке друштвености као најважније историјске вредности која пружа могућност човечанству да обезбеди извесну егзистенцију и створи нови свет.¹⁷

Понешеност западном демократијом, економским слободама, либерализмом је скривао начин на који се то постигло, обновом ропства и трговином робљем, као и пратећим научним открићима, модернизацији, експедицијама, расту прекоморске трговине, итд. које се не виде као извришта тог похлепног цивилизацијског благостања, ипак тамног због угњетавања (колонијализма / неоколонијализма, либерализма / неолиберализма, итд.), па није пропраћен исправним постојањем човека човеком; иза је „свет војне експанзије, колонијалне грабежи, насиља и обмане“¹⁸, који све ради да се обнови, који све ради да се суштина трајно сакрије¹⁹, а коју аутошовиниста “не види”, стварно па је наиван / примитиван, или неће да види у личном интересу партиципирања у колонијалној демократији стране наделите, па је за своје подручје штетан.

Перцептивна способност човека није датост већ се развија са проширењем његових хуманих моћи. Развој људскости је основ развоја човека као перцептивног бића. Истовремено, развијајући своје перцептивне способности човек проширује своје аутентичне људске моћи – постаје човеком. Сваки човек као конкретно друштвено биће постоји као једин-

¹⁶ Симоновић Љ. Олдас Хаксли и дрогирани...

¹⁷ Ibid

¹⁸ Орехов Д. Мрачна страна...

¹⁹ Бивше колонијалне велесиле (Француска и Енглеска) криве Русију за распад својих империја.

ствено и непоновљиво перцептивно биће. Доживљавање перцепције и њен смисао условљени су природом човека као друштвене личности и природом друштвених услова у одређеном историјском времену. То је оно што условљава квалитет перцепције. Природа владајућих друштвених односа и владајући вредносни хоризонт непосредно и посредно условљавају однос човека према себи, људима и свету и тиме природу перцептивности.²⁰ Но да ли моћнима одговара сустизање, пре не, па пристиглим треба образовни систем онеспособити, и сл.

Традиционални начин постављања питања о смислу живота има апстрактни и ван-историјски карактер. Оно је одувек било постављано од стране припадника владајуће класе и његов смисао био је обезбеђивање вечности владајућем поретку.²¹

Световност подразумева да је човек стваралац свог света, што значи да је свет заједница људи као друштвених, историјских, слободарских, стваралачких и визионарских бића.²²

Потреба човека да се реализује као људско биће, потреба за другим људима и извесном егзистенцијом и у том контексту потреба за природом као оплемењеном животном средином – то су конкретни животворни извори човекове визионарске маште.²³ Критичка свест и визионарска машта која је утемељена у човеку као друштвеном и историјском бићу.²⁴

Постојећи свет је извориште маште човека. Хаксли²⁵ настоји да спречи да се код потлачених радних људи развије критичка свест која доводи у питање капитализам²⁶, колонијални и други интерес, што доприноси супротности, болести.

20 Симоновић Љ. Олдас Хаксли и дрогирани...

21 Симоновић Љ. Шта је смисао живота...

22 Ibid

23 Симоновић Љ. Олдас Хаксли и дрогирани...

24 Симоновић Љ. Шта је смисао живота...

25 Олдас Хаксли (Aldous Huxley, 1894– 1963)

26 Симоновић Љ. Олдас Хаксли и дрогирани...

Болест

Питање о смислу живота има основа само уколико има историјску самосвест, а то значи уколико има у виду природу конкретног историјског тренутка у коме је постављено, што значи владајућу тенденцију у развоју света. Потом се истиче да Хакслијева теорија заснива се на антрополошком редукционизму. Хаксли укида човека као слободарско и визионарско биће и на тај начин лишава свет световности, а то значи хумане бити.²⁷

Дрога не доприноси развоју перцептивних способности човека већ производи ментална стања у којима се постижу такви надражаји који сакате чула и тиме перцептивне способности човека. Дрога дегенерише човека као људско биће тако што га претвара у аутистичну сподобу и тако што уништава његове перцептивне моћи као природног и разумног бића. У најдраматичнијем виду дрога „стимулише“ менталне процесе човека тако да доводи до његовог (само)уништења. Хаксли нуди робовима капитализма „лек“ који ће их претворити у дрогиране идиоте који неће маштати о свету слободних људи, већ ће бити опседнути илузијама и халуцинацијама са којима се укида критичка свест и визионарска машта која је утемељена у човеку као друштвеном и историјском бићу.²⁸ Психичке реакције изазване дрогом доводи човека у такво психичко стање у коме губи контакт са реалношћу и способност расуђивања. Илузије укидају машту која проистиче из конкретног живота и која настоји да превазиђе постојећи свет.

Дрога постаје кључ са којом се отвара Пандорина кутија подсвести. Она доводи човека у такво психичко стање у коме упада у мрачне лавиринте несвесног у којима нестаје као самосвојно биће. Хаксли не схвата да продирање човека у себе путем наркотика само привидно омогућава бекство из постојећег света. Симоновић даље сматра да за Хакслија није постојећи свет извориште маште човека већ психичке реакције изазване дрогом. Свет о коме говори Хаксли није реални свет који има историјску природу већ је апстрактни свет који има идеолошку природу. Хаксли настоји да поправи и усаврши човека путем хемијских средстава и духовне дроге у виду религије и мистике. Човек бива сведен на биолошку датост, на религиозног фанатика и на мистика. Стварање мистичних визија путем хемијских супстанци и дрогерашких сеанси треба да онемогући да људи створе визију хуманог света. Критичар „врлог новог света“ следио је

27 Ibid

28 Симоновић Љ. Олдас Хаксли и дрогирани...

владајућу тенденцију развоја капитализма. Постајући зависник од дроге човек постаје роб владајућег поретка који путем науке и технике претвара свет у савремени концентрациони логор.²⁹

Зашто би човек који је самосвојна личност имао потребу да се дрогира и на тај начин побегне од себе и постане неко други? Да ли је Хаксли са дрогирањем настојао да развије своје перцептивне моћи да би развио своју аутентичну људску личност, или да би побегао од себе? Симоновић сматра да по Хакслију човек се „ослобађа света“ тако што се лишава онога што га чини човеком: свога друштвеног бића и визионарског ума који му пружа могућност да створи хумани свет. Уместо да се са другим људима бори против нељудског и за стварање хуманог света, Хаксли настоји да створи свет аутистичних малограђана који ће у својој поремећеној машти успоставити „свој“ свет. Хаксли нуди робовима капитализма „лек“ који ће их претворити у дрогиране идиоте који неће маштати о свету слободних људи, већ ће бити опседнути илузијама и халуцинацијама са којима се укида критичка свест и визионарска машта која је утемељена у човеку као друштвеном и историјском бићу. Потребa човека да се реализује као људско биће, потреба за другим људима и извесном егзистенцијом и у том контексту потреба за природом као оплемењеном животном средином – то су конкретни животворни извори човекове визионарске маште.

Капитализам држи човека у стању стреса и на тај начин му разара нервни систем стварајући од њега ментално поремећену особу. Томе доприноси егзистенцијална логика капитализма која се заснива на принципима „Човек је човеку вук!“ и „Рат свих против свих!“. Човек у другом човеку не види пријатеља, већ смртног непријатеља. Уместо да је извор животне радости, свет постаје ратно поприште. Човек у несрећи и страдању других проналази компензацију за свој све крвавији живот. Индикативно је да се у „слободном свету“ масовни спортски спектакли, који имају све убитачнији карактер, заснивају на принципу „Публика воли мирис крви!“³⁰

Због чега се у јавности не поставља питање о смислу живота? Зашто је најважније егзистенцијално и есенцијално питање уклоњено из јавне сфере? Зато што питање о смислу живота указује на праву природу владајућег поретка. Уклањањем питања о смислу живота уклања се могућност да човек стекне самосвест као историјско, слободарско, стваралачко и визионарско биће. Фукујамина теза о „крају историје и последњем човеку“ указује на то да је капитализам тај који даје смисао животу и да је стога постављање питања о смислу живота бесмислено. „Последњи човек“ је човек кога је капитализам лишио људскости и тиме могућности да поста-

29 Симоновић Љ. Олдас Хаксли и дрогирани...

30 Ibid

ви питање о смислу живота. Нема више историје. Нема више будућности. Човек је као људско биће заувек нестао у капиталистичком ништавиљу.³¹

Настаје сукоб идеологија у коме трпи здравље, једном настаје болест, другом се нуди решење безнађа одржавањем здравља. Шта је највећа вредност у животу? Највећа вредност у животу је сам живот, не било какав већ – здрав.³² Подигло је човечанство здравље – и опет не живимо здраво, то је нова болест здравог, света без нпр. заразних болести, концепта живљења. Један од узрочника је дрога, а има их сијасет других: отуђеност, халапливост, саможивост, итд. Богишић³³ моралност и ваљаност брани: „И што није забрањено, може да не буде поштено“. Свест не види - потребу човека да се реализује као људско биће, потреба за другим људима и извесном егзистенцијом и у том контексту потреба за природом као оплемењеном животном средином – то су конкретни животворни извори човекове визионарске маште. Урушавањем образовног система, урушава се живљење, стремљење бољитку, итд. Учи се да би се од рада живело, а не живи да би се радило тако да би био омаловажен, узимањем, служењем, слушањем, задуживањем, и сл. отуђењем од рада. Узајамност у заједници је дати све од себе заједници и партиципирати осмишљеним социјализирањем. Елиминисан је стални радни однос, па радним односом на одређено време се намећу надмено понашање послодавца, које неко осликава и као “робовласничко”. Таквим радом нема се сигурност радног места па не може да се планира будућност, заснивање породице итд. Близу се безнађа.³⁴

Аутошовинизам све је претворио у “прах и пепео”, а да је било и “златне прашине” којом је систем био идеолошки/социолошки трн у оку. “... Медицинска пракса и наука морају бити социјализиране и да благодети медицине треба да буду доступне сваком човјеку”.³⁵ Лекари јавне здравствене службе су независни од болесника. Између два светска рата лекаре плаћа држава, па је учињен корак више у социјализирању медицине.³⁶

У периоду 1945. до 2010. године “остварен је очигледан напредак на социјалним основама и велики препород на социјалнокултурном, образовном, здравственом и општедруштвеном плану. Велика достигнућа су

31 Симоновић Љ. Шта је смисао живота...

32 Исти теоријски оквир види се да је осмишљен / оправдан у лечењу већег броја болесника нпр. „где је соматски недостатак“ (услед потојања неизлечивих болести: рака, итд) проузроковао непостојање „у здравом телу здравог духа“. Оптимално здравље је условио хендикеп / редукионизам бића као „друштвеног, историјског, слободарског, стваралачког и визионарског“.

33 Валтазар Богишић (1834-1908), писац Општег имовинског законика за књажевину Црну Гору, где је народне обичаје претворио у савремене правне норме.

34 Д. Мраовић. „Мајн камф“...

35 Вујошевић Н. Од сталне бактериолошке... 29.

36 Ibid, 31,101

таквог домета да у ранијим периодима нијесу била достигнута ни за више вјекова”.³⁷

Важно је да се иде напред, а ко то води, “данас једни сутра други”, људи, њихове заједнице, човек... Борба човека за слободу постала је борба за опстанак човечанства и живота на Земљи.

Коло од среће уоколи
вртећи се не пристаје:
тко би гори, ето је доли,
а тко доли гори устаје.^{38, 39}

Земља је свемирско станиште човека које му пружа могућност да полети у будућност. То није лет кроз време, већ лет који се мери историјским критеријумима, а то значи постајањем човека човеком.⁴⁰ Намеће се као закључак ко ће успешније да задовољи човеково здравље, постајање човека човеком, да ли социјални капитализам мањине самосвесног капиталисте спремног да подели профит, или социјализам већине, јер је демократичнији због захтева за правичном прерасподелом профита спрам учествовања у остваривању профита у оквиру друштвене пирамиде, као облика егзистенцијалног мерења друштвеног бољитка где су два односа битна, однос појединца према друштву и друштва према појединцу.⁴¹ И Кина утире пут колико иновиран толико аутентично нов, па га треба савесно проучити, имањем свог става неоптерећеног супротном идеологијом коју боје протагонисти.

“Здравље је благостање у битисању сомато-психичком, репродукционом и друштвеном човека (у толерантним границама “модела здравља” различитог: по садржају, квантитету квалитета елемената који га чине) као: под објективним могућностима највеће могуће “оптимално”, (“најмање” или “потпуно” здравље; у времену, од рођења до позних година,...) који тежи доживљавању што веће старости, имању пуноће и садржаја, остваривању смисла и вредности живота.”⁴²

Ако писац / писци бирају појаву која је трајна и типична, онда се она

³⁷ Ibid, 362

³⁸ Гундулић И. „Осман“, око 1630. године.

³⁹ Иван Циво Гундулић (1589-1638), дубровачки песник

⁴⁰ Љубодраг Симонови. Свемирска одисеја човечанства. 2020. <https://ljubodragsimonovic.com/>. Приступљено 09.06.2025. Даље: Симоновић Љ. Свемирска одисеја...

⁴¹ Запад се одавно не бави питањима етике, морала, традиционалних вредности, прикрива се то законима, правилима, и сл..

⁴² Један облик дефиниције је дат курзивом; други чини целокупни текст) (Чукић Г. Здравствена потреба и планирање, Зборник радова XVII сабора љекара сјеверне Црне Горе и југозападне Србије, Пљевља; 1987.: 336-9.), Даље: Чукић Г., Здравствена потреба...

обнавља и поново бива актуелана, као после нпр. 1881. године. Тако угрожавањем постаје нова, јер таквим поводом тематизована мора да буде обновљена, ревитализована, да би остала непролазна тема!

Симоновић конкретизује здравље: Начин постављања питања о смислу живота има апстрактни и ван-историјски карактер. Природа владајућих друштвених односа и владајући вредносни хоризонт непосредно и посредно условљавају однос човека према себи, људима и свету и тиме природу перцептивности. Питање о смислу живота указује на праву природу владајућег поретка. Уклањањем питања о смислу живота губи се човек који као родно, емотивно, стваралачко, слободарско, визионарско биће... Доживљавање перцепције и њен смисао условљени су природом човека као друштвене личности и природом друштвених услова у одређеном историјском времену. Човек опажа свет као стваралачко и слободарско биће и као такав је делатно биће које се односи према свету у коме живи тако што ствара хумани свет. Активним односом према свету – као органски део друштва као људске заједнице, што значи успостављајући међуљудске односе као родно, емотивно, стваралачко, слободарско, визионарско биће. Имајући активни, мењалачки и стваралачки однос према свету човек увећава своје перцептивне способности са чиме се повећава могућност његовог разумевања света и мењалачког односа према њему, као и његова способност да развије међуљудске односе и тиме обогати себе као друштвено биће, свет човека је заједнице људи.

Све је исказано грађевином – слојевите друштвене пирамиде која поштује залагање појединца, као што појединац својим учешћем и доприносом помаже одржавање друштвене пирамиде⁴³, свестан тога да је највећа вредност живота сам живот, само у здравом друштву може се реализовати здраво живљење њеног члана друштва. Здравље је благостање у битисању сомато-психичком, репродукционом и друштвеном човека као под објективним могућностима највеће могуће “оптимално” који тежи доживљавању што веће старости, имању пуноће и садржаја, остваривању смисла и вредности живота.⁴⁴

43 Чукић Г. Кисинцеров приказ развоја Кине, део 2, Особине социјализма Кине и кинеских вођа. Токови, Беране; 2023(1):33-72.

44 Чукић Г. Здравствена потреба...

ЛИТЕРАТУРА

1. Батут-Јовановић М. “Глас Црногорца”, X, бр. 32; 09.08 1881., 1.
 2. Вујошевић Н. *Од сталне бактериолошке станице Цетиње и Хигијенског завода Цетиње до Института за јавно здравље Погорица*. Подгорица; 2014.
 3. Гундулић И. “Осман”, око 1630. године
 4. Мраовић Д. “Мало морген” или “Мало Морган”. *Печат*, (Први део) 30.05.2025.: 62-7.
 5. Мраовић Д. Вратиће се Маркс. (Трећи део) *Печат*, 20.06.2025.: 64-7.
 6. Мраовић Д. “Мајн камф” глобалне елите. (Други део). *Печат* 06.06.2025.: 64-8.
 7. Орехов Д. Мрачна страна благостања. (превод: Ж. Никчевић) *Српске народне новине*. јун 2025, 20-1.
- Симоновић Љ. Олдас Хаксли и дрогирани свет. <https://ljubodragsimonovic.com/>
- Симоновић Љ. Олдас Хаксли и смисао живота. *Токови*, 2025, у припреми за објављивање
- Симоновић Љ. *Свемирска одисеја човечанства*. 2020. <https://ljubodragsimonovic.com/>, Приступљено 09.06.2025.
- Симоновић Љ. Шта је смисао живота? <https://ljubodragsimonovic.com/>, Приступљено 09.06.2025.
- Чукић Г. Здравствена потреба и планирање, Зборник радова XVII сабора лекара. Секара сјеверне Црне Горе и југозападне Србије, Пљевља, 1987, стр. 336-339.
8. Чукић Г. Кисинџеров приказ развоја Кине, део 2, Особине социјализма Кине и кинеских вођа. *Токови*, Беране; 2023(1):33-72.

Резиме

Ако је највећа вредност у животу сам живот, онда је наредно има ли та демократска заједница могућности да се то имплементира. По народној клетви “Имао па немао” је деловање елите супротно интересима већине. Класна подела друштва указује на суштину доминације капитала који не осмишљава смисао живота, па указује на праву природу владајућег поретка. Најефикаснији метод контроле народа и потпуне доминације над њима је да им се узима комадић по комадић њихове слободе путем скоро неприметних смањења. Елита се труди да сакрије уништавање социјалних права која директно утичу на здравље. За Хакслија није постојећи свет извориште маште човека већ психичке реакције изазване дрогом, изгубљених у ништавилу свакодневног живота привидног бекства из постојећег света. Супротно претходном, здрав човек доживљава себе као људско биће активним односом према свету – као органски део друштва као људске заједнице, што значи успостављајући међуљудске односе као родно, емотивно, стваралачко, слободарско, визионарско биће. Здрав човек је стваралац свог света, као део људи друштвених, историјских, слободарских, стваралачких и визионарских бића. Здравље је благостање у битисању сомато-психичком, репродукционом и друштвеном човека као под објективним могућностима највеће могуће “оптимално” који тежи доживљавању што веће старости, имању пуноће и садржаја, остваривању смисла и вредности живота.” Симоновић види здравље као питање смисла живота које указује на праву природу владајућег поретка за који се треба заложити, изградити га. Уклањањем питања о смислу живота не постоји могућност да човек стекне самосвест као историјско, слободарско, стваралачко и визионарско биће. Човек је поново на раскршћу питајући се како даље – лет који се мери историјским критеријумима, а то значи постајањем човека човеком, па је стални циљ. Теоретичари капитализма су једнострано схватили свет као свет своје класе, а не свет људи у којем: “коло вртећи се не престаје...”. Слојевита друштвена пирамида оног чија је здравија, чини да тај иде напред, само ако је последица социјалног историјски бољег мерила: постајања човека човеком.

THE HEALTH IS ESSENTIAL

Summary: If the greatest value in life is life itself, then the question will be whether there is a possibility of implementing this in a democratic community, whether democracy is truly achievable. At the helm of Europe today is its elite, which represents the class division of society, which is dominated by big capital. Those who are guided by “naive” autochauvinism that strives for union should see if the harmless detour of colonial democracy determined by the European elite is - which does not allow a new return to the old, when civil rights are denied, and with them it abolishes prosperous health. The “last man” is a man whose humanity has been stripped away by capitalism. His health is at risk. The question of the meaning of life points to the true nature of the ruling order, and the concept of health itself is broader, and therefore biologically existential.

Key words: health, Ljubodrag Simonovic, Aldous Huxley

Др Дарко БАКИЋ¹

МЕХМЕД АЛИ-ПАША КАО ЖРТВА ПОЛИТИКЕ ПОРТЕ У ОПСТРУКЦИЈИ БЕРЛИНСКОГ УГОВОРА

Сажетак: Рад анализира мисију Мехмед Али-паше у контексту примјене одредби Берлинског уговора из 1878. године, с посебним освртом на питање предаје Плава и Гусиња Црној Гори. Након Берлинског конгреса, Османско царство је одуговлачило са предајом територија које су припале црногорској држави, а које су након окончања Вељег рата (1876–1878) и даље биле под његовом управом. Иако се Порта формално залагала за спровођење закључака Конгреса, у пракси је преко Албанске лиге опструирала њихову реализацију. Мушир Мехмед Али-паша, коме је повјерена мисија да омогући успостављање црногорске власти над овим територијама, постао је жртва дволичне политике Османског царства. Као што се у Цариграду и очекивало, приликом извршења овог задатка мушир је погинуо, што је Порта искористила као аргумент да предаја територија није изводљива због отпора локалног становништва.

Кључне ријечи: *Црна Гора, Османско царство, Берлински уговор, Плав и Гусиње, Мехмед Али-паша, Албанска лига.*

Сходно закључцима Берлинског конгреса, на којем је потврђена постојећа независност Црне Горе, њена површина је удвостручена у односу на претходни период. Осим територија које су по завршетку Вељег рата већ била под њеном контролом (Пива, Дробњаци, Бањани, Језера, Шаранци, дио Васојевића, мањи дио Куча и Ускока, те градови Никшић и Бар), Црна Гора је такође добила мјеста која није ослободила у току ратних дејстава (Колашин, Подгорица, Спуж, Жабљак Црнојевића, Плав

¹ Научни сарадник у Историјском институту УЦГ (azbucnik7@gmail.com)

и Гусиње).²

Иако је члан 32. Берлинског уговора предвиђао да црногорска и османска војска, у року од двадесет дана након размјене ратификација уговора, напусте територије додијелене другој страни, Османско царство није било спремно да се тако лако одрекне подручја, које је држала у својим рукама.³ Највећу упорност у непоштовању закључака Берлинског конгреса, Порта је показала у случају Плава и Гусиња, што је довело до отварања плавско-гусињске кризе, која је трајала више од двије године.

Оваквом поступању Цариграда ишла је на руку Лига за одбрану албанског народа (Албанска или Призренска лига), организација основана у Призрену 10. јуна 1878. године, са циљем стварања албанске аутономије у оквиру Османског царства.⁴ У свом политичком

² Црногорско-османски рат, у народу познат као Вељи рат, трајао је од 1876. до 1878. године. У истом периоду и Србија је водила рат против Османског царства. Војне операције одвијале су се у двије фазе. Први дио рата окончан је примирјем, које је потписано 1. новембра 1876. године. Другу фазу ратних дејстава Црна Гора је започела 26. априла 1877. године, само два дана након што је Русија објавила рат Турској. Србија је поново ушла у рат у децембру 1877. године. Оружана дејства завршена су поразом Османског царства, што је омогућило да на Берлинском конгресу, поред Црне Горе, међународно-правно признање стекну Србија и Румунија. На конгресу је такође успостављена Кнежевина Бугарска, која се налазила у вазалном односу према турском султану, док је Источна Румелија добила статус аутономне области у оквиру османске државе. (Више о томе: Б. Павићевић, Историја Црне Горе, књига IV, том II, Саздање црногорске националне државе: 1796–1878, Подгорица, 2004, с. 185–312; Н. Петровић-Његош, Аутобиографија; Мемоари; Путописи, Цетиње-Подгорица, 2007, с. 114–309; Л. Томановић, Педесет година на престолу Црне Горе 1860–1910, Подгорица, 1998, с. 20–33; Г. Вуковић, Мемоари, Цетиње-Београд, 1996, с. 99–337; С. Поповић, Мемоари, Цетиње-Подгорица, 1995, с. 89–276; Ј. Јовановић, Историја Црне Горе, Подгорица 2001, с. 239–252; В. Стојанчевић, Ј. Милићевић, Ч. Попов, Р. Јовановић, М. Екмечић, Историја српског народа, књ. 5, том 1, Од Првог устанка до Берлинског конгреса: 1804–1878, Београд, 1994, с. 369–421; С. Јовановић, Влада Милана Обреновића, део 1, Београд, 1990, с. 285–398; Р. Љушић, Историја српске државности, књ. 2, Србија и Црна Гора: нововековне српске државе, Нови Сад, 2001, с. 142–151, 343–346; А. Дебидур, Дипломатска историја Европе: Од отварања Бечког конгреса до закључака Берлинског: (1814–1878) 2, Београд 1934, 727–811)

³ Сходно поменутом члану трупамa је било одобрено још петнаест дана да у том периоду „напусте утврђења, извуку храну и материјал и да саставе инвентар оружја и предмета које не могу одмах пренијети“. (Traté de Berlin/Берлински уговор, приредио Р. Распоповић, Подгорица, 2009, с. XVI, 49, 74, 75, 97; Међународни уговори Црне Горе 1878–1918: зборник докумената са коментаром, приредили Г. Перазић, Р. Распоповић, Подгорица, 1992, с. 128) Записник о размјени ратификационих инструмената потписан је 3. августа 1878. године, чиме је Берлински уговор формално ступио на снагу. (Р. Распоповић, н.д., с. 221, 222; Н. Ражнатовић, Црна Гора и Берлински конгрес, Цетиње-Титоград, 1979, с. 90)

⁴ На скупу у Призрену, гдје се окупило преко 300 делегата из свих области гдје живе Албанце, било је говора о два концепта будућег заједничког политичког дјеловања. Представници из јужних крајева залагали су се стварање самосталне албанске државе, док су делегати са сјевера сматрали да албанско питање треба решавати на бази добијања аутономије у оквиру Османског царства, што је на крају и прихваћено као политичка платформа организације. (Ђ. Борозан, Ве-

програму, донијетом 17. јуна 1878. године, ова организација је изразила јасно противљење да Црна Гора, Србија, Грчка или било која друга земља дође у посјед територија које је она сматрала албанским.⁵ Са таквим политичким циљевима, Албанска лига послужиће османској влади као погодан изговор за све опструкције у спровођењу Берлинског уговора које ће у наредном периоду предузимати. Порта ће упорно увјеравати европске силе да растући албански покрет онемогућава њено искрено настојање да испуни обавезе из овог уговора. Међутим, у стварности ће тај покрет свесрдно подржавати, с циљем да спријечи црногорску државу да успостави власт над територијама које су јој припале, пружајући му при томе свестрану војну и материјалну подршку.⁶

Мјере које је Порта предузимала почетком августа 1878. године, јасно су указивале на њену намјеру да изигра Берлински уговор. Тада су Турци повукли низаме из Спужа и са Вељег Брда, да би их замијенили башибозуцима из Албаније. Међутим, топове су и даље опслуживали низами, што показује да османске власти нијесу сматрале припаднике нередовне војске довољно обученим за успјешно руковање артиљеријом, оруђем у случају евентуалног сукоба. Иако је Порта тврдила да није знала за ову замјену, убрзо је из Скадра у Подгорицу дошло још 1400 башибозука, који су одмах почели да изазивају провокације дуж лијеве обале Мораче. Због тога је црногорски књаз Никола I Петровић Његош одлучио да на то подручје упуту појачање од два батаљона војника⁷

Непријатељска настројеност Турака према Црној Гори потврђена је и одлуком скадарских власти да затворе ријеку Бојану за црногорске транспорте и пловила, иако је Берлински уговор гарантовао слободу пловидбе њеним током.⁸

У тако напетом ситуацији, која је лако могла да измакне контроли, књаз Никола је одлучио да се једним писмом директно обрати великом везиру. Изражавајући наду да ће у будућности између двију земаља владати пријатељски и добросусједски односи, црногорски владар је напоменуо да се ближи вријеме када ће одлуке Берлинског конгреса морати

лика Албанија – поријекло, идеје, пракса, Београд, 1995, с. 28, 29; Б. Храбак, Призренска арбанашка лига: 1878–1881, Београд, 1998, с. 329; Б. Стули, Албанско питање (1875–1882), Загреб, 1959, с. 322.

5 Б. Стули, н.д., с. 323.

6 Д. Бакић, Мисија грофа Кортија: покушај рјешења плавско-гусињске кризе, Годишњак Факултета политичких наука, бр. 23, Београд, 2020, с. 216.

7 Н. Ражнатовић, Извршење одлука Берлинског конгреса о предаји Подгорице Црној Гори, Историјски записи, г. XVI, књ. XVI, св. 1, Титоград, 1963, с. 74; Н. Ражнатовић, н.д., с. 92.

8 Н. Ражнатовић, н.д., с. 93; Г. Перазић, Р. Распоповић, н.д., с. 127.

да се спроведу у дјело. При том је истакао да не сумња да ће Црна Гора и Турска, у интересу народа својих земаља, одмах приступити реализацији тог задатка. Стога предлаже да двије стране истовремено изврше размјену територија, молећи великог везира да га обавјести о дану када ће то бити учињено, пошто је веома важно да се не дозволи „заоштравање духа отпора“. Истовремено, књаз са жалошћу констатује да се тако нешто дешава у Гусињу, Плаву, Колашину, Спужу и Подгорици, наглашавајући да то није резултат спонтаног отпора народа, већ последица деловања скадарских функционера.⁹

Одговарајући на књажево обраћање, велики везир је црногорском суверену 20. августа 1878. године упутио писмо, у коме је такође изразио жељу за успостављањем добросусједских односа између Црне Горе и Турске.¹⁰ Порта, каже османски званичник, настоји да се изврше обавезе из Берлиског уговора, али изражава бојазан да размјена територија неће моћи да се реализује у предвиђеном року.¹¹ Наиме, неопходно је да се мјесно становништво припреми на прихватање црногорске управе, како би се отклониле могућности евентуалних компликација. У том циљу, Порта ће на лице мјеста послати мушира Мехмед Али-пашу, док су локалним османским властима већ дата одговарајућа упутства.¹²

Књаз Никола је нашао за сходно да писменим путем опет изрази страховање због дјеловања мјесних турских власти, које умјесто да смирују ситуацију, подстичу отпор црногорском успостављању контроле над добијеним територијама, али и спроводе одређене војне мјере које су усмјерене против Црне Горе. Ипак, црногорски суверен изражава наду да ће Мехмед Али-паша добити категоричне инструкције у правцу брзог извршења Берлинског уговора.¹³

Ипак, књажева нада у успјешност мисије Мехмеда Али-паше у суштини је била прожета великом сумњом у искреност Портиних намјера. Због тога се он обратио министру спољних послова Русије, кнезу Горчакову, молећи га да пренесе апел руском цару да заштити Црну Гору од могућих искушења, како Црногорци не би морали да се боре за оно што им је Берлински конгрес већ додијелио.¹⁴

9 Н. Ражнатовић, н.д., с. 94.

10 Исто, с. 94, 122.

11 У овој размјени, обавеза Црне Горе била је да Османском царству преда Улцињ, којег је у току Вељег рата освојила. Разумије се да црногорска влада, суочена са очигледним опструкцијама османске стране, није могла једнострано да дјелује у том правцу.

12 Исто, с. 94.

13 Исто.

14 Исто, с. 95.

Да је уистину било разлога за бригу, види се и из писма којег је 18. августа 1878. године конзул Русије у Дубовнику Јонин, послао дипломатском представнику своје земље у Цариграду кнезу Лобанову Ростовском.¹⁵ У њему се, између осталог, износи претпоставка да ће Турци предложити неко компромисно рјешење, те да је у Скадру све припремљено да у случају потребе редовна турска војска замијени своје униформе албанском ношњом.¹⁶

У одговору на Јониново писмо, Лобанов-Ростовски је истакао да му је Мехмед Али-паша при поласку рекао да никакво компромисно рјешење не долази у обзир, већ да је добио наређење да поступи стриктно према Берлинском уговору. У исто вријеме, турски мушир је увјеравао руског амбасадора да искреност Порте у овој прилици не треба доводити у питање, молећи да у цјелокупној ситуацији Цетиње остане мирно.¹⁷

Мехмед Али-паша кренуо је из Цариграда 19. августа 1878. године, а недјељу дана касније, 26. августа, из Призрена је упутио писмо књазу Николи, у којем, излажући суштину своје мисије, предлаже црногорском владару предузимање заједничких мјера у циљу њеног успјешног окончања: „Блистателна порта наименовала ме је за изванредног комесара за Албанију и наредила ми је, да извршим одређења трактата берлинскога односећа се на нове границе. Превелике тегобе ове мисије захтјевају моје присуство на сама мјеста, ушљед чега материјално је немогућно мој задатак извршити у року означеном XXXII чл. трактата. Но да то закаснење не буде повод једне свађе на коју драго страну границе, смијем Вас најпокорније замолити, да изволите дати наредбе нужне и послати на страну Гусиња или Колашина једнога комесара црногорског, који би имао радити у споразуму са мном. Један чиновник наших телеграфа наводи се под моју заповијед и наш комесар моћи ће вазда кореспондирати са шифрама са правителством Ваше Свијетлости.“¹⁸

Начин на који је ово писмо формулисано заиста је давало утисак да је турски мушир имао истинску намјеру да поштено изврши задатак који му је повјерен. Мехмед Али-паша уистину није могао окончати своју мисију у предвиђеном року и његово објашњење у вези с тим било је сасвим прихватљиво. Осим тога, муширова брига да би такво стање могло да доведе до оружаног сукоба, као и захтјев да црногорски књаз одреди

¹⁵ Исто, с. 96, 123.

¹⁶ Поменнуту претпоставку Јонин саопштава на основу садржине једне депеше скадарског валије Хусеин-паше, у којој се најављује долазак мушира Мехмед Али-паше, а коју руски конзул, у писму упућеном Лоанову-Ростовском, коментарише као неодређену и уопштenu. (Исто, с. 96)

¹⁷ Исто.

¹⁸ С. Поповић, н.д., с. 277.

свог комесара који би сарађивао са њим на извршењу постављеног задатка, свакако је требало да дјелује оптимистично.

За главног комесара комисије, која је 31. августа 1878. године у Липову код Колашина имала да ступи у контакт с османским муширом, књаз Никола је одредио свог личног секретара, војводу Сима Поповића.¹⁹ Заједно са Поповићем, 28. августа, у сусрет Мехмед Али-паши кренули су, поред чланова комисије, војводе Гавра Вуковића и сердара Ника Матановића, и четири перјаника.²⁰ У међувремену, Мехмед Али-паша обавестио је књаза да ће поћи у Гусиње. Црногорски владар му је одговорио да ће војвода Симо ступити у контакт с њим из Андријевице, како би се договорили око сусрета у Колашину.²¹

Убрзо по доласку у Андријевицу (стигли 1. септембра), црногорски комесари су сазнали да је Мехмед Али-паша погинуо.²² Први

19 Г. Вуковић, н.д., с. 339; Н. Ражнатовић, н.д., с. 97.

20 Вуковић је именован за другог комесара комисије, а Матановић за трећег. (Г. Вуковић, н.д., с. 339)

21 Н. Ражнатовић, н.д., с. 97.

22 Два непосредна актера ових догађаја, војводе Симо Поповић и Гавро Вуковић, у својим мемоарима оставили су записе о тим збивањима. Иако се њихова казивања суштински подударају, у неким детаљима запажају се извјесне разлике, на примјер, у описивању дешавања непосредно након доласка црногорских комесара у Андријевицу.

Војвода Симо пише да је дан по доласку у Андријевицу намјеравао да крене за Гусиње, али да га је од тога одвратио војвода Миљан Вуков, увјеравајући га да је одлазак тамо, прије доласка Мехмед Али-паше, значио сигуран пут у смрт. Због тога је војвода Симо упутио писмо османском муширу у коме му предлаже да се састану у Пепићима, како би се договорили о предаји Гусиња. Гласник, коме је било наређено да се након достављања писма Мехмед Али-паши (или пак Али-бегу Гусињу, ако мушир не буде у Гусињу), одмах крене натраг, вратио се „тек трећи дан са крупним вијестима“. Тамошње становништво било је спремно да се по сваку цијену супростави предаји Гусиња. Писмо није могло никоме бити уручено, а гласник је у Гусињу умало изгубио главу. Срећом, један Србин из Гусиња, на кога је случајно наишао, склонио га је у своју кућу и ноћу испратио натраг.

За разлику од Поповића, војвода Гавро наводи да су црногорски комесари по доласку у Андријевицу намјеравали да оду у Мурино, „најближе наше мјесто према Плаву“, како би тамо сачekali долазак Мехмед Али-паше и одатле, по његовом позиву, „на брзу руку“ ушли у „објетована мјеста“. У оба извора налазимо да их је војвода Миљан Вуков савјетовао да одустану планираног. Међутим, Вуковић у својим записима не помиње да је након савјета војводе Миљана изаслан црногорски гласник у Гусиње, већ каже: „ (...) Неколико дана по нашем доласку дође нам весели али лажни глас да је Мехмед Али-паша ушао с војском и да су га Плављани усрдно дочекали. На тај глас ја напишем једно писмо честитајући му срећани долазак, молећи га да нам јави што скорије кад ћемо ми тамо и гдје ћемо се најприје састати. Наш парламентар из Мурина звао је по имену неке Турке из Пепића, најближег турског села до Мурина, да га дочекају и пропусте до Плава. На позив гласом, одговорено је нашем писмоноши да нема тога који га може срести, а још мања ко може од Црне Горе жив доћи до Плава, већ му је речено да иде откуд је

наговјештај трагичне судбине турског мушира било је убиство његовог телеграфисте и коресподента за француски језик. Иако је овај злочин извршен у најпрометнијој улици у Призрену, усред дана, на 60 корака од полицијске страже, убица се без журбе склонио у оближњу кућу. Према свједочењу аустроугарског конзула у Призрену Јелинека, изнесеном у писму које је 31. августа 1878. године упутио свом министру спољних послова Андрашију, Мехмед Али-паша жестоко је прекорио чланове комитета Призренске лиге због овог недјела.²³

Турски мушир је, по доласку у Призрен, окупио албанске главаре да бих их обавијестио да је, сходно царској наредби, дошао да изврши предају Плава и Гусиња Црној Гори.²⁴ Затим их је, како наводи Вуковић у својим Мемоарима, позвао да му се придруже у извршењу те мисије.²⁵ Међутим, већина главара се успротивила уступању ових градова. Они у почетку нијесу ни вјеровали да су муширове намјере озбиљне. Сматрали су да су његове ријечи изречене тек реда ради и да султан не мисли да их препусти Црногорцима.²⁶ Уосталом, такве поруке стизале су им од скадарског валије, који им је говорио: „Неће нас цар пуштити, а што је послао Мехмед Али пашу, морао је ради свијета. А кад би Мехмед Али паша збиља хтио предати Гусиње, он би то учинио против цареве воље, јер је каур, па је радији каурима“.²⁷ Међутим, албански прваци брзо су се увјерили да мушир чврсто стоји иза својих ријечи. Због тога је њихов отпор постајао је све јачи и одлучнији.

Мехмед Али-паша био је потомак хугенота, родом из Магдебурга, а због учињене неправде напустио је њемачку војску. Војне услуге понудио је Бечу, али пошто га тамо нијесу прихватили, отишао је у Цариград, примио ислам и ступио у османску армију, у којој је брзо напредовао и стекао чин мушира. На Берлинском конгресу Мехмед Али-паша, кога су Албанци због његовог хришћанског поријекла подругљиво звали Маџар-паша, био је други по рангу османски опуномоћеник. Та чињеница послужила је скадарском валији Хусеин-паши да преко својих људи

дошао». (С. Поповић, *н.д.*, с. 278; Г.Вуковић, *н.д.*, с. 339, 340.

23 Н. Ражнатовић, *н.д.*, 98, 123.

24 Г. Вуковић, *н.д.*, с. 341; Н. Петровић–Његош, *н.д.*, с. 314; С. Поповић, *н.д.*, с. 278.

25 Пишући о овоме, војвода Симо користи оштрију конструкцију и каже да је Мехмед Али-паша пред албанским првацима изразио спремност да, уколико то буде неопходно, употреби силу у циљу извршења султанове наребе. Након тих ријечи, како наводи Поповић, неки од главара покорили су се муширу и остали уз њега, док се већина разишла незадовољна, уз пријетње да му неће дозволити улазак у Гусиње. (С. Поповић, *н.д.*, с. 278)

26 Н. Петровић–Његош, *н.д.*, с. 314; Г. Вуковић, *н.д.*, с. 341.

27 Н. Петровић–Његош, *н.д.*, с. 314.

међу Албанцима рашири причу како је Али-паша, као бивши хришћанин, у Берлину издао цара, предавши његове земље хришћанским државама. Иначе, „Маџар-паша“ био је омрзнут међу Албанцима још од лjeta 1877. године, када су код манастира Мораче тешко изгинули у бици, у којој се османска војска, предвођена њиме, сукобила против јединица војводе Миљана Вуковог Вешовића.²⁸

С обзиром на све ово, јасно је зашто је Порта за жртву своје дволичне политике изабрала баш Мехмед Али-пашу.

Дакле, Мехмед Али-паша је издао цара на Берлинском конгресу, али му је овај, упркос томе, повјерио мисију да камуфлира намјеру Цариграда да опструира предају Плава и Гусиња Црној Гори. Међутим, мушир је поново одлучио да изда султана и упркос његовим наредбама преда ова два града Црногорцима. Иако је цијела прича изгледала толико нелогична и наивна, тамошњем становништву није било тешко да у њу повјерује. Они једноставно нијесу жељели да подпадну под црногорску власт и све што је ишло томе у прилог било је добро дошло.

Прије погибије, Мехмед Али-паша је још једном ступио у контакт са црногорским књазом. Обавијестио га је да је становништво веома раздражено и да ће покушати да ствар ријеши мирним путем. Уколико не успије у томе, одлучиће се за енергично дјеловање. Књаз Никола је узвратио поруком у којој је, између осталог, исказао жаљење због одуговлачења, при чему је указао на негативну улогу скадарског валије, који је, умјесто да смирује ситуацију, послао нове пошилике ратне опреме у Подгорицу.²⁹

На путу ка Гусињу мушир је ноћу, између 31. августа и 1. септембра 1878. године, стигао у Ђаковицу, у пратњи султановог ађутанта Ахмед-бега, мјесног полицијског бимбаше Бајрам-аге, Шаћир-аге и око двије стотине војника. Одсјели су у конаку ђаковичког Абдулах-паше. Ујутро се око конака окупио велики број албанских муслимана из Ђаковице и Пећи, као и албанских брђана. Ствар је почела да се компликује.

²⁸ Н. Ражнатовић, н.д., с. 99; Г. Вуковић, н.д., с. 340; Н. Петровић–Његош, н.д., с. 314; С. Поповић, н.д., с. 279. Војвода Миљан Вуков сматра се једном од најзнаменитијих прогорско-брдских првака. За вријеме Петра II Петровића Његоша, негдје око 1846. године, именован је за леворечког барјактара. Црногорски владика га је побратимио са својим синовцем и насљедником Данилом. Након ступања на престо, књаз Данило га је 1852. године поставио за капетана Лијеве Ријеке. Војводско звање добио је 1858. године, а за сенатора је именован 1859. године. Извојевао је низ значајних побједа над Турцима. (Више о Томе: С. Томовић, Војвода Миљан Вуков, Андријевица, 1998; М. Вулевић, Војвода Миљан Вуков, Андријевица, 2005; Г. Вуковић, н.д., с. 68, 69, 70, 78, 79, 84, 85, 86; М. Дашић, Васојевићи у устанцима 1860–1878. године, Подгорица, 1992, с. 108–119, 529–532, 578–589)

²⁹ Н. Ражнатовић, н.д., с. 98.

Настала је велика галама и испаљени су први хиџи. Сукоб се распламсао.³⁰ О томе Симо Поповић у Мемоарима пише: „Бој се био огорчен и дуг. Арнаути падаху, али не уступаху. Напошљетку принесоше сламу и сијено при конаку и запалише. Тада искочи Мехмет Али-паша на капију са револвером у руци, испали у гомилу, али исти час под плотуном арнаутским падне мртав.³¹ У томе љутом боју пало је око 400 само Арнаута. Погинуо је и Абдулах паша и крстенићки главари Бајрамага и Шећерага. Мехмет Али паши посјекли су главу и, уз велики халак, на дугачкој мотки носили су је кроз варош, а за њом су голо, унакажено тијело његово вукли по калдрми.“³²

Уколико су извори на које се Никола I ослањао приликом описивања овог догађаја сасвим поуздани, онда је Мехмед Али-паша тачно предвидио свој трагичан крај, када је полазећи из Цариграда једном свом пријатељу рекао: „Осуђен сам, да главом платим мој потпис на уговору Берлинском“.³³ Мушир је пошао „са свом озбиљношћу на посао, а није нимало био у сумњи, да је Порта одредила и жртву својој опакој намјери“, каже црногорски владар.³⁴ Међутим, војводе Симо и Гавро у својим мемоарским списима нигдје на помињу тако нешто. Штавише, Поповић тврди да је „несретни Мехмет Али паша вјеровао“ да га Порта „озбиљно шаље да умири Албанију“.³⁵

Без обзира на то, да ли је тога био свјестан или не, паша је био одређен да буде жртва перфидне турске политике. Његов трагичан крај требало је свима да покаже да Порта, и поред најбоље воље, није у стању да изврши закључке Берлинског конгреса.³⁶ Тако је, дан послије ђаковичке

30 Исто, с. 98, 99.

31 За разлику од Поповића, конзул Јелинек је, извјештавајући Андрашија о овом догађају, написао да је Мехмед Али-паша погинуо тако што се исприсио на прозору. С друге стране, слично као и војвода Симо, књаз Никола у својим Мемоарим пише: „(...)Мехмед Али паша са револвером у руци искочи на капију и обори још двојицу Арнаута (...)» (Исто, с. 123; Н. Петровић-Његош, н.д., с. 316)

32 С. Поповић, н.д., с. 278, 279. Према свједочењу аустроугарског конзула у Скадру Липића, два батаљона албанских редифа била су позвана и кренула су да помогну Мехмед Али-паши. Међутим, убрзо су отказали послушност, што су њихови команданти образложили чињеницом да немају наређења према којима би уопште смјели пуцати у муслимане. (Н. Ражнатовић, н.д., с. 99)

33 Н. Петровић-Његош, н.д., с. 314.

34 Исто

35 С. Поповић, н.д., с. 277.

36 Османска валда се, према писању Гавра Вуковића, обратила великим силама „једним телеграфским циркуларом“ у коме их обавјештава о ђаковичком догађају и увјерава „да је учинила толике жртве само да испуни своје обавезе и задовољи захтјеве потписница Берлинског уговора.“ Осим тога, „молила их је, да према страшном догађају имаду стрпљења и да ублаже непре-

катастрофе, велики везир писао црногорском књазу да су, поготово након смрти Мехмед Али-паше, наступиле велике тешкоће, односно расламсавање незадовољства међу муслиманским становништвом, чак и против саме Порте. Наглашавајући потребу за што бржим извршавањем Берлинског уговора, он је истакао да због насталих околности, ипак треба сачекати повољније прилике за испуњење тог задатка.³⁷

Испоставиће се да ће окончање плавско-гусињког проблема, захтијевати озбиљно ангажовање великих сила. То је нарочито постало јасно након црногорско-албанских сукоба на Новшићима (4. децембар 1879. године) и код Мурина (8. јануар 1880. године).³⁸

Убрзо након ових догађаја, покренута је иницијатива о замјени територија, коју је требало да спроведе италијански дипломата гроф Корти. Као резултат тога, 12. априла 1880. године потписан је Меморандум о промјени Плава и Гусиња за Груде, Хоте и дио Кастрата. Међутим, послје повлачења Турака, ту територију, свакако у сагласности са османским властима, заузели су Албанци, тако да поменути акт није донио жељени успјех.³⁹

У наставку рјешавања плавско-гусињког питања пресудну улогу имао је нови британски премијер Гледстон, који се енергично заложиио да се Порта принуди да у потпуности испуни обавезе које јој је налагао Берлински уговор. Спремност међународне флоте да у садејству са црногорском војском заузме Улцињ, а нарочито разматрање могућности да ескадра европских држава окупира лучки град Смирну, а по потреби и Солун, присилиле су Османско царство да у Куњи, 25 новембра 1880. године, потпише са Црном Гором споразум о примопредаји Улциња.⁴⁰

кидне пресије о предаји, до бољих прилика.» Велике силе су, констатује Вуковић, „како догађај тако и Портину изјаву“, узеле веома озбиљно. (Г.Вуковић, н.д., с. 341)

37 Н. Ражнатовић, н.д., с. 99. Након погибиие Мехмед Али-Паше, војвода Симо Поповић је, по налогу књаза Николе, упутио писмо Али-бегу Гусињцу, у коме га позива „да на лијепе преда Гусиње, а да не навлачи на себе војску, која ће им огњишта разурити“. Послјије неколико дана, од Али-бега Гусиња и „привиша гусињских и плавских и вусањских и мартиновићких и барјактара и поглавица ђаковићских и пецких и од целог Арнаутлука“, војводи је стигао одговор следеће садржине: „Поздрав Симу Поповићу како ни дође твоја књига и виђесмо шта ни пишеш, и ми ти шиљемо ови цевап од цијелога Арнаутлука да смо шћели пуштит Плав и Гусиње бисмо раније пуштили небисмо побили наше привише и нашу браћу знадите док траје шћипније, нећемо пуштит Плав и Гусиње и више нећемо да ни пишете ни да се састајемо, ни да никога овамо шиљете“. (С. Поповић, н.д., с. 280)

38 Више о томе: Н. Ражнатовић, н.д., с. 197-200, 212-215; М.Б. Рашовић, Плење Кучи, Београд, 1963, с. 223-225; М. Мемиић, Плав и Гусиње у прошлости, Београд, 1989, с. 166-174.

39 Више о томе: D. Bakić, Misija grofa Kortija: Pokučaj rješanja plavsko-gusinske krize, Godišnjak fakulteta političkih nauka, br. 23, Beograd, 2020, s. 215-233.

40 Овај споразум је реализован следећег дана (Више о томе: Д. Бакић, Дипломатски представници Црне Горе у Цариградском посланству (Станко Радоњић и Гавро Вуковић), Подгорица,

Иако је Порта одуговлачила и са предајом осталих градова Црној Гори, у поређењу са Плавом и Гусињем, тај процес протекао је неупоредиво лакше.

Црногорска војска најприје је ушла у Колашин 4. октобра 1878. године, у складу са уговором који су црногорска и османска страна потписале дан раније.

На основу протокола који је мјешовита црногорско-османска комисија закључила 2. фебруара 1879. године у Вирпазару, предаја Жабљака Црнојевића извршена је 7. фебруара, док су у Спуж и Подгорицу Црногорци ушли 8. фебруара. Истог дана, црногорска страна је, такође у складу са протоколом, испунила своју обавезу из Берлинског уговора (члан 29) и вратила Турцима Улцињ, који је, као што смо видјели, на основу Куњског споразума поново прешао у посјед Црне Горе.⁴¹

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Међународни уговори Црне Горе 1878–1918: зборник докумената са коментаром, приредили Г. Перaziћ, Р. Распоповић, Подгорица, 1992.

Traté de Berlin/Берлински уговор, приредио Р. Распоповић, Подгорица, 2009.

МЕМОАРСКА ГРАЂА

Вуковић, Г., *Мемоари*, Цетиње-Београ, 1996.

Петровић, Н. Њ., *Аутобиографија; Мемоари; Путописи*, Цетиње-Подгорица, 2007.

Поповић, С., *Мемоари*, Цетиње-Подгорица, 1995.

2011, с. 87-100)

41 Н. Ражнатовић, н.д., с. 109, 119-120.

ЛИТЕРАТУРА

Бакић, Д., *Дипломатски представници Црне Горе у Цариградском посланству (Станко Радоњић и Гавро Вуковић)*, Подгорица, 2011.

Бакић, Д., *Мисија грофа Кортија: Покушај рјешења плавско-гусињске кризе*, Годишњак факултета политичких наука, бр. 23, Београд, 2020, с. 215-233.

Борозан, Ђ., *Велика Албанија – поријекло, идеје, пракса*, Београд, 1995.

Вулевић, М., *Војвода Миљан Вуков*, Андријевица, 2005.

Дашић, М., *Васојевићи у устанцима 1860–1878. године*, Подгорица, 1992.

Дебидур, А., *Дипломатска историја Европе: Од отварања Бечког конгреса до закључака Берлинског: (1814–1878) 2*, Београд 1934.

Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, део 1, Београд, 1990.

Јовановић, Ј., *Историја Црне Горе*, Подгорица 2001.

Љушић, Р., *Историја српске државности, књ. 2, Србија и Црна Гора: нововековне српске државе*, Нови Сад, 2001.

Мемић, М., *Плав и Гусиње у прошлости*, Београд, 1989.

Павићевић, Б., *Историја Црне Горе, књига IV, том II, Саздање црногорске националне државе: 1796–1878*, Подгорица, 2004.

Поповић, С., *Мемоари, Цетиње–Подгорица*, 1995.

Ражнатовић, Н., *Извршење одлука Берлинског конгреса о предаји Подгорице Црној Гори*, Историјски записи, г. XVI, књ. XVI, св. 1, Титоград, 1963, с. 71-89.

Ражнатовић, Н., *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње-Титоград, 1979.

Рашовић, М.Б., *Племи Кучи*, Београд, 1963.

Стојанчевић, В., Милићевић, Ј., Попов, Ч., Јовановић, Р., Екмећкић, М., *Историја српског народа, књ. 5, том 1, Од Првог устанка до Берлинског конгреса: 1804–1878*, Београд, 1994.

Стули, Б., *Албанско питање (1875-1882)*, Загреб, 1959.

Томановић, Л., *Педесет година на престолу Црне Горе 1860–1910*, Подгорица, 1998.

Томовић, С., *Војвода Миљан Вуков*, Андријевица, 1998.

Храбак, Б., *Призренска арбанашка лига: 1878–1881*, Београд, 1998.

РЕЗЮМЕ

В соответствии с положениями Берлинского договора Черногории были переданы и те территории, которые её войско не освободило во время Великой войны, такие как Колашин, Подгорица, Спуж, Жабляк Черноевича, Плав и Гусинье. Однако, несмотря на это, Османская империя всячески затрудняла передачу этих городов, что особенно проявилось в случае с Плавом и Гусиньем. Хотя Порта формально выступала за выполнение решений Берлинского конгресса, на практике она через Албанскую лигу, стремившуюся обеспечить территориальную автономию албанцев в составе Османской империи, в которую должна была войти и Плавско-Гусиньская область, фактически препятствовала их реализации.

В своей двуличной политике Порта решила пожертвовать муширом Мехмед Али-пашой, которому была доверена задача передать Черногории соответствующие территории, рассчитывая на то, что он встретит сопротивление местного населения, которое пусть даже ценой его жизни помешает выполнению миссии. Как бывший христианин и подписант Берлинского договора, а также предводитель войска, которое у монастыря Морац в 1877 году потерпело сокрушительное поражение, мушир был плохо известен среди албанцев и потому считался наиболее подходящей личностью для осуществления плана Порты. В соответствии с ожиданиями Константинополя, Мехмед Али-паша был убит во время попытки выполнения задания, что османское правительство затем использовало в качестве аргумента, что передача территорий невозможна из-за сопротивления местного населения.

В дальнейшем, чтобы найти решение проблемы, в развитие ситуации решительно вмешались великие державы. Дело было завершено по прошествии более чем двух лет, когда в конце ноября 1880 года Черногории был передан Ульцинь вместо Плава и Гусинья. Процесс передачи остальных территорий черногорскому государству проходил несравненно легче и завершился в феврале 1879 года.

ТОКОВИ 2/2025
УДК 02

Dr Darko BAKIĆ¹

INTERNET MARKETING

Sažetak: Internet marketing je teorija i metodologija organizovanja marketinga u hipermedijskom okruženju interneta, koja koristi sve komponente tradicionalnog marketinga. Kompanija sprovodi ciljeve internet marketinga u skladu sa formulisanom strategijom marketinga u internet okruženju, koristeći odgovarajuće tehnike internet marketinga.

Ključne riječi: *internet marketing, karakteristike, prednosti, ograničenja, strategija, plan, tehnike.*

¹ azbucnik7@gmail.com

UVOD

Marketing je složenica anglo-saksonskog porijekla, u kojoj *market* znači tržište, a sufiks *ing* ima više značenja. Riječ marketing bi se doslovno mogla prevesti kao tržišna aktivnost ili stavljanje na tržište. Ipak, ovaj termin se ne može adekvatno prevesti na srpski jezik. Nije poznato da postoji odgovarajući prevod složenice marketing i kad je riječ o drugim jezicima.²

Naglašavajući da ne postoji opšte prihvaćena definicija marketinga, ovom prilikom, po pitanju određenja ovog pojma, poslužićemo se definicijom Američkog udruženja za marketing, prema kojoj je *marketing aktivnost, organizaciona funkcija i skup procesa za kreiranje, promovisanje i razmjenu ponuda, koje imaju vrijednost za kupce, klijente, partnere i društvo u cjelini*.³ Ova definicija jasno pokazuje da marketing uveliko nadilazi okvire propagandne djelatnosti.⁴

Kada je riječ o definisanju marketinga treba istaći da se pravi razlika između makro i mikro pristupa marketinga. Kod makro pristupa marketinga naglasak je na nacionalnoj ekonomiji, dok je kod mikro pristupa osnovna jedinica posmatranja preduzeće.

Makromarketing se definiše kao društveni proces koji u privredi usmerava tok roba i usluga od proizvođača ka potrošaču, na način koji omogućuje efikasno usklađivanje ponude i tražnje i ostvarivanje društvenih ciljeva. Makromarketing se bavi marketing sistemom, uticajem i konsekvencama funkcionisanja marketing sistema na društvo, te uticajem i konsekvencama društva na marketing sistem. Pri tom se posmatra i uticaj ekonomske politike države na tržište i vrši se procjena efikasnosti funkcionisanja marketinga u ostvarivanju njegove primarne funkcije, koja se odnosi na satisfakciju nosilaca tražnje.

Mikromarketing podrazumijeva obavljanje aktivnosti kojima se, na osnovu predviđanja potreba potrošača ili klijenata, uz usmjeravanje toka traženih roba i usluga od proizvođača ka korisnicima i klijentima, nastoje ostvariti ciljevi preduzeća.

2 Senić, R., Senić, V. (2016). Marketing menadžment u turizmu, Univerzitet u Kragujevcu - Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Vrnjačka Banja, str. 3.

3 Котлер, Ф., Келлер, К. Л. (2016). Маркетинг менеджмент системи і примјене у здравству, ООО Издаґательство „Питер“, Санкт-Петербург, str.18.

4 Senić, R., Senić, V., n.d., str. 3.

U cilju sveobuhvatnijeg sagledavanja pitanja kojima se bavi, marketing je potrebno posmatrati kao: ekonomski proces, poslovnu funkciju, poslovnu koncepciju i naučnu disciplinu.⁵

Marketing kao ekonomski process povezuje proizvodnju i potrošnju, te na taj način doprinosi obavljanje razmene, a time i čitavog procesa privredne aktivnosti. Osim toga, marketing doprinosi pravilnoj usmerenosti proizvodnje na zadovoljavanje uočenih potreba, a samim tim i minimiziranju neusklađenosti između ponude i tražnje.

Marketing je poslovna funkcija koja obuhvata sve aktivnosti koje je neophodno sprovesti, kako bi se zadovoljila, identifikovala, anticipirala i zadovoljila tražnja, uz istovremeno ostvarivanja ciljeva preduzeća.

Marketing kao poslovna koncepcija podrazumijeva usmerenost preduzeća ka zadovoljavanju potreba građana (kao potrošača), privrede i društva, po pitanju određenih proizvoda i usluga, uz ostvarenje dobiti.

Marketing kao naučna disciplina bavi se izučavanjem aktivnosti koje omogućavaju efikasnost i efektivnost razmene, kao i povezivanje proizvodnje i potrošnje.⁶

1. POJAM INTERNET MARKETINGA

Internet marketing je teorija i metodologija organizovanja marketinga u hipermedijskom okruženju interneta. Internet ima jedinstvene karakteristike koje se značajno razlikuju od karakteristika tradicionalnih instrumenata marketinga. Jedno od glavnih svojstava internet okruženja je njegova hipermedijska priroda, koju karakteriše visoka efikasnost u prezentaciji i asimilaciji informacija, što značajno povećava mogućnosti marketinga u jačanju odnosa između preduzeća i potrošača.⁷

Pri realizaciji internet marketinga koriste se sve komponente tradicionalnog marketinga (marketinga miks), koje uključuju proizvod, cijenu, promociju i distribuciju.⁸

Proizvod predstavlja materijalizovani rezultat ljudskog rada koji se može ponuditi na tržištu radi zadovoljavanja potreba ili želja kupca. Zadovoljavanjem

5 Nićin, N. (2012). Marketing, Evropski Univerzitet Brčko distrikta, Brčko str. 11-13.

6 Isto, str. 13, 15, 17-19.

7 Коротков, М. В. и др. (2011). ИНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГ, УО «Белорусский государственный технологический университет», Минск, стр. 7.

8 Акулич, М. В. (2016). Интернет-Маркетинг, Издательско-торговая корпорация „Дашков и К°“, Москва, стр. 7.

tih potreba preduzeće ostvaruje svoje ciljeve na tržištu.⁹ Svakom proizvodu potrebna je dobra servisna podrška, a asortiman proizvoda treba da bude dobro osmišljen. Pri tom treba imati u vidu da se svaka internet-prodavnica nalazi u konkurentskom odnosu, ne samo sa drugim sličnim internet-prodavicama, već i sa tradicionalnim prodajnim mjestima.¹⁰

Cijena predstavlja ono što klijent mora da plati da bi dobio određeni proizvod ili količinu novca koja se traži za određeni proizvod ili uslugu. U širem smislu cijena je zbir svih vrijednosti koje potrošači mijenjaju za korisnost posjedovanja ili korištenja nekog proizvoda ili usluge.¹¹ Cijene u internet prodavicama treba da se formiraju na osnovu usvojenih strategija i taktika. U isto vrijeme, ne treba zaboraviti da internet prodavnice moraju prodavati robu jeftinije od tradicionalnih prodavnica. Ovo zbog toga što potrošači očekuju da zbog manje potrošnje resursa u takvim prodavicama i cijene budu niže. Zato je pažljiva kontrola cijena i troškova veoma važna za internet prodavnicu.¹²

Glavni zadatak promocije je da informiše, podsjeti i ubijedi potrošača da reaguje na proizvode organizacije.¹³ Promocija se tiče, s jedne strane, promocije veb-sajta kompanije, a sa druge strane marketinške komunikacije na internetu i instrumenata koji se koriste u okviru komunikacione politike internet marketinga.¹⁴

Distribucija kao jedan od četiri elementa marketing miksa bavi se načinom na koji se proizvodi i usluge dostavljaju potrošaču za krajnju upotrebu.¹⁵ Mjesto prodaje u onlajn okruženju je veb-sajt. Zbog toga je neophodno da sajt ima visok kvalitet dizajna, sadržaja (punjenja), te da bude prikladan za korisnike. Ovde treba uzeti u obzir brzinu rada veb-sajta, lakoća naručivanja na njemu, dostupnost različitih načina plaćanje, dostavu, karakteristike interaktivnog rada sa kupcima prije i poslije kupovine.¹⁶

Internet marketing može se podijeliti na dvije oblasti.

Prva oblast odnosi se na primjenu mogućnosti koje nudi internet, u cilju proširenja sistema marketinga kod preduzeća tradicionalnog tipa. Ona se bavi aspektima organizovanja informativne interakcije između takvih tržišnih subjekata kao što su: zaposleni u preduzeću, kupci (potrošači, klijenti), partneri

9 Bošković, I. (2012). Marketing miks i propaganda sa posebnim osvrtom na berzansko poslovanje (master rad), Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 20.

10 Акулич, М. В., н.д., стр. 8.

11 Špoljarić, P. (2018). Marketing na društvenim mrežama potpis (diplomski rad), Sveučilište Sjever-Sveučilišni centar Varaždin-Studij Odnosi s javnostima, str., 5-6.

12 Акулич, М. В., н.д., стр. 8-9.

13 Bošković, I., н.д., str. 28.

14 Акулич, М. В., н.д., стр. 9.

15 Špoljarić, P. (2018). n.d., str., 5-6.

16 Акулич, М. В., н.д., стр. 9.

i sl. Ova oblast internet marketinga predviđa sprovođenje marketinških istraživanja, te promociju i prodaju roba putem interneta.

Druga oblast internet marketinga povezana je sa pojavom poslovnih modela, direktno zasnovanih na internetu. Ona se odnosi na aktivnosti internet prodavnica, platformi za elektronsko poslovanje, virtuelnih novinskih agencija i kompanija koje pružaju usluge kupcima direktno putem interneta (kopirajting, promocija veb-sajtova itd).¹⁷

2. KARAKTERISTIKE INTERNET MARKETINGA

Ključna uloga na tržištu ponude i potražnje, kad je riječ o internetu, prešla je sa proizvođača na potrošače. Određena kompanija je u stanju da brzo privuče pažnju korisnika, ali i njeni konkurenti imaju istu takvu mogućnost. Stoga su kompanije prisiljene da se takmiče za pažnju potrošača u internet okruženju, uspostavljajući i poboljšavajući interakciju sa njima.¹⁸

Internet marketing temelji se na informacijama, odnosno bazama podataka o potrošačima i njihovom ponašanju. Mada se i tradicionalni marketing zasniva na informacijama koje se prikupljaju istraživanjem tržišta i održavanjem marketinških informacionih sistema, digitalna priroda interneta omogućava znatno širi i detaljniji uvid u karakteristike potrošača i njihovo ponašanje u elektronskom okruženju. Baze podataka i tehnologije pomoću kojih se ostvaruje kontakt sa potrošačima, kao što su internet, mobilna telefonija i sl., omogućavaju lakšu identifikaciju pojedinih potrošača, preciznu segmentaciju i ciljanje potrošača, te prilagođavanje svih marketinških aktivnosti pojedinim potrošačima.¹⁹

Internet se koristi za smanjenje asimetrije informacija, tj. za smanjenje njihove nepotpunosti i neravnomerne distribucije, usljed čega dolazi i do smanjenja troškove transakcija informacija.

Jedna od karakteristika internet marketinga je i odsustvo obavezne prostorne lokalizacije, tj. moguće je obavljati poslovne aktivnosti bez vezivanja za određenu teritoriju ili lokalno tržište.

Pored toga, zahvaljujući internetu, otvorena je mogućnosti za globalne komunikacije koje nisu geografski ograničene. Cijena pristupa informacijama dostupnim na internetu ne zavisi od toga koliko su oni koji ih pružaju geografski udaljeni od korisnika. Prema tome, kompanije, bez obzira na

¹⁷ Isto, str. 8.

¹⁸ Isto, str. 11.

¹⁹ Škare, V. (2011). Internetski marketing, obnovljeni separat poglavlja 19 u knjizi Previšić, J., Ozretić Došen, Đ. (2004). Marketing, Adverta, Zagreb.

njihovu specijalizaciju i veličinu, mogu da posluju i uspostave svoje globalno prisustvo, koristeći moć Interneta. Prostorna udaljenost može imati značaja samo kad je potrebno da se korisnicima isporuči roba.

Sljedeća karakteristika internet marketinga je brzo pronalaženje partnera. Danas praktično sve kompanije imaju svoje veb-sajtove, koje je lako pronaći pomoću upita za pretragu. Zahvaljujući internetu i njegovom visokom komunikacionom nivou, preduzeća na samo što brže pronalaze partnere, već i brže donose odluke, izvršavaju razne vrste transakcija itd. Sve to se postiže pri niskim troškovima komunikacija i uz visok nivo njihove funkcionalnosti i skalabilnosti.

Od velike praktične važnosti, u kontekstu ubrzanog zastarijevanja informacija, je karakteristika internet marketinga koja se odnosi na pružanje informacionih usluga.

Isto tako, treba napomenuti da internet minimalizuje transakcione troškove povezane sa aspektima uspostavljanja, održavanja i razvijanja interakcija između kompanije i njenih tržišnih partnera, uključujući smanjenje opštih troškova (putovanja zaposlenih, gubitaka usljed neuspjelih, nezakonitih ili nepravednih transakcija).

Takođe se primjećuje smanjenje troškova transformacije,²⁰ do kojeg dolazi zahvaljujući: optimalnom izboru strukture asortimana proizvoda; smanjenju vremena za razvoj i primenu novih proizvoda; umanjenju broja posrednika i troškova prodaje itd.²¹

3. PREDNOSTI I OGRANIČENJA INTERNET MARKETINGA

Glavna prednost internet marketinga ogleda se u njegovoj interaktivnosti, tj. mogućnosti dvosmjerne komunikacije između uključenih strana, bilo da je riječ o marketinškoj komunikaciji, transakciji ili upravljanju odnosima s potrošačima.²²

Kao posljedica interaktivnosti javlja se mogućnost direktnog odziva na skoro sve oblike marketinških aktivnosti (na primjer, klik na oglas kod oglašavanja preko interneta), što u većini slučajeva nije moguće kad se radi o sprovođenju tradicionalnih aktivnosti marketinga.

²⁰ Troškovi transformacije predstavljaju sve one trokove koje nastaju u procesu pretvaranja sirovine u gotov proizvod. (Milošev, Z. (2017). Upravljačko računovodstvo kao osnova za praćenje poslovanja sa studijom slučaja analize varijansi rezultata, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 23)

²¹ Акулич, М. В., н.д., стр. 11-12.

²² Isto, str. 12; Škare, V., n.r., str. 2.

Bilježenje i analiziranje direktnog odziva omogućava visok stepen mjerljivosti učinka svih marketinških aktivnosti sprovedenih u internet okruženju. Postizanje visokog stepena mjerljivosti učinka oduvijek je bila glavna težnja marketinških stručnjaka, pošto im to daje mogućnost da u svom radu donose kvalitetnije odluke.²³

Pored toga, potencijalnom kupcu pruža se mogućnost dobijanja informacija o robi i načinu njene kupovine putem interneta. Ukoliko određena kompanija ne obezbeđuje potrebne informacije, kupac ih može potražiti i naći kod konkurentske kompanije, te kupiti njenu robu.

Internet marketing daje mogućnost da se uštede sredstva kompanije i proširi njena djelatnost. Uštedjeti se može na platama zaposlenih koji se bave prodajom, na komunikacijama i oglašavanju (internet oglašavanje je relativno jeftino)

Zahvaljujući internetu, kompanije imaju mogućnost da svoje aktivnosti prošire na razna geografska područja, kroz direktni pristup novim regionalnim i inostranim tržištima, pri čemu kompanije različitih veličina imaju iste šanse.

Internet marketing omogućava kupcima da izaberu i naruče robu, bez izlaska iz kuće ili kancelarije, pri čemu oni dobijaju maksimalnu količinu informacija o pojedinim robama i uslugama. Kupci mogu upoređivati proizvode različitih proizvođača i svoj izbor zasnovati na objektivnim informacijama. Oni mogu naručiti proizvod ili uslugu u bilo koje doba dana.

Internet omogućava kupcima izbjegavanje kontakta sa posrednicima, izbjavljajući se tako od uticaja faktora emocionalnog karaktera, karakterističnih za takve kontakte.

Treba pomenuti i sljedeće pozitivne strane internet marketinga kao što su: brzo reagovanje na stalne promjene na tržištu; brza promena asortimana, cena i opisa roba i usluga; te uštede na isporuci i širenju informacija.²⁴

Osim prednosti internet marketing ima i određena ograničenja.

Jedno od ograničenja internet-marketinga odnosi se na prisustvo iritantnih faktora, u smislu da neke kompanije i pojedinci pretjerano često podsjećaju druge na sebe, nameću svoje

trgovinske predloge i predloge za saradnju, što uglavnom proizvodi efekat suprotan željenom.

Sljedeće ograničenje povezano je sa raznim vrstama prevara, kojih je na internetu mnogo više, nego van mreže. Posebno je potrebno čuvati prevara u vezi sa pitanjima koja se odnose na sigurnost finansijskih transakcija i poverljivost podataka. Zato je neophodno da se obrati naročita pažnja na

²³ Škare, V., n.r., str. 2-3.

²⁴ Акулич, М. В., н.д., стр. 13-14.

reputaciju kompanije sa kojom se želi ući u poslovni odnos.

U smislu ograničenja internet-marketinga treba pomenuti i potrebu za izraženom budnošću kompanija, s obzirom na to da na internetu može biti mnogo nedobronamjernih ljudi, koji neopravdano iznose negativna mišljenja o kompaniji, njenim proizvodima i zaposlenima. Stoga je ovakve pojave potrebno uočavati i na vrijeme otklanjati, kako ne bi došlo do podrivanja reputacije kompanije.²⁵

4. STRATEGIJA INTERNET MARKETINGA

Strateško marketing planiranje, koje predstavlja process utvrđivanja ciljeva i izbora marketing strategija na nivou preduzeća, usmerenih ka određenim tržištima, podrazumijeva sljedeće korake: analizu faktora okruženja; analizu snaga i slabosti preduzeća; utvrđivanje vizije, misije i strateških ciljeva; definisane i izbor strategije; sprovođenje strategije; kontrolu i reviziju.

Strateško marketing planiranje obuhvata četiri nivoa i to: poslovni nivo, funkcionalni nivo, nivo poslovne jedinice i nivo koji se odnosi na miks proizvoda.

Na poslovnom nivou utvrđuju se plan poslovnih područja, profitabilnost poslova, poslovni poduhvati i strateški plan.

U okviru funkcionalnog nivoa definišu se marketing plan, plan prodaje, plan nabavke, plan distribucije i internet marketing plan. Na nivou poslovne jedinice donosi se strateški plan poslovne jedinice i definiše strateški plan poslovanja.

Za nivo koji se tiče miksa proizvoda važno je da postoji definisani marketing plan, sa precizno određenim ciljevima i strategijama u odnosu na identifikovana ciljna tržišta.

Strateški plan se najčešće pravi za period od tri do pet godina.

Internet marketing strategija definiše na koji će način kompanija ostvariti postavljene ciljeve internet marketinga. Neophodno je da se precizira kako će se izvršiti pozicioniranje proizvoda na tržištu i koje će se marketing strategije upotrebljavati.

Strategija masovnog marketinga, čiji je krajnji cilj osvajanje i zadržavanje visokog učešća ukupnog tržišta za novi proizvod koji se plasira, veoma je pogodna za razvoj internet poslovanja. Ova strategija obuhvata prodor na manja specijalizovana, ali potencijalno uspešna tržišta i strategiju zadržavanja dostignute pozicije na tržištu.²⁶

²⁵ Isto, str. 14.

²⁶ Radenković, B. i dr. (2015). Elektronsko poslovanje, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, str.

U primjeni marketing strategija postoje sljedeće faze: izbor ciljnog tržišta, definisanje strategije pozicioniranja, definisanje marketing strategija, strateško marketing planiranje promocije i implementacija tržišno orijentisanih strategija.

Kod izbora ciljnog tržišta razmatraju se: potrebe kupaca, prilike za sticanje konkurentske prednosti, struktura proizvodnje i slično.

Definisanje strategije pozicioniranja podrazumijeva kombinaciju marketing aktivnosti, koje imaju za cilj implementiranje proizvoda i pozicioniranje brenda, tako da se dostigne posebna pozicija kod ciljanih kupaca.

Kada je riječ o definisanju marketing strategija treba naglasiti da tržišni lideri posmatraju strategije u zavisnosti od veličine i tržišnog položaja preduzeća. Inače, postoje četiri generičke strategije: strategija diferenciranja proizvoda, strategija niskih troškova, strategija fokusirana na određena tržišta, strategija vođstva u ceni i kvalitetu.

Strateško marketing planiranje promocije odnosi se na aktivnosti reklamiranja, personalne prodaje, promocije, prodaje, takmičenja, izrade promotivnih materijala, direktnog marketinga, direktne pošte, teleprodaje, prodaje putem magazina, kataloga, novina, digitalnog marketinga i odnosa s javnošću.

Implementacija tržišno orijentisanih strategija ima zadatak da obuhvati aktivnosti razvoja novih proizvoda, proširenja postojećih proizvodnih linija i proizvodnih kapaciteta, unapređenja kontrole proizvoda, izgradnje distributivne mreže i analize konkurenata, a sve u cilju pridobijanja novih potrošača.²⁷

5. PLAN INTERNET MARKETINGA

U strateškom planiranju, internet marketing plan treba da se uskladi s poslovnim strategijom; marketing strategijom i planovima komunikacije; internet biznis planom i IT strategijom.

Strukturu internet marketing plana čini sedam elemenata i to: situaciona analiza, strateško planiranje internet marketinga, definisanje ciljeva internet marketinga, strategija internet marketinga, plan implementacije, planiranje budžeta i plan evaluacije uspeha poslovanja.²⁸

Situaciona analiza, čiji je zadatak da utvrdi aktuelno stanje kompanije i

170-171.

²⁷ Isto, str. 171.

²⁸ Isto.

njenog okruženja,²⁹ treba da obuhvati: SWOT analizu; pregled postojećeg marketing plana preduzeća; pregled ciljeva, strategija i pokazatelja učinka; kao i analizu konkurencije (identifikacija tržišnih lidera, proučavanje lidera i SWOT analiza konkurencije).³⁰ U okviru SWOT analize vrši se analiza internih i eksternih faktora okruženja. Interni faktori koji podliježu analizi su: marketing, prodaja, sistem distribucije, marketing informacijski sistem, promocija i komunikacija, finansije, interakcija marketinga i drugih poslovnih funkcija, proizvodnja, ljudski resursi, istraživačko-razvojni potencijal i drugo. Od eksternih faktora analiziraju se: izvori snabdevanja, izvori finansiranja, konkurenti, državna regulativa, fiskalni sistem, mere ekonomske politike, trendovi u tehnologijama i drugo.

Strateškim planiranjem internet marketinga utvrđuju se ciljevi internet marketinga, što se čini kroz pregled stanja na tržištu, segmentaciju, targetiranje, diferencijaciju i pozicioniranje na tržištu. Segmentacija tržišta je značajna zbog toga što pruža mogućnost da se odredi ciljno tržište i zadovolje njegovi zahtevi. Prema tipu, segmentacija se može podijeliti na: biheviorističku, geografsku, demografsku, psihografsku, prema statusu potrošača, geodemografsku, prema korisnosti i tipu industrijskih tržišta.

Većina internet marketing planova ima sljedeće ciljeve: povećanje tržišnog učešća i prihoda od prodaje proizvoda ili usluga, smanjenje troškova poslovanja, povećanje svesti o postojanju brenda, prikupljanje i skladištenje bitnih podataka za poslovanje, upravljanje odnosima s klijentima i unapređenje procesa upravljanja lancima snabdevanja.³¹

Plan implementacije odnosi se na dizajniranje taktika internet marketinga, kao što su definisanje: ponude proizvoda ili usluga, cijene ili vrednosti, distribucije ili lanca snabdevanja, integracije komunikacionog miksa, taktika upravljanja odnosima, strategije prikupljanja informacija, te organizacione strukture za implementaciju plana.

Ključni dio bilo kojeg strateškog plana podrazumijeva identifikaciju očekivanog povraćaja investicija (Return On Investment-ROI), pri čemu se posebna pažnja obraća na povraćaj investicija uložених u marketing. Profit od poslovanja na internetu najvećim dijelom se ostvaruje od direktnih prodaja proizvoda i usluga preko veb-sajta, prodaje prostora za oglašavanje, plaćenog članstva, affiliate preporuka, prodaja na sajtoima partnera i provizija.

Plan evaluacije uspjeha poslovanja obuhvata: sagledavanje efekata primenjenog marketing plana, stalno praćenje trendova odziva klijenata na

²⁹ Machado, C., Davim, J. P. (2016). *MBA: Theory and Application of Business and Management Principles*, Springer International Publishing Switzerland, str. 41.

³⁰ Radenković, B. i dr., n.d., str. 172.

³¹ Isto, str. 172.

primenjeni model prezentacije na tržištu, mjerenje efekata internet aktivnosti, proveru ranga sajta na pretraživačima i analizu rezultata.³²

6. TEHNIKE INTERNET MARKETINGA

6.1. E-mail marketing

E-mail marketing je tehnika internet marketinga koja koristi elektronsku poštu za slanje reklama ili komercijalnih informacija. Ovaj alat za komunikaciju kompanija koristi se za privlačenje novih klijenata ili povećanje lojalnosti već postojećih klijenata.

Najčešći oblik e-mail marketinga je bilten-periodična publikacija na zanimljivu temu, koja se periodično distribuira primaocima, tj. pretplatnicima.

Iako su ciljevi e-mail marketinga višestruki i različiti, oni se mogu grupisati oko četiri glavna cilja:

- Preusmjeravanja saobraćaja na veb-sajt kompanije (riječ je o početnoj stranici ili nekom njenom posebnom odjeljku).

- Promocija specijalnih akcija, u smislu promocije novih usluga, posebnih popusta, prodaja, preuzimanja aplikacija itd. Ovo obično povlači kreiranje određenih veb-stranica (određene stranice).

- Ušteda troškova (e-mail marketinga podržava upravljanje narudžbama i informisanje kupaca u vezi sa statusom takvih porudžbina, kao i pružanje usluga korisničke podrške po nižoj ceni u odnosu na ostale komunikacione kanale).

- Popularnost i imidž brenda (kao i kod drugih vrsta internet kampanja, e-mail marketing je pogodan za generisanje popularnosti i imidža brenda među potrošačima³³

Poslovna komunikacija, koja se odvija putem e-mail servisa, pretpostavlja prethodno dobijanja dozvole za slanje poruka na e-mail adresu korisnika. Ovakav vid poslovne komunikacije, koji se naziva marketing na osnovu date dozvole (permission marketing), podrazumeva korišćenje opt-in i opt-out servisa. Opt-in servisi su takvi servisi kod kojih korisnik dobija poslovne e-mail poruke samo ukoliko se dobrovoljno prijavio da ih prima, dok opt-out servis pruža mogućnost automatskog odjavljivanje sa servisa za opt-in poruke.³⁴

³² Isto, str. 173.

³³ Machado, C., Davim, J. P., n.d. str. 53-54.

³⁴ Radenković, B. i dr., n.d., str. 174.

Za razliku od elektronske pošte, čije je slanje odobreno od strane primalaca, postoje i poruke koje se na nečiju e-mail adresu šalju bez dobijenog odobrenja ili je, pak, riječ o tome da poruke šalju nepoznati pošiljaoci. Ovakva neželjena pošta, poznata pod nazivom spam, a koja čini oko 70-80% namjenskog e-mail saobraćaja, predstavlja problem za e-mail marketing, pošto dodatni filteri koji se koriste za neutralisanje spamova, često ne prave razliku između zahtijevanih i nezahtijevanih poruka.³⁵

6.2. Viralni marketing

Marketing u kojem se komunikacijska poruka širi od osobe do osobe poput virusa naziva se viralni ili virusni marketing.³⁶ Priroda viralnog marketinga zasniva se na dobrovoljnom dijeljenju sadržaja između korisnika, što se može postići jedino ukoliko je predmet oglašavanja za njih u toj mjeri interesantan, da požele da sa njim upoznaju što širi internet auditorij.³⁷

Zbog lakoće dijeljenja sadržaja i svoje brzine, društvene mreže su prirodno izvoriste ove vrste marketinga. U novije vrijeme, najrašireniji primjer viralnog marketinga je stvaranje pokretnih i iskačućih video snimaka na You-Tube-u, koji se potom dijele na Facebooku-u, Twitter-u i drugim mrežama.³⁸

6.2.1 Prednosti i nedostaci viralnog marketinga

Jedna od prednosti viralnog marketinga je niska cijena. Naime, ono što karakteriše viralne kompanije jeste to da korisnici rade značajan dio posla za njih, što uveliko smanjuje troškove poslovanja (postaje nepotrebno kupiti reklamu ili prostor na medijima).

Pored toga, viralni marketing ima potencijal velikog dometa. Tako, na primjer, viralni video na internetu ima mogućnost dostizanja velike međunarodne publike i to bez ulaganja novca ili dodatnih napora.

35 Schwarzl, S., Grabowska, M. (2015). Online marketing strategies: the future is here sistema, Journal of International Studies, Vol. 8, No 2, str. 193; Milosavljević, M., Mišković, V. (2011). Elektronska trgovina, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 201. (https://www.jois.eu/files/JIS_Vol8_N2_Schwarzl.pdf)

36 Gashi, E. (2016). Viralni marketing (diplomski rad), Sveučilište Jurja Dobrile (Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković”), Pula, str. 30.

37 Isto, str. 31, 48-49.

38 <https://mbs.edu.rs/mbsblog/sta-je-viralni-marketing/>

U smislu prednosti viralnog marketinga takođe treba naglasiti i njegovu karakteristiku da nije invazivan (napadan), pošto se, kao što smo to već rekli, određeni sadržaj između korisnika dijeli na dobrovoljnoj bazi. Usljed toga, proizvodi kompanije postaju privlačniji, a sama kompanija stiče bolju reputaciju, nego što bi to bio slučaj da se pristupilo oglašavanju na tradicionalan način.³⁹

Nedostaci viralnog marketinga vežu se za teškoću spoznaje šta ljudi tačno žela da podijele na internetu, kao i za činjenicu da se ovaj vid marketinga može lako okrenuti protiv kompanije, ukoliko sadržaj koji se prezentuje, uglavnom usljed kakve greške, sadrži nešto što bi za nju moglo biti kompromitujuće.⁴⁰

6.3. Affiliate marketing

Model udruženog ili pripojenog marketinga (affiliate marketing) nije izum novoga vremena, tj. on je karakterističan i za poslovanje koje se ne odvija na internetu, a odnosi se na one slučajeve kada neka kompanije angažuje partnera da promoviše njene proizvode i usluge.⁴¹

Kada je riječ o internet okruženju, ovaj model vlasnicima manjih veb-sajtova daje mogućnost da postavljaju linkove, banere ili proizvode sa većih sajtova ili nekog drugog pridruženog sajta na sopstvene stranice. Ukoliko posjetilac klikne na neki link, kupi knjigu ili neki drugi proizvod, vlasnik pridruženog sajta dobija naknadu za podsticanja prodaje.

Poznata su četiri modela prihoda od udruženog marketinga: cost per sale, pay per action, pay per click i cost per mile.

Cost per sale je model prihoda u kojem obje strane dijele profit od prodaje proizvoda.

Kod pay per action modela, oglašivač plaća samo definisane akcije koje posetilac sajta izvrši.

Pay per click model podrazumijeva da se svaka poseta preko postavljene reklame plaća.

Za cost per mile model je karakteristično da se za svaku hiljaditu posjeta plaća bonus.⁴²

³⁹ Isto.

⁴⁰ <https://kuhada.com/blog-novosti-i-najave/47-vijesti/413-sto-je-viralni-marketing-kako-ga-iskoristit.html>

⁴¹ Schwarzl, S., Grabowska, M. (2015). Online marketing strategies: the future is here sistema, Journal of International Studies, Vol. 8, No 2, str. 193.

⁴² Radenković, B. i dr., n.d., str. 175.

6.4. Referral marketing

Referral marketing ima više različitih varijanti, ali je suština svake od njih u nastojanju da se preko jednog korisnika stigne do tri njegova prijatelja ili partnera. Prema tome, osnovni cilj referral marketinga je da se preko korisnika usluga, posetilaca ili partnera povećaju posjećenost, prodaja ili profit. U tom cilju, najviše se koristi Tell a Friend (reci prijatelju) alatke, putem kojih posetilac sa sajta može poslati e-mail prijatelju i obavestiti ga o postojanju sajta, nekoj usluzi ili servisu koji postoje na sajtu. Posetioci se podstiču na prenošenje pozitivnih utisaka o veb-sajtu, servisu, proizvodu i sl., putem za njih obezbjeđenih nagrada ili veće svote novca u slučaju realizacije programa prodaje.⁴³

6.5. One-to-One marketing

One-to-One marketing je strategija za upravljanje odnosima sa klijentima s naglašenom personalizovanom interakcijom s kupcima.⁴⁴ To znači da kompanija svakom kupcu pristupa individualno, osluškuje njegove želje i potrebe i u skladu sa tim vrši prilagođavanje svojih proizvoda i usluga.⁴⁵ Na taj način postiže se veća lojalnost klijenata prema kompaniji.⁴⁶

One-to-One marketing sačinjava četiri faze: identifikacija potencijalnih kupaca; određivanje njihovih potreba; interakcija sa potencijalnim kupcima; te kastomizacija proizvoda, servisa i komunikacija sa svakim kupcem.⁴⁷

6.6. Programi lojalnosti

Programi lojalnosti predstavljaju promotivne programe, koji imaju za cilj da podstaknu proces prodaje i ostvare lojalnost klijenata kroz nagrađivanje redovnih kupaca i onih koji kupuju velike količine proizvoda. Tu se najčešće radi o popustima i raznim vrstama robnih nagrada.⁴⁸

43 Isto.

44 Isto.

45 <https://www.yourarticlelibrary.com/marketing/four-important-steps-for-implementing-one-to-one-marketing/12912>

46 <https://www.zineone.com/one-to-one-marketing/>

47 Radenković, B. i dr., n.d., str. 175.

48 Isto.

6.7. Marketing u realnom vremenu i sistemi preporuke

Marketing u realnom vremenu se uglavnom realizuje preko alata društvenih medija, kao što su: društvene mreže, blogovi, mikroblovi itd.⁴⁹

Sistemi preporuke (recommender systems) definišu skup sadržaja koji za određenog korisnika mogu biti potencijalno korisni ili se nalaze u domenu njegovog interesa. Sistem korisniku može da ponudi jednu ili više preporuka. Da bi bio u stanju da odredi i generiše što tačniju preporuku i korisnost proizvoda, sistem treba da vodi računa o više kriterijuma za predstavljanje korisnosti određenog proizvoda, zasnovanih na proširenom skupu podataka o korisniku i proizvodima koji se preporučuju. Imajući u vidu tehnike i algoritme koji se koriste prilikom procjene korisnosti proizvoda, osnovni sistemi za preporučivanje se mogu podeliti na: sisteme preporuke zasnovanih na sadržaju (content-based recommendations), sisteme kolaborativnog filtriranja (collaborative filtering) i mešovite ili hibridne sisteme.

Kod sistema preporuke zasnovanih na sadržaju polazi se od pretpostavke da će korisnost proizvoda biti sličnih karakteristika sa onima koje je korisnik preferirao u prošlosti. Prema tome, system, na osnovu prethodno ocenjenih ili odabranih sadržaja, nastoji da pretpostavi šta korisnik preferira.

Sistemi kolaborativnog filtriranja nastoje da predvide korisnost određenog proizvoda za nekog korisnika, na osnovu vrednovanja tog proizvoda od strane ostalih korisnika sistema.

Mešoviti ili hibridni sistemi za preporučivanje kombinuju sisteme preporuke baziranih na sadržaju i sisteme kolaborativnog filtriranja.⁵⁰

Kao uspešni primeri primjene sistema preporuke mogu se navesti: Facebook, Google, YouTube i drugi.⁵¹

⁴⁹ Isto, str. 176.

⁵⁰ Simović, A. (2014). Sistemi preporuke u e-trgovini, Sinteza-Međunarodna naučna konferencija Univerziteta Singidunum Technology Journal, Beograd, str. 847–849. (<http://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2014/846-852.pdf>)

⁵¹ Radenković, B. i dr., n.d., str. 176.

SUMMARY

Internet marketing, as a theory and methodology of organizing marketing in the Internet environment, uses all components of traditional marketing, which include: product, price, promotion and distribution. It can be divided into two areas, where one of them refers to the application of the opportunities provided by the Internet, in order to expand the marketing system of traditional companies, while the other area is related to the emergence of business models, directly based on the Internet.

The goals of internet marketing, which has its own characteristics, advantages, and limitations, are implemented by a company in accordance with a formulated internet marketing strategy, which includes the following phases: selecting the target market, defining the positioning strategy, defining marketing strategies, strategic marketing planning of promotion, and implementation of market-oriented strategies.

Internet marketing plan, which in strategic planning should be harmonized with the business strategy; marketing strategy and communication plans; internet business plan and IT strategy, consists of seven elements: situational analysis, strategic internet marketing planning, definition of internet marketing goals, internet marketing strategy, implementation plan, budget planning and business success evaluation plan.

In terms of internet marketing techniques, we can talk about: e-mail marketing, viral marketing, affiliate marketing, referral marketing, one-to-one marketing, loyalty programs, and real-time marketing and referral systems.

Internet marketing certainly meets the needs of modern business, providing a huge arsenal of opportunities for effective management of relations with customers, which greatly facilitates the activities of marketing experts and shortens the time required for the development and management of marketing campaigns.

LITERATURA

1. Акулич, М. В. (2016). *Интернет-Маркетинг*, Издательско-торговая корпорация „Дашков и К°“, Москва.
 2. Bošković, I. (2012). *Marketing miks i propaganda sa posebnim osvrtom na berzansko poslovanje (master rad)*, Univerzitet Singidunum, Beograd.
 3. Gashi, E. (2016). *Viralni marketing (diplomski rad)*, Sveučilište Jurja Dobrile (Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“), Pula.
 4. Коротков, М. В. и др. (2011). *ИНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГ*, УО «Белорусский государственный технологический университет», Минск.
 5. Котлер, Ф., Келлер, К. Л. (2016). *Маркетинг менаџмент системи и примјене у здравству*, ООО Издательство „Питер“, Санкт-Петербург.
 6. Machado, C., Davim, J. P. (2016). *MBA: Theory and Application of Business and Management Principles*, Springer International Publishing Switzerland.
 7. Milosavljević, M., Mišković, V. (2011). *Elektronska trgovina*, Univerzitet Singidunum, Beograd.
 8. Milošev, Z. (2017). *Upravljačko računovodstvo kao osnova za praćenje poslovanja sa studijom slučaja analize varijansi rezultata*, Univerzitet Singidunum, Beograd.
 9. Nićin, N. (2012). *Marketing*, Evropski Univerzitet Brčko distrikta, Brčko.
 10. Radenković, B. i dr. (2015). *Elektronsko poslovanje*, Fakultet organizacionih nauka, Beograd.
 11. Schwarzl, S., Grabowska, M. (2015). Online marketing strategies: *the future is here sistema*, *Journal of International Studies*, Vol. 8, No 2, 187-196. (https://www.jois.eu/files/JIS_Vol8_N2_Schwarzl.pdf)
 12. Senić, R., Senić, V. (2016). *Marketing menadžment u turizmu*, Univerzitet u Kragujevcu - Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Vrnjačka Banja.
- Simović, A. (2014). *Sistemi preporuke u e-trgovini*, Sinteza-Međunarodna naučna konferencija Univerziteta Singidunum *Technology Journal*, Beograd, 846–852. (<http://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2014/846-852.pdf>)
- Škare, V. (2011). *Internetski marketing*, obnovljeni separat poglavlja 19 u knjizi Previšić, J., Ozretić Došen, Đ. (2004). *Marketing*, Adverta, Zagreb.
- Špoljarić, P. (2018). *Marketing na društvenim mrežama potpis (diplomski rad)*, Sveučilište Sjever-Sveučilišni centar Varaždin-Studij Odnosi s javnostima. <https://mbs.edu.rs/mbsblog/sta-je-viralni-marketing/>
- <https://www.yourarticlelibrary.com/marketing/four-important-steps-for-implementing-one-to-one-marketing/12912>
- <https://www.zineone.com/one-to-one-marketing>

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

TOKOVI 2-2025
UDK 821.163.41 - 09*Prof. dr Dragan ĐUKANOVIĆ***„SPOLJNA POLITIKA CRNE GORE (1997–2017)“
(recenzija knjige dr Zorana Dabetića, CID, Podgorica, 2025)**

Knjiga „Spoljna politika Crne Gore 1997-2017“ autora Zorana Dabetića predstavlja temeljno, analitički utemeljeno i sveobuhvatno istraživanje spoljnopolitičkih strategija i odluka koje su oblikovale međunarodni položaj Crne Gore u periodu od dvije decenije. Autor se uhvatio u koštac sa složenim istraživačkim zadatkom – da prepozna ključne karakteristike spoljnopolitičkog identiteta Crne Gore, analizirajući procese odlučivanja, izazove i strategije koje su dovele do ostvarenja njenih. glavnih međunarodnih ciljeva.

Dabetić sa izuzetnom istraživačkom pronicljivošću ispituje period od 1997. godine, kada se Crna Gora postepeno distancirala od politike tadašnje Savezne Republike Jugoslavije, do njenog konačnog pristupanja NATO savezu 2017. godine. Autor jasno osvjetljava ključne spoljnopolitičke pravce i dinamiku odnosa sa međunarodnim akterima, uključujući Evropsku uniju, Sjedinjene Američke Države, Rusiju i susjedne države Zapadnog Balkana. Posebna pažnja posvećena je analizi spoljnopolitičkih doktrina, mehanizama odlučivanja i uticaja unutrašnjih i spoljašnjih faktora na definisanje spoljnopolitičkih prioriteta Crne Gore.

Jedan od ključnih aspekata knjige jeste detaljna analiza izazova sa kojima se Crna Gora suočavala tokom svog tranzicionog puta. Autor argumentovano pokazuje kako su određeni istorijski, ekonomski i bezbjednosni faktori uticali na izbor spoljnopolitičkih strategija, ukazujući na neophodnost balansiranja između različitih međunarodnih interesa. U tom kontekstu, Dabetić uspješno dešifruje složene procese donošenja odluka i njihovu uskladenost sa strateškim ciljevima, posebno u kontekstu evroatlantskih integracija.

Poseban kvalitet ovog istraživanja ogleda se u analitičkom pristupu koji kombinuje teorijske postulate međunarodnih odnosa sa empirijskim podacima i

konkretnim studijama slučaja. Autor se oslanja na širok spektar izvora, uključujući arhivske dokumente, izjave zvaničnika, analize međunarodnih organizacija i naučne radove. Takav metodološki pristup omogućava sveobuhvatno sagledavanje spoljne politike Crne Gore, ali i kritički osvrt na njene uspjehe i izazove.

Knjiga takođe nudi pregled ključnih spoljnopolitičkih inicijativa koje su oblikovale međunarodni položaj Crne Gore, od ekonomskih i diplomatskih aktivnosti do vojne i bezbjednosne saradnje. Autor analizira kako su unutrašnja politička dinamika, javno mnjenje i globalni geopolitički trendovi uticali na crnogorske spoljnopolitičke odluke. Osim toga, Dabetić ističe značaj strateških partnerstava i savezništava, posebno u kontekstu pridruživanja NATO savezu i težnji ka članstvu u Evropskoj uniji.

Jedan od značajnih doprinosa ovog rada jeste i njegovo kritičko preispitivanje crnogorske spoljne politike kroz prizmu realističkog i liberalnog pristupa međunarodnim odnosima. Autor argumentovano pokazuje kako su pragmatizam i fleksibilnost igrali ključnu ulogu u prilagođavanju spoljnopolitičkih strategija promjenama u međunarodnom okruženju. Ovaj aspekt knjige čini je izuzetno korisnom, ne samo za akademsku zajednicu, već i za donosioca odluka, diplomate i analitičare međunarodnih odnosa.

Dabetićevo rad karakterišu visok stepen analitičke preciznosti, akademska utemeljenost i jasna metodološka struktura. Knjiga je napisana stilom koji omogućava lako praćenje izlaganja, a istovremeno pruža dubinske uvide koji će biti od koristi, ne samo akademskoj zajednici već i donosiocima odluka i široj stručnoj javnosti.

Osim analize ključnih spoljnopolitičkih odluka, knjiga se bavi i detaljnom analizom odnosa Crne Gore sa državama članicama Evropske unije. Autor izdvaja ključne trenutke u procesu evropskih integracija, objašnjavajući izazove sa kojima se Crna Gora suočavala, kao i napredak koji je ostvaren u uskladjivanju spoljne politike sa evropskim standardima.

Takođe, poseban segment knjige posvećen je ulozi međunarodnih organizacija i regionalnih inicijativa u oblikovanju crnogorske spoljne politike. Dabetić ističe važnost multilateralne diplomatije i učestvovanja Crne Gore u organizacijama poput Ujedinjenih nacija, OEBS-a i Savjeta Evrope, analizirajući kako je kroz ove mehanizme ostvarivala svoje strateške ciljeve.

Dabetić detaljno analizira različite faze diplomatskog djelovanja Crne Gore, uključujući razvoj bilateralnih odnosa, učestvovanje u regionalnim forumima i strategiju javne diplomatije. Autor se osvrće na ključne diplomatske inicijative koje su doprinijele jačanju međunarodnog ugleda Crne Gore. Pored političke diplomatije, knjiga posvećuje značajnu pažnju ekonomskoj diplomatiji i njenom uticaju na privlačenje stranih investicija. Razmatraju se različiti mehanizmi koji su korišćeni

kako bi se poboljšao ekonomski položaj Crne Gore na međunarodnom tržištu.

Autor takođe istražuje kako su kulturna diplomatija i promocija crnogorskog identiteta bile korišćene kao sredstvo jačanja međunarodne pozicije države. Kroz analizu kulturnih razmjena, međunarodnih manifestacija i akademske saradnje, knjiga pruža sveobuhvatan uvid u značaj ovih aktivnosti.

Zaključno, „Spoljna politika Crne Gore 1997–2017“ predstavlja izuzetno vrijedan doprinos proučavanju međunarodnih odnosa i spoljne politike Crne Gore. Ova studija će biti od velike koristi studentima, istraživačima i svim zainteresovanim za procese spoljnopolitičkog odlučivanja na Balkanu. Njena metodološka dosljednost i analitička dubina svrstavaju je u red ključnih djela koja se bave ovom tematikom, dok njen značaj prevazilazi okvire crnogorskog političkog prostora, pružajući relevantne uvide u šire procese međunarodnih odnosa u regionu. Stoga, snažno preporučujemo objavljivanje ove knjige, jer ona ne samo da popunjava prazninu u literaturi o crnogorskoj spoljnoj politici, već i pruža značajan doprinos savremenim debatama o međunarodnim odnosima na Balkanu.

Проф. др Драга БОЈОВИЋ

**НИКШИЋ ПО ДРАМСКОЈ МЈЕРИ ЛЈЕПОТЕ И МЛАДОСТИ
(Снежана Р. Радуловић, *Драмски водич кроз Никшић*,
Међународно удружење књижевних стваралаца
и умјетника *Неказано*, Бар 2025.)**

Драмски водич кроз Никшић Снежане Радуловић оригинална је творевина пред којом нико не може остати равнодушан. Више је димензија које је спојио овај драмски рукопис: белетристичка која се ослања на књижевност за младе, научно-стручна тј. историографска, географска, позоришно-дидактичка и туристичко-прагматична. И заиста је тачно примијећено да је у питању пионирски подухват.

У ери модерних технологија, гдје је мање-више све засновано на шематизму и техноманији, овај текст нас враћа на разговор као непревазиђени и јединствен квалитет који нас оздрављује и окатарзачује. У водичу је то репрезентовано исказима, нпр.: *Могли бисмо сад брзо да сазнамо ако на телефонима прогуламо, али волимо тебе да слушамо, наша драга дамо. Настави само, или: Јелени звони телефон, извињава се Марку и Владимиру, прекида везу и одговара кратко поруком па наставља причу, или Велика је мана изигравати готована*. Итд. Стога није нимало случајно што је драма настала у старој Грчкој, колијевци цивилизације.

Док ишчитавате рукопис који је бриљантно стилизован кроз језик младих, домаћина и гостију, лексику и ред ријечи, њима карактеристичан, наилазите на *тешку* материју историје која у таквом окружењу поприма лакоћу усвајања и показује моћ младости да проникне у смисао знања као љубави према животу у простору и времену. Посебан стилски ефекат аутор је постигла неуобичајеним редом ријечи, али за један драмски текст апсолутно пожељним, нпр.: *Никола I Петровић Његош владар Црне Горе је био, ...битно-лијепу чињеницу ову, Занимљиво шта би нам било,*

кажи?». Римоване форме дају посебну димензију «опуштеног» приступа проблему, али са обиљежјем модела и садржаја озбиљног драмског текста, што он заправо и јесте: *Драги моји и мили другари, спремите се данас за лијепе ствари; И вјерујте, није никакав трик. Да ли препознајете његов лик? (Показује руком на споменик краља Николе; Дакле, моји драги другари, запамтите и ове ствари. Мало историје да сазнамо, па ћемо послјије да чаврљамо; Да нам шећер не буде у паду, узмимо по једну чоколаду...; Ти и ја смо вјечни штетачи. Шетња је спорт најјачи; Озбиљно кажеш или нас мажеш; Важно је само да срећна будем ја и да никоме не учиним зла. И тако редом. Многе форме имају више димензија, као што је посљедњи овдје наведени примјер који садржи и морално-филозофску поуку. Такве поуке налазимо и у неримованим коментарима: *Радозналост је јако важна, јер води ка истраживању, истраживање ка сазнању, а сазнање ка критичком мишљењу*. Тексту је посебну боју дала лексика младих било то у римованим, било у формама које то нијесу: *мазати* (у значењу шалити се): *Озбиљно кажеш или нас мажеш; Ово је љепше него на журу (журки); океј, екстра, Књаз Никола и др Јосип Сладе били су сјајан двојац; ...о језеру које је Number one; Само да престанем живце да пучим!; Узмите по један сокић и по смокић! Не тражим заузврат у образ цмокић!*. Уз то, и облици из локалног колорита, нпр.: *Предања зборе*, као и ауторове лексичке иновације типа: *другачијост*, *блискосна* (емоција), *доказатељка* (црква), оплемењују текст Водича.*

Зналачки се смјењује разговор између младих различитог годишта и пола, разговор између родитеља и дјетета, разоткривајући нам све обрте младалачке бескрајне радозналости. Познато је, наиме, да нико од одраслих не може поставити таква питања каква постављају млади и дјеца. Али треба имати дара и љубави као Снежана Радуловић, па се идентификовати са онима на којима остаје свијет. И приде, имати велику љубав према граду Никшићу, а вјероватно и поштовање и љубав према осталим градовима и селима, према постојању као таквом.

Посебну стилску димензију тексту дају ликови који оживљавају текст, ликови који читаоцу визуализују представу, иза које остаје вал размишљања о себи у контексту битисања у свом окружењу, па онда и шире, тј. питање да ли чинимо нешто практично за младост, за локалитет у коме живимо, за култивисања живљења. С те стране аутор се показује као веома зрео писац текста позоришне представе.

Све у свему, *Драмски водич кроз Никшић* је синтеза драматичне историје једног града, Никшића, смјештена у уста и двиг младалачког заноса и љепоте. Стога би требало да буде пожељно и обавезно штиво наставницима у школама као метод који би умногоме олакшао усвајање знања.

Prof. dr Draško DOŠLJAK

BRANKIN VODIČ KROZ UMJETNOST
(Branka Bogavac: "Umjetnici svijeta", Narodna knjiga, 2025.)

"Prva iskra je rezultat sudara i neslaganja"
(Jurij Ljubimov)

Nova knjiga Branke Bogavac, petnaesta po redu, štampana ovih dana, „Umjetnici svijeta“ sa podnaslovom „U sazvežđu velikana“, u seriji „Razgovori u Parizu“ („Narodna knjiga“, 2025), je knjiga radosti umjetnika i umjetnosti: Migel Angel Estrelja, Cezar Baldačini, Vjačaslav Polunin, Andrej Paradžanov, Jurij Ljubimov, Mihail Konstantinovič Anikušin, Žan-Pjer Rampal, Kristina Janda, Andrej Končalovski, Arman Baldačini, Dimitrije Popović, Jurij Terminkanov, Tadeuš Kantor, Mihail Rudi, Pavel Lungin, Pjotr Fomenko. I, svi oni Brankini sagovornici.

Knjiga „Umjetnici svijeta“ potvrđuje da umjetnost ima ključnu ulogu u oblikovanju društva, kulture i identiteta kroz istoriju. Ona je univerzalni jezik koji nadilazi granice vremena i prostora, povezujući ljude, omogućava izražavanje misli, emocija i ideja. Umjetnost je čuvar kolektivnog sjećanja i kulturnog identiteta.

Kroz slike, skulpture, muziku, književnost, teatar i filmove, umjetnici prenose vrijednosti, vjerovanja i običaje, poruke određenog vremena i mjesta. Umjetnost omogućava dijalog između različitih kultura, podstičući razumijevanje i toleranciju. Globalizacija je dodatno proširila uticaj umjetnosti, omogućavajući razmjenu ideja i stilova širom svijeta. I, sve je to u ovoj knjizi razgovora i lijepog intelektualnog dijaloga.

Ovdje su pohranjene sve definicije umjetnosti, ali i istaknute uloge umjetnika u oblikovanju društva. Zato ih je Branka Bogavac i odabrala za svoje sagovornike. Različiti su motivi nastanka umjetničkog djela, stoga Tadeuš Kantor

govori o svojim razlozima: „Ne volim bol, iako su bol i stradanje jedini razlog da se napravi umjetničko djelo. Ranije su me više zanimali naučni motivi ili teoretska objašnjenja. A poslije mi je bilo dosta svega toga, jer sam shvatio da svako umjetničko djelo ima za osnovu bol“.

Ruski filmski reditelj Pavel Lungin, jedan od sagovornika Branke Bogavac, objašnjava : “Umjetnik u principu preživljava živote drugih ljudi, čak i nepoznatih, a to je i posao, i patnja koja liči na ono što su radili ljekari na početku našeg vijeka kada su sebi privijali kugu ne bi li našli lijek. Jer u naše vrijeme sâm život je postao bolest, i sam život je oblik bolesti. Zato je potrebno naći neki lijek za život.

Zbog toga, ja u svakom filmu, kao odgovor na to da je život težak, kažem da uvijek ima nešto više i kako da se nastavi da se živi i zašto da se živi”. Lijek za život dugovječni – to je umjetnost!

Zato će i Andrej Paradžanov poručiti: „Ko nije stvaralac, slikar, pisac, umjetnik, ne može ništa iznijeti iz te izdvojenosti gdje su ljudska osjećanja nepoznata. Veliki filmovi nijesu ništa u odnosu na bijedu života u logoru“, a Jurij Ljubimov dodaje: “Specifičnost umjetničkog diskursa ne sastoji se u traženju originalnosti po svaku cijenu, već u prevođenju vitalne nužnosti”.

Klasični muzičari, kao umjetnici, su neizostavni dio umjetničkog svijeta. Bilo da komponuju, izvode ili diriguju, oni oblikuju zvučni pejzaž civilizacije i ostavljaju trajni pečat u istoriji umjetnosti. Njihov rad nije samo estetski užitak, već i moćan alat za prenošenje emocija, kulturnih vrijednosti i univerzalnih ljudskih iskustava.

Zahvaljujući klasičnim muzičarima, svijet umjetnosti ostaje bogat, dinamičan i inspirativan za sve buduće generacije. Zahvaljujući njima, bogatija je i ova knjiga Branke Bogavac, u kojoj Migelj Anhel Estrelja veli: “Ljubavi ima različitih, kao strasna ljubav koja se osjeća prema voljenoj ženi. Ali postoji jedan drugi oblik ljubavi, kao što je kada svirate pred publikom i osjećate kao da milujete publiku svojim zvukom. Imam utisak kao da se moji prsti izdužuju i da njima dodirujem publiku. A često, u raznim vrstama publike, i one narodne i marginalne, imam utisak da mene publika miluje. Vlanje sobom dolazi vremenom”.

U kontekstu umjetnosti, veliki Mihail Rudi šalje snažne poruke: “Umjetnik je onaj ko posmatra društvo, ko je naspram društva i zato može da ga ocijeni. Na sceni doživljavam najsnažnije trenutke u životu. Ta pasionirana veza donosi veliku sreću, ali i snažne bolove, zato što sam do posljednje note razapet između snažne tenzije da ne izgubim emocionalnu boju i da, istovremeno, vladam klavijaturom. Svaki put nastojim da izrazim šta muzika znači za mene. Ne mogu svirati muziku za koju nemam afiniteta“.

Osim tehničke vještine, izvođači posjeduju i duboku umjetničku senzi-

bilnost koja im omogućava da se povežu sa publikom i prenesu emocionalnu dubinu muzičkih djela. Njihov rad nije samo reprodukcija zapisanih nota, već i interpretacija koja može varirati u zavisnosti od ličnog stila, epohe i konteksta izvođenja. Branka Bogavac ovom knjigom potvrđuje da piše knjige i „diriguje“ temama prema kojima joj traje životni afinitet.

Vajarstvo je, kroz potvrdu Brankinih sagovornika, oblik umjetnosti koji omogućava stvaranje trajnih djela u prostoru. Vajari oblikuju materijale poput kamena, gline, drveta, metala ili modernih sintetičkih masa, dajući im formu, emociju i značenje. Njihova djela jesu simboli epoha, kulturni artefakti i spomenici koji pričaju priče o civilizacijama, idejama, ljudima i vrijednostima. Traje ta priča.

Na pitanje Branke Bogavac šta je skulptura ? – Mihail Konstantinovič, ističe: Davno je jedan student postavio to pitanje mome profesoru Matvejevu Aleksandru Terentjeviču i on mu je odgovorio: «To je ono što može da govori, da hoda i da priča. Umjetnost nije pričanje o majstorstvu, nego pokazivanje. Držao sam se tog zavjeta cijelog života ». Zavjet umjetnosti !

Od klasičnih skulptura antičke Grčke i Rima, koje su veličale ljudsku anatomiju i božanske ideale, do modernih apstraktnih kompozicija, vajarstvo je uvijek imalo moć da izazove emocije i prenese poruke. Pored tehničke vještine obrade materijala, vajar mora imati izraženu maštovitost i sposobnost da uoči estetske i simboličke vrijednosti oblika. Njegova djela često postaju trajni elementi kulturnih i javnih prostora, ostavljajući neizbrisiv pečat u istoriji umjetnosti.

Jer, kako veli Cezar Baldačini: „Skulptura je zapremina u prostoru, u trodimenzionalnom obliku. Svaki novi skulptor ima svoje novo rješenje za definiciju zapremine u prostoru. Ja nijesam bio novi skulptor, jer akumulacije nemaju čistu definiciju u prostoru. Ako mislite na tri dimenzije, onda sam skulptor.

A ako tražite od mene novi prostor ili novu dimenziju kao stvaraoca toga prostora, onda ja nijesam skulptor”.

Prije ovoga dolaze do izražaja misli Dimitrija Popovića: „Crtež je temeljna likovna disciplina. Od njega polazi sve. Izražajna moć linije je neiscrpna“. Crtež, skica, pa skulptura!

Iz ove knjige Branke Bogavac saznajemo i da je reditelj vizionar, arhitekta priče i strateg koji oblikuje konačan izraz umjetničkog djela. Njegova uloga je da vodi proces stvaranja, da kombinuje glumu, scenografiju, muziku, montažu i sve druge elemente u harmoničnu cjelinu. On je taj koji stvara atmosferu i daje ton priči, pretvarajući scenario u živopisan spektakl.

U pozorištu, reditelj je odgovoran za interpretaciju dramskog teksta i rad sa glumcima, dok u filmu ima još veću kontrolu nad vizuelnim i auditivnim aspektima djela. Njegova saradnja sa scenaristima, direktorima fotografije, montaže-

rima i drugim članovima ekipe je presudna za uspjeh svakog projekta.

Veliki reditelji ostavljaju neizbrisiv trag u umjetnosti, razvijajući različite pristupe i stilove koji utiču na dalji razvoj filma i teatra. Njihova djela ne samo da reflektuju društvene promjene, već ih i oblikuju, postavljajući nova pitanja i otvarajući horizonte gledaocima širom svijeta.

A šta je teatar najbolje definiše Brankin sagovornik Pjotr Fomenko : “Teatar je, istovremeno, jedna veoma prosta i složena umjetnost. Teatar, po mom mišljenju, podrazumijeva, kao bilo koja umjetnost, kao muzika, kao slikarstvo, kao literatura, učenje do kraja života. Umjetnik, čovjek teatra, osobito dramskog, koji prestaje da uči, koji više nema sumnje, koji ne osjeća potrebu da učini nešto što ne zna i ne umije, ako u sebi nema unutrašnjeg nespokoјstva kako nešto da uradi, kako nešto da se odigra, taj se čovjek zaustavio, to je početak kraja”.

S druge strane, glumac je srce i duša teatra i filma. Njegova sposobnost da se transformiše u različite likove, da prenese emocije i da kroz scensku igru dočara priče publici čini ga nezaobilaznim dijelom umjetnosti. Gluma nije samo recitacija teksta; ona je duboko razumijevanje karaktera, konteksta i ljudske psihe.

Knjiga Branke Bogavac „Umjetnici svijeta“ je više od skupa stranica i masila – ona je glas umjetnika prošlih i ovih generacija, svjetionik sadašnjosti i putokaz za budućnost. Ona je hroničar vremena, savjest društva i arhitekta ideja. Uloga umjetnika seže dalje od estetskog užitka koji pruža literatura – on je onaj koji postavlja pitanja, otvara oči i provocira misli.

Umjetnik posmatra svijet oko sebe i bilježi njegove nijanse. On prepoznaje nepravde, iskušenja i snove svog vremena, prenoseći ih kroz priče, sliku, note, glumu. Njegova djela su ogledalo u kojem društvo može da se vidi, i često, u tom odrazu, prepoznaje svoje vrline i mane.

Mnogi umjetnici su kroz istoriju platili cijenu svoje hrabrosti – neki su bili progonjeni, zatvarani, pa, čak, i ubijeni, ali njihova djela su nadživjela svoje cenzore. Jeretici jednog doba postaju vizionari drugog, a knjige koje su nekada paljene danas se nalaze na policama biblioteka i u srcima čitalaca.

Zamislimo društvo bez umjetnika i svijet u kojem nema izazova, kritike, drugačijeg pogleda na stvarnost? Bio bi to svijet zatvorenih umova, svijet u kojem se ne preispituju norme, ne sanjaju bolji svjetovi i ne postavljaju teška pitanja.

Zamislimo svijet bez ove knjige Branke Bogavac? Ja ne mogu! Što bi rekao reditelj Jurij Ljubimov, Brankin sagovornik iz ove knjige: „Nema u umjetnosti stvaralačkog podstreka bez negacije preživjelih estetskih vrijednosti, čak i ako se završeno djelo hrani tradicijom“. Ova knjiga nas hrani!

Др Софија КАЛЕЗИЋ

О ПОЕТСКОЈ ЗБИРЦИ СЛОБОДАНА ЗОРАНА ОБРАДОВИЋА *ДОБРО И ЗЛО*

У поетској збирци *Добро и зло* је постигнут највиши стваралачки степен лирске организованости идеја и слика предметне датости. Отуда цјелокупни поетски опус бјелопољског пјесника Слободана Зорана Обрадовића треба третирати као индивидуални лирски свијет и аутентичну сферу пјесниковог креативног бића. Истовремено, ријеч је и о ствараочевом аутохтоном концепту онаког доживљаја стварности, какав је он једним дијелом афирмисао и у својој поезији, драмама и роману за дјецу и младе.

Обрадовићева поезија у овом рукопису је течна, питка и непосредна, док стална смјена статичких и динамичких мотива свједочи о њеној успјелој композицији, те наглашеној мисаоности и емотивности. Притом је овај пјесник окренут нетранспарентној страни свијета, претачући је и претварајући у транспарентне доживљаје и осјећања, од чежње и немира до пролазности и помирености над судбином, њеним необичним и плаховитим токовима.

Већина пјесама нијесу по својој структури херметичне и читалац вођен емоционално-интуитивним императивом може их са лакоћом декодирати, што не значи да у свом значењском слоју нијесу поливалентне. Смрт је један од лајт-мотива ове збирке поезије, а аутор га тумачи као фатум који је већ унапријед одређен божанском вољом:

„Када си се родио са тобом је на свијет дошла и твоја смрт,
и истина твоја!

Покушавао си да их раздвојиш: твоју истину од твоје смрти...

Нијеси схватио да без твоје смрти нема ни твоје истине.
И прије него дођеш до свога краја помири се са
Истином да твоју смрт не можеш преварити,
Али, напиши ријеч за сјећање на тебе...”

Мотиви побуне и отпора такође чине универзалне елементе његовог поетског рукописа, који се по правилу кристалишу као неприхватање и непризнавање духовних и моралних вриједности новог времена. Пред неискреношћу, помодарством и нељудскошћу пјесниково биће се повлачи и постаје огорчено. Овакав став се често еманира и у самокритичком значењу са обрисима алегоријског и филозофског. Са друге стране, има пјесама које је изњедрило искушење једног тренутка, пад у понор и повратак из њега, што можемо сагледати приликом ишчитавања пјесме *Буђење*:

Морфиј божански поје – / кријури од нас јаву.
– Ох како смо само бедни – /пројури мисо кроз главу.
Покрет се неки слуги,/ застаје на трен стане...
“Добро се вратио нама!/ Како си, Слободане?”

На сред огромног хола – / слапови женске косе,
умилна попут анђела, / руке нам наду носе.
О, Боже, шта ли је,/ какве су варке ово?
“Слободане, жив си – срећно, /шансу имаш поново.
Једино што ћу да памтим:/ Ту косу анђела свога –
у њој ми и живот и вријеме!/ У њој је знак од Бога.
И, тамо гдје живот повратих,/ оста ми једна суза –
у буђењу, проклето болном,/ да у њој сјаји муза“.

Ритмична понекад на начин народног мелоса, поезија у збирци (не) симболичног назива *Добро и зло* се одликује специфичном врстом хуманитета и емоционалности, што је демонстрирано у стиховима пјесме *Јутарња молитва*:

„Јутрос Те молим у свитања бијела
за све оно што би моја душа хтјела:
Насмијана лица мени драгих људи!
Буди добар, Боже – срећом их пробуди!“

Обрадовић сагледава поријекло и коријене зла, неминовност људске патње, пледирајући за неопходност самопосматрања и самоанализирања, што доприноси посебном валеру ове поезије, а као примјер могу послужити стихови пјесме *Јутрос је умрло дијете у мени*:

„Кад живот убије у вама дијете,
осјетите празнину и студ
и дан захладни од своје сјете,
а ви сте брод насукан на спруд.

Кад умре дијете у човјеку,
у срцу нема прамена ведрине,
и све се претвори у страшну јеку,
ни сунце са неба исто не сине!“

Превазилазећи некадашње облике субјективистичке лирике исповједне интонације, он је као естетски идеал узео емотивни лирски исказ у којем се прожимају суптилност духа лирског субјекта и опорост која произилази из његовог неуклапања у малограђанске животне кодексе и неприхватања свега што је неправедно и неискрено. У пјесми *Умор* аутор описује свима нама знано осјећање:

„Корачам уморно, нешто ме прати
кô сјенка нека или облак тамни –
на рамена легли сви моји сати...
Сустигли, притисли немири давни.

Корачам уморно скоро да станем,
у сваком цепу осмијех ил' суза...
Требô бих можда пјесмом да сванем.
Живот ми тијесна војничка блуза...”

О конкретним литерарним узорима у контексту креативног оваплоћења ове збирке је незахвално писати, али при првом ишчитавању лирских творевина овог ствараоца рекло би се да доноси дах како модерниста у европским литературама, тако и у оквирима српске књижевности, почев од Јована Дучића до Милана Ракића и Војислава Илића.

Обрадовић префињеним унутрашњим трансформацијама и тежњом за продором у иновантне креативне сфере помјера дескрипцију и до-

живљај стварносног у нов суоднос између Све и Ништа. Корпусу патри-отски, али и критички оријентисане поезије припада пјесма *Црна Горо*:

„Ти, која се одричеш на́рода лако,
не својом вољом – него владара...
Ти, због које бих и пјевô и плакô,
маћехо нова, а мајко стара...”

Али те не кори син брда твојих,
са огњем у срцу слободара...
Мајка си мушких суза мојих,
тако се соко рађа и ствара“.

Оваквим поступком савременог начина размишљања и формулисања осјећања, аутор испуњава маштовну садржајност на релацији између језичких елемената звука и значења с једне и нејезичких сегмента предметног свијета, са друге стране. Истовремено, евидентна је латентна драматичност исказа проистекла из свијести о несигурности и релативности важења одређеног виђења свијета у свој његовој конкретности и суровости. Довољно је ишчитати и емотивно доживјети остварење *Човјече*, да би овакав критички суд био аргументован:

„...Човјека у човјеку упорно тражим!
Борим се за њега јер то је важно...
Пјесмом бих хтио и да га снажим,
много је тога у човјеку лажно.

Човјек како отужно звучи –
кад погледам лица, та лица звјери!
„Спасите душу!“ – свемиром хучи.

Дубина пада се миљама мјери.
Човјече, буди само човјек,
тако ћеш свјетлети свемиром довијек“.

Интересантан је дијапазон ауторског хумора, за који су карактеристични разноврсни преливи, од благо иронијског до сакрастичног. Порука његових пјесама, као и мотиви и основно расположење њима често су дезилузионистички, сведени на огољено осјећање празнине и бола, али

има пјесама које се завршавају са надом и оптимизмом. Такође, и овој збирци има пјесама које су настале под утицајем лектире, као што је пјесма *Ево стојим на моћној ћуприји* или *Вишеградска*.

Емоционални моменат при рецепирању поезије Слободана Зорана Обрадовића игра значајну улогу - осјећања садржана у самим остварењима и она која се јављају у читаоцу током уживања у њиховој мелодичности, ритму и значењу. У поетској збирци *Добро и зло* преовлађује љубавна тематика и мотивика, блиска читаоцима свих времена и поднебља.

Атмосфера флуидности, немира и размишљања о вољеној се може наслутити већ при првом сусрету са овим остварењем, чије студиозно рецепирање захтијева аналитичко продирање у структуру пјесама. Отварање питања њиховог појединачног и глобалног вредновања намеће суд да се оне налазе високо на скали умјетничке валоризације. Из разлога мотивске транспарентности ове збирке и њене проблемске актуелности у сваком времену, препоручујем је за штампу.

Др Љубодраг СИМОНОВИЋ¹

Олдас Хаксли и смисао живота

Традиционални начин постављања питања о смислу живота има апстрактни и ван-историјски карактер. Оно је одувек било постављано од стране припадника владајуће класе и његов смисао био је обезбеђивање вечности владајућем поретку. Питање о смислу живота има смисла само уколико има историјску самосвест, а то значи уколико има у виду природу конкретног историјског тренутка у коме је постављено, што значи владајућу тенденцију у развоју света.

Енглески писац Олдас Хаксли (*Aldous Huxley*, 1894–1963) привукао је пажњу јавности не само као врсни есејист, већ и као писац футуристичке студије *Врли нови свет* (1936) у којој је упозорио на погубни развој Западне цивилизације. Након Другог светског рата Хаксли је објавио дело *Врата перцепције* (1953) у којем је настојао да анализира дејство дрога (мескалина, пре свега) на перцептивну способност човека и његову стваралачку моћ. Књига је, посебно у САД, изазвала бурну реакцију и постала популарна у уметничким круговима и хипи-комунама. У тексту који следи покушаћемо да анализирамо природу Хакслијеве мисли, као и природу епидемије дроге у развијеним капиталистичким земљама која сваке године убије и ментално дегенерише милионе младих и производи масовни идиотизам.

Хакслијева мисао нема револуционарни, већ комформистички карактер. Она је одговор на капиталистички начин дегенерисаног човека на капиталистички начин дегенерисаном свету. Хакслијева теорија заснива се на антрополошком редуccionизму. Хаксли укида човека као слободарско и визионарско биће и на тај начин лишава свет световности, а то значи ху-

¹ магистар правних наука и доктор филозофије.

мане бити. Световност подразумева да је човек стваралац свог света, што значи да је свет заједница људи као друштвених, историјских, слободарских, стваралачких и визионарских бића. Свет о коме говори Хаксли није реални свет који има историјску природу већ је апстрактни свет који има идеолошку природу.

Тако Хакслијева мисао одговара природи савременог света. Хаксли настоји да поправи и усаврши човека путем хемијских средстава и духовне дроге у виду религије и мистике. Човек бива сведен на биолошку датост, на религиозног фанатика и на мистика. У стварности, човек се налази између дехуманизоване науке која је у рукама капиталистичких кланова и религије и мистике које су у рукама цркава и секти. Хаксли настоји да спречи да се код потлачених радних људи развије критичка свест која доводи у питање капитализам. Стварање мистичних визија путем хемијских супстанци и дрогерашких сеанси треба да онемогући да људи створе визију хуманог света. Критичар „врлог новог света“ следио је владајућу тенденцију развоја капитализма. Постајући зависник од дроге човек постаје роб владајућег поретка који путем науке и технике претвара свет у савремени концентрациони логор.

Капитализам и његова идеолошка сфера укидају човека као биће које је у стању да створи умни свет. Исто чини Хаксли са својом теоријом. Његова мисао не заснива се само на обрачуна са идејом умног света, која представља највећу вредност просветитељске мисли и немачке класичне филозофије, већ укида ум као извориште самосвести човека. Дрога спречава човека да схвати суштину постојећег света и укида визионарску свест без које је човек изгубљен у капиталистичком незнању. Хаксли не тежи да створи свет слободних и умних људи, већ свет наркомана. Човек не може да створи хумани свет и у том контексту да машта о будућности човечанства, али може путем дроге да створи илузорне светове у својој глави. Дрога постаје средство које пружа могућност усамљеним људима који су изгубљени у ништавилу свакодневног живота привидно бекство из постојећег света. Хакслијева мисао завршава у индивидуалистичком безумљу.

Хаксли укида човека као слободарско и стваралачко биће и своди га на пуко перцептивно биће – на примаоца чулних утисака. Уистину, човек није објекат која се налази у свету из кога прима утиске, већ опажа свет као стваралачко и слободарско биће и као такав је делатно биће које се односи према свету у коме живи тако што ствара хумани свет. Он не доживљава себе као људско биће само преко перцепција, већ активним односом према свету – као органски део друштва као људске заједнице, што зна-

чи успостављајући међуљудске односе као родно, емотивно, стваралачко, слободарско, визионарско биће... Имајући активни, мењалачки и стваралачки однос према свету човек увећава своје перцептивне способности са чиме се повећава могућност његовог разумевања света и мењалачког односа према њему, као и његова способност да развије међуљудске односе и тиме обогати себе као друштвено биће. То је основ за развој стваралачке друштвености као најважније историјске вредности која пружа могућност човечанству да обезбеди извесну егзистенцију и створи нови свет.

Дрога не доприноси развоју перцептивних способности човека већ производи ментална стања у којима се постижу такви надражаји који сакате чула и тиме перцептивне способности човека. Истовремено, дрога сакати перцептивне моћи човека тако што га лишава слободарске самосвести и стваралачке личности и што га укида као друштвено биће. Дрога дегенерише човека као људско биће тако што га претвара у аутистичну сподобу и тако што уништава његове перцептивне моћи као природног и разумног бића. У најдраматичнијем виду дрога „стимулише“ менталне процесе човека тако да доводи до његовог (само)уништења.

Перцептивна способност човека није датост већ се развија са развојем његових хуманих моћи. Развој људскости је основ развоја човека као перцептивног бића. Истовремено, развијајући своје перцептивне способности човек проширује своје аутентичне људске моћи – постаје човеком. Сваки човек као конкретно друштвено биће постоји као јединствено и непоновљиво перцептивно биће. Доживљавање перцепције и њен смисао условљени су природом човека као друштвене личности и природом друштвених услова у одређеном историјском времену. То је оно што условљава квалитет перцепције. Природа владајућих друштвених односа и владајући вредносни хоризонт непосредно и посредно условљавају однос човека према себи, људима и свету и тиме природу перцептивности. Типичан пример је сексуалност. Схватање да је секс „грех“ условљава опажање и доживљавање сопственог тела као и однос човека према другим људима. Исто тако, током живота непрестано се мења угао перцепције и самим тим њен смисао и квалитет. На један начин човек доживљава додир женског тела када је на врхунцу животне снаге, а на други начин када се налази у предворју смрти.

Хакслијева наркоманска иницијатива није имала само теоријски и експериментални карактер, већ је проистекла из његове потребе да буде неко други. Да је пошао од тога да је сваки човек јединствена и непоновљива личност Хакслију не би пало на памет да настоји да се «завуче» у друге људе и на тај начин постане други човек. Једно је настојати живети у дру-

гима, а друго настојати живети са другима поштујући их као јединствене и непоновљиве личности. Зашто би човек који је самосвојна личност имао потребу да се дрогира и на тај начин побегне од себе и постане неко други? Да ли је Хаксли са дрогирањем настојао да развије своје перцептивне моћи да би развио своју аутентичну људску личност, или да би побегао од себе?

Да ли Хакслијева мисао има еманципаторске потенцијале? Хаксли наводи визије уметника које су производ њихових психичких стања и сагледава их у културолошком контексту. Визије постају симболичне појаве путем њиховог тумачења које се заснива на начину мишљења које укида човека као конкретно историјско и друштвено биће. Дрога постаје средство са којим човек „ослобађа“ чула и менталне процесе стега разума и на тај начин стега свакодневног живота. Путем наркотика човек стиче способност да опази оно што не може да опази и замисли уколико се руководи владајућим мисаоним и нормативним хоризонтом.

Као и да ли Хакслијева мисао има религиозну природу? Да ли његов наркомански пројекат омогућава стварање менталног стања у коме је могуће открити оно што је страно разуму и што има метафизички и трансцендентални карактер? Да ли дрогерашка екстаза води човека до сазнања „истине“ која има ванвременску и надисторијску природу? Да ли дрога омогућава човеку да се вине у небо и доживи сусрет са божанским? Хаксли не задаје само религиозни свод у коме човек треба да пронађе ванвременски животни смисао, већ у мистичним спекулацијама настоји да открије истину. Хаксли не прави разлику између истине и истинског будући да је укинуо човека као самосвојно стваралачко биће које ствара вредносни хоризонт који има визионарски карактер. Истовремено, у његовој теорији сама ментална сфера добија над-историјски и над-друштвени карактер. Човек у наркоманској екстази не тежи само да досегне до скривене истине, већ и да доживи ментални процват.

По Хакслију човек се „ослобађа света“ тако што се лишава онога што га чини човеком: свога друштвеног бића и визионарског ума који му пружа могућност да створи хумани свет. Уместо да се са другим људима бори против нељудског и за стварање хуманог света, Хаксли настоји да створи свет аутистичних малограђана који ће у својој поремећеној машти успоставити „свој“ свет. Хаксли нуди робовима капитализма „лек“ који ће их претворити у дрогиране идиоте који неће маштати о свету слободних људи, већ ће бити опседнути илузијама и халуцинацијама са којима се укида критичка свест и визионарска машта која је утемељена у човеку као друштвеном и историјском бићу. Потребна човека да се реализује као

људско биће, потреба за другим људима и извесном егзистенцијом и у том контексту потреба за природом као оплеменењом животном средином – то су конкретни животворни извори човекове визионарске маште.

За Хакслија није постојећи свет извориште маште човека већ психичке реакције изазване дрогом. Она доводи човека у такво психичко стање у коме губи контакт са реалношћу и способност расуђивања. Илузије укидају машту која проистиче из конкретног живота и која настоји да превазиђе постојећи свет. Оне нису само производ менталних процеса који се путем дроге ослобађају стега разума, већ је њихово извориште сфера несвесног. Дрога постаје кључ којом се отвара Пандорина кутија подсвести. Она доводи човека у такво психичко стање у коме упада у мрачне лавиринте несвесног у којима нестаје као самосвојно биће. Хаксли не схвата да продирање човека у себе путем наркотика само привидно омогућава бекство из постојећег света. И када је лишен разума човек је друштвено биће и као такав органски део света у коме живи. Типичан пример су снови.

На капиталистички начин дегенерисани живот ствара најпогубнију дрогу која не производи само лажне светове у главама људи, већ телесно и ментално изобличује људе. На тај начин капитализам онемогућава човека да схвати суштину света у коме живи и свој прави положај у њему. Егзистенцијална неизвесност и све драматичнија борба за опстанак изазивају у човеку тескобу, страх, панику... и на тај начин условљавају менталне процесе који одређују како опажа и доживљава свет. Капитализам држи човека у стању стреса и на тај начин му разара нервни систем стварајући од њега ментално поремећену особу. Томе доприноси егзистенцијална логика капитализма која се заснива на принципима „Човек је човеку вук!“ и „Рат свих против свих!“. Човек у другом човеку не види пријатеља, већ смртог непријатеља. Уместо да је извор животне радости, свет постаје ратно поприште. Човек у несрећи и страдању других проналази компензацију за свој све крвавији живот. Индикативно је да се у „слободном свету“ масовни спортски спектакли, који имају све убитачнији карактер, заснивају на принципу „Публика воли мирис крви!“

Живећи у свету који се заснива на насиљу и потрошачком лудилу људи неминовно стичу убилачку и деструктивну машту. Томе даје допринос и холивудска индустрија забаве. Она је фабрика која производи духовну дрогу која има погубније дејство на људе него „обична“ дрога. Исто је са спортским и музичким спектаклима, ТВ емисијама, коцком, са „игрицама“ за децу... Човек живи у соби кривих огледала у којима је све монструозније уништавање човека и природе добило судбинску и спектакуларну димензију. Био је у праву када је савремени капитализам назвао „друштво

спектакла“². Потрошачко друштво и његова идеолошка сфера, која путем рекламне индустрије добија спектакуларни облик, стварају дрогу која производи све погубније илузије. Овде и напомена да илузија да ће „сви људи постати богаташи“, која одговара религиозној илузији о „вечном животу на небу“, представља дрогу која је у „слободном свету“ уништила животе милиона људи.

Хаксли је био на капиталистички начин дегенерисани човек. Појаве које Хаксли опажа указују на природу његове мисли, као и на природу његове личности и на природу његовог односа према свету и човеку. Хакслија није занимао свет у коме је живео. Он није био извориште Хакслијеве перцепције. Он не опажа људе као конкретна друштвена бића већ посматра слике и драперије... Живећи у Лос Анђелесу он је свакодневно пролазио поред људи који су лежали на блатњавим плочницима и који су молили за кору хлеба. Хаксли није примећивао те људе. Он није опажао људску несрећу и патњу, капиталистичку тиранију и ропство радних слојева, расизам и фашистичко варварство... У његовом свету нема црначких гета у којима деца умиру од глади и болести; нема пребијених и силованих жена; нема криминалних банди које убијају без милости; нема градских квартова у којима царује дрога и проституција...

Да ли је Хакслијева мисао допринела развоју дрогерашке еуфорије на Западу? Да ли је Хаксли допринео афирмацији схватања да дрога има „ослобађајући“ карактер и да као таква треба да добије јавну подршку и легални статус? Да ли је Хаксли допринео стварању погубне илузије да дрога пружа могућност човеку да у све мрачнијем капиталистичком ништавилу угледа светлост истине? Да ли је визија дрогираног света најважнији Хакслијев допринос стварању „врлог новог света“?

У савременом свету питање о смислу живота условљено је истином да је капитализам постао тоталитарни поредак деструкције. То је нови квалитет у историјском развоју човечанства. Сваки део планете и сваки сегмент друштвеног живота постали су средство за деструктивну капиталистичку репродукцију. Брзина обрта капитала је она моћ која условљава природу „прогреса“ и динамику и квалитет одвијања друштвеног живота. Тек када се има у виду све драматичније уништавање живота постаје могуће поставити право питање о смислу живота. На један начин поставља питање о смислу живота човек који се налази на цветном пропланку, а на други начин човек који се налази на ивици провалије.

Као тоталитарни поредак деструкције капитализам не уништава само природу и човека као животворно биће, већ и еманципаторске потенцијале

националних култура, грађанског друштва, великих религија, слободарско наслеђе радничке и антиколонијалне борбе, као и еманципаторско наслеђе борбе за еманципацију жена. На тај начин капитализам уништава критички ум и визионарску свест који пружају могућност да човечанство уништи капитализам и створи нову цивилизацију која ће се заснивати на животворном хуманизму.

Наука и техника постале су најважније средство за капиталистичку тотализацију света. Капитализам се развија тако што уништава природу и човека као биолошко и људско биће и што ствара техничку цивилизацију. У капиталистичком свету човек као природно и хумано биће постаје сувишан. Није случајно што је у савременом свету трансхуманизам постао владајућа теорија. Човек је постао „застарело биће“. Научници у роботима виде хумана бића зато што обезвређују човека као хумано биће. Роботи постају „људи“, а људи роботи.

Капитализам не само да ствара вештачку интелигенцију, већ лишава човека критичког и визионарског ума и на тај начин своди мишљење на технички процес. Интелигенција која има технички карактер постаје критеријум по коме се одређује квалитет мишљења. Мишљење добија линеарни, неисторијски и квантитативни карактер. Томе одговара дигитализација света. Путем вештачке интелигенције бива укинут дијалектички и визионарски ум. Нема више идеје истинског ни трагања за истином.

Питање о смислу живота није условљено само природом историјског тренутка, већ и природом човека као конкретног друштвеног бића. На један начин поставља питање о смислу живота капиталист који у својим рукама држи судбину милиона људи, а на други начин радник који се са својом породицом бори за опстанак. Исто тако, на један начин поставља питање о смислу живота човек који осећа да је део човечанства, а на други начин човек који је жртва атомизованог безнађа и који у религиозним илузијама и езотерским спекулацијама тражи смисао свог постојања.

Фанатици капитализма, који су изгубљени у деструктивном капиталистичком ништавилу, нису у стању да се као разумни људи односе према свету у коме живе и да поставе питање о смислу живота. За њих је питање о смислу живота бесмислено. То су на капиталистички начин дегенерисани људи који у бесмисленом животу проналазе смисао живота. У коначном, капитализам је тај који одређује смисао живота : смисао живота у капитализму је опстанак капитализма.

Због чега се у јавности не поставља питање о смислу живота? Зашто је најважније егзистенцијално и есенцијално питање уклоњено из јавне сфере? Зато што питање о смислу живота указује на праву природу вла-

дајућег поретка. Уклањањем питања о смислу живота уклања се могућност да човек стекне самосвест као историјско, слободарско, стваралачко и визионарско биће. Фукујамина теза о „крају историје и последњем човеку“ указује на то да је капитализам тај који даје смисао животу и да је стога постављање питања о смислу живота бесмислено. „Последњи човек“ је човек кога је капитализам лишио људскости и тиме могућности да постави питање о смислу живота. Нема више историје. Нема више будућности. Човек је као људско биће заувек нестао у капиталистичком ништавиљу.

Упркос настојању јавних медија, који су у рукама капиталиста, да уклоне из јавности указивање на узроке уништења живота на Земљи – све драматичније пропадање природе и све угроженији живот човечанства намеће питање о смислу живота као основно животно питање. Све интензивније уништавање живог света неминовно усмерава људе да смисао живота више не проналазе у потрошачком лудилу и у индустрији забаве, већ у борби за искорењивање узрока пропадања живота. Све већи број људи схвата да се капитализам заснива на екоцидном тероризму и да стога борба против капитализма није само борба за слободу и правду, већ пре свега борба за очување живота на Земљи и људи као животворних и хуманих бића. Еколошки пројекти су странпутица у борби за очување живота на Земљи. Њихов смисао није искорењивање узрока деструкције живота, већ уклањање последица – са чим се омогућава даљи развој капитализма. Истовремено, када се има у виду све драматичније пропадање живота на Земљи постаје очигледна сва погубност идеје апокалипсе – која представља доливање уља на ватру која спаљује свет.

Шта је највећа вредност у животу? Највећа вредност у животу је сам живот. Уколико је живот доведен у питање онда је све безвредно и бесмислено. Живот је основни услов да човек може да постави питање о смислу живота и створи будућност. У постојећем свету који се налази на ивици понора и у коме је деструкција, која има тоталитарни карактер, основни принцип живљења, истински смисао живота је борба за цивилизацију у којој ће развој међуљудских односа и животворних моћи човека бити основни критеријум прогреса, и у којој ће „духовно богатство постати мера људског богатства“³. У изворним хришћанским заједницама та идеја имала је слободарски карактер. У данашњем свету у коме влада деструктивно капиталистичко лудило та идеја нема само слободарски, већ пре свега егзистенцијални карактер. Борба човека за слободу постала је борба за опстанак човечанства и живота на Земљи.

3 К. Маркс

Almasa MONIĆ

MONOGRAFIJA O HIPOKORISTICIMA

Prof. dr Draško Došljak, sa Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore, vodeći onomastičar u Crnoj Gori, objavio je ljetos monografiju *“Hipokoristici Petnjice”*, koja je, zapravo, prva monografija takve vrste u Crnoj Gori. Ovo je njegova četvrta knjiga iz onomastike, pored, već, objavljenih: „Lična imena Zaostra“, „Stara lična imena“ i „Onomastika Budimlje“.

Autor ove monografije, profesor Došljak je učestvovao je na preko trideset naučnih skupova u zemlji i inostranstvu. Objavio je više od 500 naučnih i stručnih radova, studija, oglada, eseja i prikaza u domaćim i inostranim časopisima. Učestvovao je na oko 200 promocija knjiga u zemlji i inostranstvu. Bio je odgovorni urednik „Tokova“, časopisa za naučna, književna i društvena pitanja, i jedan od inicijatora obnavljanja časopisa 2006. godine, član redakcije listova „Novi svet“, „Sloboda“ i „Novine sjevera“. Jedan je od urednika Opšte monografije Berana, član je redakcija časopisa „Glasnik Bihora“ (Petnjica), „Trag“ (Kolašin) i „Odzivi“ (Bijelo Polje). Bio je sekretar Saveza slavističkih društava SFRJ, član Uprave MSC-a, Društva za primijenjenu lingvistiku Crne Gore i Filološkog društva Internacionalnog univerziteta Novi Pazar. Član je Matice crnogorske i crnogorskog PEN-a. Profesor Došljak je recenzirao i uredio više od pedeset knjiga iz oblasti lingvistike, književnosti i kulture. Autor je scenarija za dokumentarni film „Vjetar vjekova“ povodom 100 godina od rođenja Mihaila Lalića (2014). Jedan je od utemeljivača književne manifestacije „Polimske književne staze“. Bio je predsjednik ili član mnogobrojnih žirija u oblasti kulture: selektor za Crnu Goru za književnu nagradu „Mali Princ“ (Tuzla), selektor za književnu nagradu „Ćamil Sijarić“ (Bijelo Polje), član Žirija za međunarodnu Nagradu „Dialogos“. Priredio je (koautorstvo) knjige: „Putokazi Slobodana Vukovića“, „Branka – uzdarje za dar“ i „Brižna ruka“.

Knjiga *Hipokoristici Petnjice* je plod autorovih višegodišnjih onomastičkih istraživanja Bihora. Hipokoristici na području opštine Petnjica, kako ističe autor, nastali su, najprije, u krugu porodice, zatim u školi, preduzeću, u društvo, kad god je bilo potrebno da se nekom tēpa, da se od milja nazove.

Opština Petnjica, kako stoji u uvodnom dijelu ove monografije, obuhvata cjelokupan prostor Gornjeg Bihora. Smještena je na sjeveroistoku Crne Gore, između četiri opštine: Bijelog Polja, Berana, Rožaja i srbijanske opštine Tutin. Preciznije, Petnjica je ograničena Peštarskom visoravni na sjeveru, na istoku Vlahovom, Turjakom na jugoistoku, Poličkom visoravni na jugu, Limom i Loznom na jugozapadu i Koritima na sjeverozapadu. Petnjica se prostire na površini od 173 kvadratna kilometra i iznad 600 metara nadmorske visine.

Petnjici pripadaju sljedeća sela: Azane, Bor, Savin Bor, Javorovo, Murovac, Dašča Rijeka, Poroče, Dobrodole, Ponor, Radmance, Lagatori, Petnjica, Kalica, Trpezi, Gornja Vrbica, Donja Vrbica, Lješnica, Tucanje, Vrševo, Godočelje i Orahovo.

Govor Petnjice pripada jugoistočnim crnogorskim govorima, odnosno rožajsko-petnjičko-bjelopoljskoj govornoj grani, čija je najizrazitija osobina, koja se uočava na prvom susretu sa govornicima sa ovog područja, onima koji se služe dijalektom, miješanje ijekavskog i ekavskog izraza.

Lična imena se, kako piše profesor Došljak, mogu klasifikovati po raznim kriterijumima, a u osnovi je podjela na stara slovenska i ostala imena. Kada je stanovništvo ovih prostora stiglo iz svoje davne postojbine, sa sobom je donijelo i sistem imenovanja. Na balkanskim prostorima slovenski narodi sreli su se sa starosjediocima, potom su primili hrišćanstvo, a uslijedila je i vladavina Osmanskog carstva. Sve ovo je uticalo na izmjene i širenje onomastikona, koji se značajno mijenja i od sredine dvadesetog vijeka do danas, kako usljed migracija stanovništva, tako i zbog sveopšte globalizacije koja utiče na cjelokupan jezik, kulturu, pa i na nadijevanje imena.

Hipokoristici ili riječi od milja su oblici u kojima je izlivena nečija nježnost, ljubav, u prvom redu to su tvorevine majke, sestre, oca, brata, ili bliže rodbine, ali, nekada i drugih. U Petnjici su hipokoristici vrlo razvijena jezička kategorija. Postoji jedan broj hipokoristika koji je nastao od prezimena (tip: Skendo – Skenderović, Šabota – Šabotić, Pop – Popović, Garčo – Garčević, i dr). Oni su, ipak, nastali van porodice – u školi, fabrici, sportskom kolektivu, u kolektivima gdje su dominirala različita prezimena.

U stvaranju antroponimijskih hipokoristika, navodi professor Draško Došljak, zastupljena su dva osnovna toka:

1. U hipokoristiku se zadržava osnova ili bilo koji dio osnove antroponima, npr.: Šabo – Šaban, Izo – Izet, Muški – Muzafer, i dr.

Navedeni hipokoristici su “pupčanom vrpcom” vezani za ime i od njega svi imaju kraći oblik. Ovi primjeri pokazuju jasnu vezu hipokoristika sa osnovnim imenom, koja je nekada jača, nekada slabija, ali uvijek prepoznatljiva.

2. Ne postoji nikakva veza na relaciji hipokoristik – antropnim, već se ona stvara na bazi vanjezičkih pobuda, npr.: Ševko – Muharem, Paša – Mirsad, Bačo – Mehdića. Pojedini hipokoristici su vremenom prerasli u zvanična lična imena, pa su samim tim postali baza za stvaranje novih hipokorističkih obrazovanja. Tako npr, hipokoristici Iso, Ado – nijesu samo hipokoristici, već i zvanična imena od kojih su izvedeni hipokoristici Ile, Isko, Adi.

Sufiks **-o** kod hipokoristika muškog roda je najčešći, bilo da se dodaje na cijelu ili redukovanu osnovu: Aljo, Avdo, Bečo, Ćemo, Goco, Sidžo, Zečo, itd.

Osnovna odlika ovoga tipa hipokoristika jeste dvosložnost i postojanje dugouzlaznog akcenta na prvom slogu. Promjena ovih imena je muška, a prisvojni pridjev im je na **-ov**: Aljov, Avdov, Bečov, Gocov, itd.

Hipokoristička obrazovanja ženskog roda, čitamo u monografiji, u pogledu strukture karakterišu sufiksi: **-a** , **-i**. Sufiks **-a** (koji je dominantan) bilježimo u primjerima tipa: Dina – Aldina, Mina – Almina, Mila – Amila, Gaga – Dragana, Fata – Fatima, Ljilja – Ljiljana, Meka – Esma, idr. Ovi hipokoristici prisvojni pridjev grade nastavkom – **in**: Dinin, Ljiljin, Mekin. Sufiks **-i** (svega četiri primjera) bilježimo u oblicima: Daki – Dalila, Seki – Selma, Dženi – Džejna, Laki – Larisa.

Pojedini hipokoristici u Petnjici su vremenom prerasli u zvanična lična imena, pa su samim tim postali baza za stvaranje novih hipokorističkih obrazovanja.

Hipokoristici Petnjice daju vjernu sliku imenovanja na ispitivanom terenu, te se, objavljivanjem ove knjige, omogućava upoznavanje sa istom, ali i daje mogućnost upoređivanja sa drugim sredinama i imenoslovima. Sva lična imena, kao i hipokoristici su i akcentovani u duhu govora ove oblasti.

Izdavač monografije “*Hipokoristici Petnjice*” je Centar za kulturu “Vračar”, iz Beograda, u okviru svoje biblioteke “Nauka”, recenzenti su: prof. dr Zećir Ramčilović, prof. dr Milutin Đuričković i prof. dr Ahmed Bihorac.

Zorica JOKSIMOVIĆ

GLAS ŠTO VRIŠTI
(prikaz zbirke poezije „*SMRT U GAZI*“, Miraša Martinovića, 2025.)

Pjesnički glas u ime rođenih i nerođenih, u ime šutnje i nepravde

Postoje knjige koje se čitaju radi zabave, postoje one koje nas zadrže na trenutak u ljepoti, one koje nas jezički i svakako bogate, a postoje i knjige pred kojima zašutimo, spustimo pogled da se zapitamo: ljudi li smo ili zvijeri?

Zbirka poezije Miraša Martinovića *Smrt u Gazi* snažno emituje pjesnički glas i moralni krik pjesnika usmjeren protiv strahota rata, i patnje, i stradanja djece u Gazi. Ovaj pjesnički krik se daleko čuje, ovaj čovječni vapaj nas sve poziva i opominje. Njegova riječ, onoga kojeg je „sramota“ što je živ i što je čovjek glasno govori, poziva i proziva sve koji osjećaju, sve nas nijeme na ovu sveopštu nesreću.

U uvodnoj pjesmi „Gospode“ Martinović koristi snažan, gotovo biblijski ton da pozove Boga na djelovanje:

„pokaži moć/što čekaš/ što čutiš/kako da ti vjerujem/kako/sramota me /što sam živ/ što sam čovjek/....

Poziva ga, čini mi se, onako kao što ga priziva Njegoš u Luči Mikrokozma

„Ah, presveti, milostivi tvorče,

Slabo naše usliši molenje

Za preblagost božestvene duše!

Martinovićevi stihovi u pjesmi „Gospode“ predstavljaju glas egzistencijalnog protesta pred ćutnjom Boga, iskazuju sumnju i stid – molitva mu je zahtjev i revolt usljed Božije šutnje. Njegoševi su metafizička molitva. I jedni i drugi nose biblijski ritam i osjećaj kosmičke drame čovjeka pred Bogom. Obojica prizivaju Boga direktno, u snažnom tonu, s osjećanjem

ljudske nemoći i olovne težine nad pitanjem smisla.

...pokaži moć/što čekaš, što čutiš/ kako da ti vjerujem“...

Miraš Martinović ovdje preuzima ulogu glasnogovornika u ime svih onih koji ne mogu govoriti. Postavlja pitanja koja odjekuju kroz istoriju šutnje, praznine, zla, slike „kako živi nose u naručju mrtvu djecu“.

Pjesnik ne šteti nikoga – ni Boga, ni čovjeka, ni nas nijeme od nemoći. Upravo u tome leži snaga ove Martinovićeve Riječi pjesničke.

Smrt u Gazi više je od umjetnosti, ovo je moralni čin, protest protiv zla, elegija za nedužne. Pjesnički glas Miraša Martinovića glasniji je nego topovska paljba, jer odzvanja istinom, vapajem bez božije milosti i vjerom da se još nešto može promijeniti. Pjesnički glas se poziva na starozavjetni motiv izbjavljenja Izrailjaca iz Egipta, tražeći isto takvo čudo za djecu Gaze

„... i ovo su/djeca Božija/ Spasi djecu u Gazi“...

Ovo „pjevanje“ upućeno Bogu, nije ni naricanje nego tihi rezignat i konstatacija činjenice „nemoguće je da ništa ne učiniš“.

Zbirka *Smrt u Gazi* ne traži pažnju niti divljenje – ona vrišti, ali ne glasom neartikulisanim, već zvonkim, u ime sve djece svijeta, onih koji su nestali u ruševinama, koji od gladi umiru, one koje niko pitao nije žele li se igrati igračkama, gdje je „učiteljica koja ih je učila“. U vremenu kada Svijet okreće glavu, kada se slike zgarišta smjenjaju na ekranu, kada brojke mijenjaju imena, Miraš Martinović je „morao napisati“ ovu knjigu (kako je naslovio u meni namijenjenoj posveti)

U pjesmi „Kome treba“, retorski pitano, Gaza nije geografski pojam, već simbol stradanja bez života, metafora svakog pokošenog djetinjstva, pokošene travke, cvijeta, mjesto gdje ne može porasti drvo, mjesta gdje „niju prestale da kaplju dječije suze“, zločina koji je vidljivo nevidljiv i nad kojim čovječanstvo zatvara oči.

„Gaza je zemlja puna plača/ Gaza je zemlja puna suza./A kome treba zemlja bez trave/ i drveta...“

U jednostavnosti pjesničkog izraza, kratkih stihovnih cjelina, ogleda se dubina i snaga Martinovićeve misli koja govori u ime svakog sna što je zatrpan, zločina što je neviđen. Ima dijelova teksta gdje, stihovi se krte, riječi se lome, kao da se i jezik oštri pred tolikom patnjom, a oštrica slovlja i stihovlja ubojito suštinu pogađa – „pečati Smrti sa ljudskim licem“ ostaju da svjedoče toliku (ne)moć pred zlom.

Zbirka *Smrt u Gazi* Miraša Martinovića poput zmijskog kruga, Ouroboros-a otvara se i zatvara prizivom Boga. Na početku je Bog viđen kao šutljivi i odsutni autoritet, a u završnoj pjesmi zbirke Miraš Martinović izvodi krajnji poetsko-dramski čin, spušta Boga u Gazu, u zgarište i pepeo, u tu sramotu

ljudske nemoći nad zlom. Spušta Boga među ljude, ne da bi bio slavljen, nego da bude suočen.

Ne snalazim se/Kako odavde/Izaći/ A Bog sam/Svemoćan sam/Kažu/Šapuće/...

On nije više svemogući vladar, on je zamišljeni, zatečeni, posramljeni Bog koji priznaje da je „otišao na nebo i zaboravio na zemlju“. Činjenica da ta zemlja ostavljena ljudima postaje dječije groblje, ruševina, prah i pepeo. Ta spoznaja Boga toliko pogađa da je istrajan u odluci „Ostaću na zemlji/ Ostaću u Gazi/pa neka/ I mene ubiju/...Bog sada nije optuženik već saučesnik, on nije nedostižni sudija već ranjiv i zarobljen u ljudskoj tragediji. Ovo je put od prijekora do saosjećanja. Na početku lirsko „Ja“ pita Boga: „Gdje si“ Na kraju Bog je prisutan , i nemoćan, on pita sebe: „Gdje sam bio“ što govori o sveopštem nesavršenstvu i o tome da je tu Bog bliži čovjeku nego ikad . Ova dva pjesnička čina oblikuju snažan okvir zbirke „Smrt u Gazi“ sa jasnom porukom - Bog nije u sili koja upravlja i sudi, nego u prisutnosti koja pati uz nevine.

Perspektiva pjesničkog „JA“ dolazi iz glasa djeteta koje doziva iz ruševina, kao lirski krik i univerzalni glas sve djece koja vape za pomoći, a pomoć ne dolazi. Ako krik i pjesnički glas shvatimo kao skup svih glasova stradale djece, onda svako slovo, riječ, svaki stih zbirke, nije samo pjesma nego odjek dječijih glasova koji zovu i traže pomoć. Kao da govore: Ja nijesam Gaza, već glas ugušen u prašini, igra prekinuta granatiranjem. Ako ne možete da me zagrlite, nosite me u riječima.

Riječ Miraša Martinovića vraća dostojanstvo izgubljenim životima pjesničkom etikom – pjesnički jav živi, a pjesnički glas glasnogovori. Čini se, toliko prodorno da vrišti. A ako neko u ovom trenutku ima pravo da vrišti – to je pjesnik koji pjeva u ime djece, u ime ovolike šutnje, u ime pravde koja ne dolazi, spržene zemlje iz koje život nestaje. Onaj koji zna da nema drugog oružja do riječi, koja će „da sudi/ pravdu da izriče“.

P.S. I ja sam morala ovo da napišem !

ТОКОВИ 2/2025
УДК 821.163.41 - 992

Slobodan VUKOVIĆ

BEČKI AKVAREL

Nije se Njegoš u Beču bavio samo literaturom. Tu je rješavao mnoga značajna pitanja. Osnovna ideja vodilja njegove spoljne politike je bila usmjerena ka izvojevanju međunarodnog priznanja Crne Gore.

Sipi kišica; oktobarska, bečka; ni nalik onim **Vitovim** kišama koje beskrajno tutnje po Nikšiću... I kiše su ovdje nekako drukčije; tanušne, tihe...

Iako je jesen, niz Beč čitave horde turista: nagnuli Japanci, mladi i stari, Južnokorejanci, Kinezi, ali i Amerikanci, naravno i brojni Evropljani, diveći se bečkim znamenitostima. Najviše ih je na Štefan placu, oko impozantne Katedrale Sveti Stefan.

U predvečerje, kao da je cio Beč na štrafti; majke s bebama u kolicima, ili na grudima, veselo čavrljaju; starci s hodalicama... Cvrkuću radosno mališani... U kafeima možete sresti mlade Crnogorke i Crnogorce, koji u Beču rade, ili studiraju. Vrat će se jednog dana u svoju Crnu Goru i donijeti sa sobom bečki šarm...

Tramvaji, gotovo nečujno, plove bečkim ulicama, a ispod tutnji metro, koji će vas začas prevesti s jednog na drugi kraj ove velike varoši. Juri metro, cijuču šine; katkad se zaklati, a jedna dama, bečka baš, uhvati me za ruku, ali se metro ubrzo primiri... Što je slatko, to je kratko...

I život, kao metro, brzo protutnji.

U bijelim fijakerima vozikaju se znatiželjni turisti. Konji, prekriveni ćebadima, mirno očekuju sljedeću vožnju. Ispod njih radnik vodenim šmrkom rastjeruje nečistoću; imaju i svoj parking, u centru.

Svuda savršen red. Nigdje papirića, a kamoli opuška od cigarete! Kao da hodate po nekom paperju.

Glavni grad Republike Austrije; na Dunavu, u podnožju Bečke gore, jedan

od najljepših gradova Evrope, prepun starih umjetničkih i istorijskih spomenika, muzeja, umjetničkih akademija, pozorišta... Tu je i čuvena Bečka opera.

U Beču je studije likovnih umjetnosti od 1921. do 1924. pohađao znameniti crnogorski slikar, Cetinjanin **Miloš Vušković**. Elegantan, u otmjenom odijelu i sa šeširom, bio je zaista čovjek bečkih manira. Eto, više puta sam ga intervjuisao; mogao sam ga pitati da mi priča o Beču... Ali ne može se sve...

A za mog djetinjstva, fudbalski asovi bečki, **Ocvirk** i **Hanapi**, gazili Evropom...

Prvi put sam u Beču. Ranije sam ga samo doticao, na aerodromu, vraćajući se s dalekih putovanja, iz Sjedinjenih Američkih Država, Latinske Amerike ili Australije. Odatle bih nastavio "Montenegroerlajnsom" i začas bio u Podgorici.

Što vidjeti za dva dana boravka u carskom gradu?! Možda zabavni park Prater, ili raskošni dvorac Belvedere, oslušnuti rođenog Bečliju, **Štrausa**, kušati bečku šniclu, ili pak saher-tortu; za Bečki valcer sam prestar... Želim da pronađem štampariju u kojoj je crnogorski vladika i gospodar **Petar II Petrović Njegoš** štampao 1847. "Gorski vijenac".

Njegoš je u Beču boravio šest puta.

Objavio je u Beču "Tri dana u Trijestu", "Kulu Đurišića" i "Čardak Aleksića". U Zagrebu je štampan njegov "Lažni car Šćepan Mali".

U Beču je pronađen i autograf prvog dijela "Gorskog vijenca", koji, po mišljenju književnih poslenika, predstavlja veliku vrijednost u crnogorskom kulturnom nasljeđu.

Godine 1886. objavljen je u Beču prvi njemački prevod "Gorskog vijenca" **Johanesa Kirste**. To je bio drugi prevod "Gorskog vijenca" uopšte, poslije italijanskog. Zatim su objavljeni prevodi **Katarine Jovanović**, u Lajpcigu, 1939. i **Aloja Šmausa**, 1963. u Minhenu.

- U Njegoševim proznim i poetskim tekstovima ne postoje putopisna zapažanja i zapisi o Beču slični onima kao što su o Petrogradu, Napulju, Rimu. U nekim Njegoševim odama i pismima Beč se spominje samo kao "stolični grad", "Viena skriptonosna", "Viena slavom bučna", "Viena carorodna" - konstatuje crnogorski sveznadar **Ratko Đurović**.

Dok sam uređivao novine, Ratka Đurovića angažovao sam kao saradnika. Njegovi tekstovi bili su dragocjeni. U vrijeme kad je bio direktor Leksikografskog zavoda Crne Gore, želio sam da pričamo o ovoj veoma značajnoj crnogorskoj instituciji.

Ratko mi je odmah uputio pisamce: "Dragi Slobodane, očito si urednik od prave fele; moguće saradnike ne puštaš iz vida. Tako i treba. Moja je obaveza da za Tebe napišem nešto sa stare Ribnice. I uskoro ću to uraditi, svakako. Za sada, o Leksikografskom zavodu Crne Gore, ne možemo se ništa popričati, sve dok

njegova Enciklopedija Crne Gore, njena koncepcija i sam alfabetar ne postanu stvar čitavog društva. A to će biti krajem godine. Tada - peke džanum! Stojimo Ti, urednici i ja, na raspolaganju. Mnogo pozdrava, Ratko Đurović. 18.X. 81.”

Spominjem Ratka Đurovića jer se u prvom tomu “Enciklopedije Njegoš” (CID, Podgorica, 1999) bavio i Njegoševim boravcima u Beču.

- Na svojim putovanjima Njegoš je gotovo uvijek nosio sa sobom poneki svoj književni rukopis. Prilikom njihovog prvog susreta Njegoš je **Vuku** predao rukopis svoga “Glasa kamenštaka” da ga štampa - podsjeća Ratko Đurović.

Njegoš je s Vukom Karadžićem, ali i s drugima, razgledao znamenitosti Beča. O ovim Njegoševim utiscima nije ostalo pisanog traga, niti o tome svjedoče njegovi bečki prijatelji. Više se zna o njegovom drugovanju s poznatim ljudima tadašnjeg Beča, raznih nacionalnosti, društvenog položaja, kao i o ličnostima koje su posjećivale Crnu Goru i njega na Cetinju, a poticali su iz njemačkih zemalja ili tamo živjeli...

- U prvom redu to je Vuk Karadžić, koga je Njegoš upoznao prilikom svog prvog bavljenja u Beču, u ljeto 1833. godine i koga je tada pozvao u goste na Cetinje, jer je Vukova velika želja bila da posjeti Crnu Goru. Od tada, počelo je njihovo prijateljstvo i njihova saradnja svakorukog značaja i za jednog i za drugog. Viđali su se prilikom svakog Njegoševog boravka u Beču, od prvog do posljednjeg, avgusta 1851. godine - kazivao je Ratko Đurović.

Vuk Karadžić, koji je u Beču živio pedeset godina, vasojevičkih je korijena; potiče s Lopata kod Lijeve Rijeke. Na inicijativu bratstva **Karadžića**, Ljevorečani su mu prije četrdesetak godina na Lopatama postavili i spomen-obilježje koje i danas postoji. Posljednji Karadžić koji je živio na Lopatama, umro je 1950. godine...

Reče Vuk: Da nije vjetra, pauci bi nebo premrežili...

Nije se Njegoš u Beču bavio samo literaturom. Tu je rješavao mnoga značajna pitanja. Osnovna ideja vodilja njegove spoljne politike je bila usmjerena ka izvojevanju međunarodnog priznanja Crne Gore.

Beč je, očigledno, bio od velikog značaja za crnogorsku istoriju.

Pokušavao je Njegoš, za boravaka u Beču, da nabavi i naoružanje za Crnu Goru, naročito za povraćaj ostrva Vranjina i Lesendro.

Da se ne bi zamjerila Turskoj, Austrija to nije dozvolila.

S pravom ukazuje Ratko Đurović na Veliki udio Beča, Austrije i Njemaca u društvenom, kulturnom i ličnom životu Njegoša i njegove Crne Gore. Sva Njegoševa stranstvovanja, kao i njegovih prethodnika, određivale su nužde i potrebe, od državničkih do vlastitih. Preko austrijske teritorije održavala se veza sa svijetom. U Beču je Njegoš nastojao da završi mnoge poslove, da ostvari razne planove i riješi tekuća pitanja svoje Crne Gore, u prvom redu političkog

karaktera. U tu svrhu, njemu su uglavnom služila i poznanstva i prijateljstva koja je stekao u Beču i razne posjete koje je činio austrijskim zvaničnicima. Ti boravci i poslovi su se produžavali i kasnije kroz prepiske i državničke poteze ne samo u odnosu na austrijski dvor i njegovu vladu u Beču, nego i prema austrijskom okružnom poslanstvu u Kotoru i Gubernijalnom predsjedništvu u Zadru.

Sve što je Njegoš preduzimao u Beču ili o čemu se brinuo, u Crnoj Gori bi se, bez sumnje, konkretizovalo, po njegovom povratku.

Bio je Njegoš veliki putnik. Boravio je u Trstu, Veneciji, Rimu, zimovao u Napulju, razgledao Vezuv i Pompeju. Kako tvrdi **Ljubomir Nenadović** u svojoj knjizi "Pisma iz Italije", Njegoš je namjeravao da posjeti Ameriku.

Prvi put je stigao u Beč 3. jula 1833. godine. Zadržao se u njemu desetak dana, a zatim otputovao u Petrograd. U prvoj polovini oktobra, preko Halea, Lajpciga, Drezdena i Praga, vratio se u Beč, gdje se zadržao do 23. oktobra 1833.

Njegoš je došao u Beč 23. decembra 1836. godine, odakle je 18. februara 1837. otputovao za Petrograd. Iz Petrograda se vratio u Beč 6. jula 1837. gdje je ostao petnaestak dana.

Treći put je Njegoš došao u Beč 25. januara 1844. i ostao do 27. marta te godine. Ponovo stiže u Beč 20. oktobra 1846. gdje je boravio do 14. februara 1847. godine.

U Beč dolazi 12. decembra 1849. Odatle je 16. decembra otputovao u Italiju, iz koje se vratio u Crnu Goru krajem istog mjeseca.

Posljednja Njegoševa putovanja u Beč bila su krajem 1850. i u prvoj polovini 1851. godine. Njegoš je u Beč došao 20. novembra 1850. godine, proboravio u njemu petnaest dana i otputovao u Italiju. Iz Italije je ponovo došao u Beč 22. maja 1851. godine, a zatim se 27. jula uputio u Crnu Goru.

Svi Njegoševi dolasci u ovu varoš "na lijepom plavom Dunavu", bili su usmjereni ka međunarodnom priznanju Crne Gore.

Ratko Đurović ukazuje i na veliki udio Beča, Austrije i Njemaca u društvenom, kulturnom i ličnom životu Njegoša i njegove Crne Gore.

- Njegoš je pokušavao da zadobije potporu velikih sila da bi se Crnoj Gori priznala samostalnost nekim međunarodnim aktom, pa je u svakoj prilici stavljao do znanja da je Crna Gora slobodna i nezavisna zemlja - kazivao je Ratko Đurović.

Čini se da je već tada, Crna Gora s Njegošem, bila u Evropi...

Sipi kišica bečka; miluje lice. Sjedim u Schlosscafee in Belvedere okruženom divnim parkom. Kafe pun; ispred u savršenom redu, Bečlije i turisti strpljivo čekaju da se neko digne.

U izlogu dućana u kome se prodaju stara odlikovanja, na vidnom mjestu, jugoslovenski Orden zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom!

Sudeći po izlozima, već se primiču božićni i novogodišnji praznici; dominiraju ženske toalete i svečana muška odijela...

Tihuju brojne palače iz XIX vijeka, ukrašene kitnjastim fasadama, s ponekim balkonom s čipkastom ogradom od kovanog gvožđa.

Blago strmom Mechitaristen gasse, popločanom kaldrmom iz Njegoševog doba, dopješačih do Jermenskog manastira i štamparije, osnovane 1810. godine, u kojoj je 1847. štampan "Gorski vijenac". Pritisnuh kvaku na vratima kroz koja je Njegoš prolazio... Bjehu zaključana.

Jesen je u Beču; ali razdragane Bečlije i mnogobrojni turisti pretvaraju ga u ljeto.

Velimir RALEVIĆ

**„BRIŽNA RUKA“ –KNJIGA O UČITELJIMA I
UČITELJSTVU U ČAST
(Prof. dr Draško Došljak, Gordan K. Čampar: Brižna ruka,
izdavač Odgovor – reply, Podgorica, 2025. god. 288 str.)**

Učitelji su oduvijek bili ključari budućih dana. Pored porodice, od njih je umnogome zavisilo putovanje do čovjeka i šta taj čovjek u sebi nosi. Upravo njima, učiteljima, povjeravan je radoznali svijet dječaka i djevojčica, na polzu učenja i vaspitanja, usmjeravanja ka dobroti, putokaza za budućnost...

Nedavno je izašla iz štampe svojevrsna monografija o učiteljima „*Brižna ruka*“, koju su priredili prof. dr Draško Došljak i književnik Gordan K. Čampar. Osamdesetak javnih i kulturnih djelatnika različitih profesija, iz Crne Gore i regiona, ispisalo je u ovoj knjizi sjećanje na svog učitelja ili učiteljicu. S jedne strane, da se svi ti divni ljudi ne zaborave, a sa druge – da se u ovom, po mnogo čemu osivjelom dobu, još jednom ukaže poštovanje prema plemenitom učiteljskom pozivu.

U uvodnom slovu, Gordan K. Čampar je zapisao:

Jedini naramak koji nosimo a nije težak su sjećanja na ljude koji su nam otvarali vidike, učeći nas kosim i pravim, slovima, brojkama, nudeći saznanja kao žednom izvor vode.

Pa stoga, nemoćni da im napravimo spomenike, naoštismo pera i umočismo četkice, da makar sadržajem ove knjige kažemo hvala; za brižan izraz lica, toplinu ruke pri namještanju nemirnog uvojka, za vjeru u nas i tada kada nijesmo ni sami vjerovali, riječi koje se pamte i slike koje ne blijede.

Za dvojke, petice, jedinice, nevažno, kako ko i kako kome, ali uvijek pošteno izmjereno, po nekom aršinu samo njima znanom.

Za susrete van škole, za osmijehe, bodrenja, izraz radosti kada bi neko od

nas dosegao neki uspjeh i sjetu kada nam nije išlo od ruke.

Da im oprostimo što su nekada znali podići ton, uhvatiti za uvo, onako roditeljski, pa se nakon toga odmah pokajali.

Da kulturom sjećanja spašavamo te divne ljude od zaborava, pronađemo tu njihovu nit u nama, produžimo smisao tim nastojanjima, da od nas uz obaveznu pismenost naprave i dobre ljude, prisjetimo se tih prvih susreta, toplih zagrljaja pri rastanku, te srdačnih susreta kada smo bili odrasli.

Učitelj „drugi“ roditelj, nerijetko i bolji od „prvog“.

U ovu svojevrsnu publikaciju uveo nas je i tekst prof. dr Draška Došljaka „Učiteljska misija“. Navešćemo samo neke odlomke:

... Profesija učitelja je najčasnije zanimanje u civilizovanim državama, jer učitelj ličnim trudom vaja ljudsku prirodu, pokazuje karakteristike karaktera i osobnosti djeteta i, u konačnom, budućnost svog učenika. Biti učitelj to nije profesija, to je cijeli život!

... Neko je mudro rekao istinu, da su učitelji sjemenke koje stiču znanje i nakon što postanu velika biljka, daruju znanje učenicima za njihovu uspješnu budućnost. Zato je u pravu i Džojls Majer kad kaže: „Nastavnici mogu da promijene živote sa pravom mješavinom krede i izazova“.

... Pedagoški credo u radu učitelja je: „Nikad ne ponižavaj i ne izdaj učenika. Da možeš u pravom trenutku zauzeti mjesto djeteta i gledati na svijet njegovim očima“.

... Znamo da u životu uvijek djeluje zakon ravnoteže: što više dajete ljudima, više vam se vraća. Pedagoška filozofija mora biti: „Da biste obasjali druge svjetlošću, potrebno je da nosite Sunce u sebi“. Učiteljica – Sunce!

... U Japanu se samo učitelji ne moraju klanjati caru, zato što ni car ne može bez učitelja i što se to zanimanje smatra najvažnijim za društvo.

Učitelj gradi kuću koja se zove čovjek!

Monografija „Brižna ruka“ štampana je u tvrdom povezu, na 288 strana. Na radost učitelja i svih poklonika dobre knjige „šuška“ se o njenom novom, proširenom izdanju.

Slobodan Zoran OBRADOVIĆ**EHO TIŠINE**

(Dr Violeta Marinković Manović, “Čujem tišinu”, NVO
“Stihom govorim”, B. Polje, 2025.)

Poetski prvijenci, bez obzira na starosnu dob autora, obično su duboko iskreni i u njima ne postoji sadržaj koji ne možemo nazvati spontanim. Većinom su rezultat duboko nataloženih emocija, refleksija doživljenog i proživljenog, uz eruptivnu snagu pjesničkog dara. A taj dar prezentuje sebe kroz ljepotu pjesničkog izraza, dubinu poniranja u slojeve duše, spremnosti i hrabrosti da se iskorači iz sebe. Poezija nosi i rizik razotkrivanja i dijeljenja svijeta intime, a zato je potrebna snaga i stabilnost. Iz Tišine, ne bih rekao slučajno i nenadano, pred nama se desila erupcija pjesničkog vulkana koji će da traje. Poezija Violete Marinković Manović.

Tišina u naslovu knjige i u trideset tri naslova njenih pjesama – to mi je u prvom kontaktu sa knjigom zazvučalo provokativno, ali i donijelo bojazan da zbog čestog ponavljanja pojma tišina, koja nosi jaku simboliku, utiče demotivaciono na čitaoca i možda čak ima za posljedicu monotoniju.

Međutim, iz filozofskog, književnog, psihološkog i svakog drugog aspekta, to je pojam koji označava sopstvo svakog ljudskog bića i obuhvatniji je od bilo kod drugog termina kojim se opisuje privatnost unutrašnjeg bića. Jednostavno, zato što je tišina simbol kojim je pjesnikinja dočarala, ne samo svoju, već univerzalno ljudsku individualnost i podsjetila nas šta je tišina.

Kreativno ishodište, u kojoj zaiskri misao i pretoči se u riječ, likovni izraz ili zvuk i ovoploti se za druge, prestane da bude sebično svoja.

Njene pjesme svjedoče koliko je ta čovječija Tišina emotivno pribježište, sklonište od bure, predah za dalje... Njeni stihovi podsjećaju da je Tišina i introspektivno sudilište. U njoj čovjek dobija priliku sučeljavanja sa samim

sobom, sa svojim odlukama. Sa uspjesima i porazima, sa radostima i tugovanjima. U njoj ispija „čašu meda i čašu žuči“. U njenim pjesmama Tišina je i „Čistilište“ raskrsnica ka „paklu ili raju“, zavisno od mogućnosti pomirenja i oprosta sebi ili drugom. Njene pjesme svjedoče da je Tišina i Feniksovo boravište. Da se u njoj skrivaju naši Feniksi kojima nakon brojnih požara vaskrsavamo.

Tišinu kroz njene pjesme možemo shvatiti i kao Mikrokosmosovo hranilište. Izvor na kojem obnavljamo sebe i prikupljamo rezerve, zahvaljujući kojima ćemo da stremimo uvis, iako su nam noge čvrsto na zemlji, a tijelo prestalo da raste.

Tišinu njenih pjesama sam doživio i kao Duhovno lanilište – prostor tišine i nježnosti, daleko od grubosti svijeta – kao šumsko skrovište mladog jelena (laneta).

Shvatio sam da je na ovaj način Tišina zapravo sveprisutna u svima nama i da je ona ono naše lično, mogao bih reći i da je i simbol apsolutne lične ljudske slobode i da je autorka na taj način uvukla čitaoca u svoj svijet i nestala je bojazan da često pominjanje Tišine može donijeti osjećaj monotonije. Naprotiv, uvjerio sam se da je to zapravo provociralo pažnju i tražilo nastavak putovanja, iz stiha u stih, do kraja ove knjige. Knjige koja je napisana na način koji govori o pjesničkom daru da se lirski, stilski uravnoteženo, metrički i melodično izraze najdublja osjećanja i doživljaji koristeći rime, te da ista snaga i ljepota jezičkog izraza karakteriše i njene izlete u formu slobodnog stiha.

Žanrovska raznovrsnost, motivska koloritnost pjesama dodatni je kvalitet i izazov za čitaoca.

Nova knjiga i novi značajan prilog „ženskom pismu“ u Crnoj Gori i regionu, i poeziji – ljudskom pokušaju da oplemeni vrijeme i svakodnevicu u kojima je sve manje poetičnosti.

Nataša PEKOVIĆ

RASPJEVANA BAJKOVITA SVEVREMENOST
(“Čuvari blaga” - komske priče II, Sonja Živaljević, Velimir
Ralević, Žarko Vučinić, Samizdat, Podgorica 2025.)

Komske priče, kako njihov prvi (Kom naš dom, 2024) tako i njihov drugi dio, *Čuvari blaga*, povezuju nas sa čarobnim svijetom planine. Neobična bića, komkriti, zmajevi i vile, divovi, Ungrevi, nastanjeni na Komovima, otvaraju nove čitalačke horizonte, povezuju epsku fantastiku i bajkovitu svevremenost sa geografskim pojmovima i male čitaoce i istraživače upućuju na to da gledaju malo bolje, slušaju pažljivije, da češće sanjaju i temeljnije maštaju.

Jezik je jednostavan, a ton topao, emocionalno obojen, baš onakav kakav i treba da bude, da bi prizvao na čitanje, na stvaranje čitanjem...

Više od humora

Tekst karakterišu nevjerovatna sloboda i lakoća kombinovanja riječi i izraza. Kroz riječi, fraze i izraze povezuje se prošlo, sadašnje i buduće. Neobični rečenični obrti malo-malo pa izmame osmijeh. Izmamljeni osmijeh je više od humora. I to je ono što ove priče čini drugačijim. Bez obzira na to što je sve očarobljeno, niko nije začuđen, ni čitalac, a ni pisci, sve je tako prirodno i drugačije od tradicionalne bajke koja je lišena humora, u kojoj je prikazani svijet, bez obzira na to što je izmješten u fantastično, vrlo „ozbiljno” koncipiran.

Ilustracije koje prate tekst predstavljaju čitaocima samo jedan od načina na koji mogu biti viđena bajkovita bića iz tri komska carstva, a raznolikost u izrazu donose i stihovi koji proznom tekstu daju posebnu dinamiku, a sve to

zajedno stvara jednu finu notu razigranosti, pa nerijetko i šaljiv ton. Cio tekst je nekako raspjevan. Čak i kad je uniformno proza, on posjeduje ritmičnost, takoreći pjevljivost. Posebnu raspjevanost nosi dio koji je, tako poetično, imenovan kao *Šalovi od krilate svile*, koji je čak i rimovan. Rimovana proza. Ni spisak junaka (*Junaci komskeg neba u ovoj knjizi su*) ovog književnog teksta nije mogao da prođe bez rime, bez poezije. Bez obzira na svu tu razigranost koju nose u sebi *Komske priče*, kako njihov drugi, tako i njihov prvi dio (sa radnjom, vrlo ozbiljnim temama, sa zapletima i ponekad sa ne baš radosnim raspletima) vrlo često čitaocu skreću pažnju na to da je jako važno: kako je rečeno. Pa to kako je rečeno ponekad biva pretežnije od onoga šta je rečeno.

Dijalog, pak, daje posebnu dinamiku ispriповijedanom, tekst prosto traži da u jednom trenutku bude I scenski prikazan. Nije samo dijalog ono što ovom tekstu daje dramske odlike. Ima tu i napetosti i iščekivanja, ma, prave dramatičnosti. Detektivskog istraživanja, takođe. Tri varijante kojima se završavaju Čuvari blaga su sam scenski prikaz, sve je osmišljeno, samo da se odigra. U komskim pričama se sve pretapa i preliva: šala i zbilja, realistično I izmaštano, poezija, proza i drama, a sve to zajedno znači i traganje za Istinom, da, sa velikim „I”, književnog teksta satkanog od priče, stiha i crteža. Eto tako, komske price mogu i da se nacrtaju i da se odigraju i da se otpjevaju - kako Ko(m) voli.

Natprirodna komska bića uspostavljaju vezu sa sličnim bićima iz priča iz davnina, s tom razlikom što su u pričama iz davnina i u „običnim” bajkama ta bića smještena u isto tako bajkovite predjele, dok u komskim bajkama ta bića obitavaju u sasvim realnim prostorima Koma i nijesu vezana samo za daleku prošlost, nego, naprotiv za sadašnjost, za sjevremenost... A sve priče imaju doživljajnu autentičnost svojih autora: Sonja, Žarko i Rale su sve što pričaju vidjeli, doživjeli ili izmaštali, sjevjedno je.

Jezičko blago

U tekstu se često čuju neobične riječi i rečenice karakteristične za potkomska sela, a likovi su vrlo živopisni i njihova imena su u tijesnoj vezi sa njihovim najupečatljivijim osobinama. U tekstu nijesu rijetke i nove riječi, kovanice, koje izrazu daju neobičnu svježinu novog, ali i oneobičavaju staro, baš kao onaj zlatnik koji je Samoklot pretopio i utkao u haljine vilama. Evo samo jednog primjera iz dijela *Čuvarka rose: Kada se **zadani** i **progrije sunce**, Sonja bi se vraćala u prvobitni oblik – ali bi u srcu čuvala **oproljećeno***

*rosno jezerce u kojem bi se kupao zmaj Dragoljub i vile – Čarna, Zada i Ljubana. Čitavog dana i do kasno u noć, jezerce iz njene duše se **biserilo i draguljilo** u njenom pogledu.* (istakla N.P.). Ovakvih primjera je pregršt u obje knjige. Na ovaj način jezik ovog štiva ne dobija samo na značenjskoj, nego i na stilskoj posebnosti. Svoje mjesto u tekstu komskih priča našli su i frazeologizmi iz jezika svakodnevne komunikacije, koji smješteni u kontekst priče o neobičnom daju vrlo interesantne obrte. Tako je pjesnik Rale *top tip koji rime strika tip-top*.

Čuvari Blaga (i jezika, dabome) čuvaju, na vrlo osoben način, i tradicionalni književni izraz, obrazac, ustvari. Pjesma *Šišmišina Mato* napisana je u epskom desetercu, iako čuva tematiku i održava isti ton koji imaju i ostali djelovi teksta, ima ne samo epsku formu nego i nanose arhaičnog izraza, pa čak i gramatičkih oblika karakterističnih za davnju jezičku prošlost. (*Od Komovah iz pećine zmajske; I viseć po raznih stalaktitah*). Sam početak, prvi stih, nalik je na početak jedne od najljepših pjesama ispjevanih na našem jeziku, na pjesmu Banović *Strahinja*. (*Netko bješe Šišmišina Mato*). Poslovični izrazi nerijetko ističu poentu pojedinih djelova teksta, a svi zajedno teksta u cjelini: *Uostalom, ni tragovi ne bi bili tragovi da nijesu imali svoje puteve; Sa suncem u oku srce ne luta; Kad razumiješ, lako oprostiš*.

Način na koji su imenovani likovi je sugestivan, pa tako imena ne samo da nose značenje po najbitnijim karakteristikama, nego su upečatljiva i po svom zvučanju: Snoviljka, Riljana, Plamtiša (svitac). Nosioci dramskog zapleta, sa elementima detektivskog žanra, Samoklot i Frket-aga dobili su imena po petlji koju najčešće koriste za svoje modne dizajne.

U komskim pričama, Kom je ušao u sve životne oblasti, nauku, književnost, film i modu. Književno-jezički termini su oživljeni kroz likove koji su po njima imenovani. Ovakav način imenovanja likova imamo u priči o Grofu Apostrofu. Imenovani likovi se i ponašaju u skladu sa svojim imenima. Tako učeni grof Apostrof apostrofira i skreće pažnju na sve riječi koje sadrže kom u sebi, a njegov „kompanjon“ Antinom, kontrira, opet u skladu sa svojim imenom. Očigledno je da Čuvari blaga ne razigravaju samo maštu, nego bude i radoznalost, smještanjem u priču raznih pojmova iz nauke, umjetnosti, mode, opšte kulture življenja... Natprirodna komska bića uspostavljaju vezu sa sličnim bićima iz priča iz davnina, s tom razlikom što su u pričama iz davnina i u „običnim“ bajkama ta bića smještena u isto tako bajkovite predjele, dok u komskim bajkama ta bića obitavaju u sasvim realnim prostorima Koma I nijesu vezana samo za daleku prošlost, nego, naprotiv za sadašnjost, za svestremenost... A sve priče imaju doživljajnu autentičnost svojih autora: Sonja, Žarko i Rale su sve što pričaju vidjeli, doživjeli ili izmaštali, svejedno je.

Za čitanke, lektire i – odrasle

Neće biti baš da uz ove komske bajke, ili preciznije bajkolike priče, samo maštamo. Uz njih i učimo, nenametljivo i s lakoćom. Ova knjiga je odlično štivo za školsku lektiru. Pojedini djelovi su pravi tekstovi za čitanku, izuzetni za formiranje malih čitalaca. I ne samo to. Ovo je štivo za sve čitalačke uzraste.

Ovo su priče i za one koji su prije ko zna koliko šumskih jagoda pročitati prvu priču, pročitali prvu knjigu. Ove priče nas vraćaju u nedužnost prvih čitanja, tjeraju nas da ponovo povjerujemo, u ono što odrastajući malo po malo, djelimično ili sasvim zaboravimo: da su ljubav, prijateljstvo, odanost i požrtvovanost ipak mogući. Ne upućuju na rečeno samo odnosi među izmaštanim likovima, na rečeno upućuje i to što ovi pisci ne pišu samo pjesme, ne pričaju samo priče, oni ulaze u njih, stapaju se sa svijetom koji stvaraju i nekako se čini da time tvrde da ništa nijesu izmislili, da su sve doživjeli I samo podijelili, bolje reći, povjerili na čuvanje i komsko i jezičko blago.

Čuvari (komskog) blaga ne samo da pričaju priče i prave poeziju, ne samo da ulaze u njih svjedočeći njihovu autentičnost, nego nam pričaju i kako nastaje priča. Priča se, dakle, mora i osmisлити i domisliti, pa naši pisci sa nama dijele i muke koje prate stvaranje. Imamo, tako, priču i o tome kako je Žare upao u *kreativnu „minus fazu“*; stvaralačka tenzija vidi se i u neobičnom završetku. Završetkom u tri varijante autori nas pozivaju na stvaranje čitanjem, nude slobodu da i čitalac „domisli” - *Jer čitaoci vole da nešto i sami otkriju*. Trostruki završetak jeste neobičan, ali ne čudi. Priča se i nije mogla završiti drugačije nego u tri opcije. Kako bi se drugačije mogla završiti priča koju pričaju tri pisca, o tri komska vrha, o tri carstva komska?

Sve je tako realistično, a sve tako neobično: vrijeme i razdaljina se mjere nekim neobičnim mjernim jedinicama: pa se, tako u Komskim pričama i razdaljina mjeri sa: *nepunih desetak klepeta gugutkinih krila dalje*, a mjerna jedinica za vrijeme je: *sedam šumskih malina kasnije*. Gotovo sve ono što učimo u školi (i ne samo u školi, nego i inače: u životu) nalazimo i u ovim bajkama, pomalo iščašeno, doduše, ali baš zato vrlo pamtljivo, oneobičeno tačno toliko da na sebe skrene pažnju čitaoca, da podstakne na dalje čitanje i istraživanje. Vidimo kako se može vrlo ozbiljan podatak prezentovati kroz priču, kroz pjesmu, kroz stih, a sem toga, ovo je i način da se uči trajno i sa ljubavlju. U tekstu se stalno miješaju i stapaju u neraskidivo jedinstvo bajkoviti likovi i likovi iz netekstovnog, realnog, svijeta. Osim autora, pominju se i historijske ličnosti poput Jegora Kovaljevskog, istraživača blaga naših planina.

Poruke

Čuvari blaga, baš kao i prvi dio Komskih priča, donose jasno čitljivu poruku da oni koji su nestašni, nesmireni, pa nerijetko i pretjeraju nose posebnu snagu koja samo čeka da bude pravilno usmjerena. Priča o Riljani je upravo priča o tome. I zaključak: planina je spasena, a „niko nije nastradao”. Priča o Riljani je i priča o prihvatanju odgovornosti za učinjene nestašluke, ali i o odanosti i iskupljenju. Sličnom tematikom se bavi i Priča o totalno neozbiljnim oblaku iznad Štavne, iz prvog dijela, koja nas vodi do zaključka koliko je igra važna, koliko je lijepo, iako često nije nimalo lako, biti drugačiji, biti poseban, sve dok te stariji ne usisaju i primoraju da budeš „ozbiljan”. Ova priča donosi još nešto: vidimo ono što nosimo u mislima: vjeverica vidi džinovski orah, medvjed džinovsku krušku, a ježić, pak, sočnu glistu; i svi su u pravu: neozbiljni oblak se malo poigrao sa svima i unio radost. A baš taj nestašni oblak ima pravo da sanja i baš bi on mogao, po pričanju Zveka Pamtiveka, da spasi žedni kukuruz.

Upravo iz ovih razloga – ovo nije knjiga samo za djecu, ovo je knjiga i za odrasle, za svako dijete zapretano u odraslom čovjeku. Upravo ove priče o oblaku i Riljani nam jako suptilno poručuju da ne budemo prestrogi prema onima koji malo-malo pa iskaču, možda su baš oni na pravom putu i slijede putokaze koje naše oči ne vide. Riljana, je, dakle, samo jako nestašna, prosto ne umije „da zasvira i za pojas zađene“, ali naučila je. Riljana je ono što bi teorija književnosti nazvala dinamičnim likom, ne samo zato što pokreće radnju već i zato što doživljava preobražaj, mijenja se, onoliko koliko to ona može. Ona je takođe i lik (super) heroja-povratnika (lik koji se često javlja u književnosti, od Homera naovamo) i ona je neko ko će spasiti planinu. I najmanje što možemo da uradimo za ovakve kao što su Riljana i nestašni oblak iznad Štavne, jeste da ih usmjerimo, ali da ih ne onemogućimo, i koliko nam god bilo

teško, u našoj uobraženosti ozbiljnih, da priznamo da im ponekad, ili čak vrlo često, nijesmo dorasli – „Kom će li ga znati“. Komske priče su priče s potpunim odsustvom zla, a to se i kaže na samom početku: čak i onaj inženjer, koji treba da probije tunel kroz planinu (u knjizi Kom naš dom) nije zao, on je samo „ozbiljan“ odrastao čovjek na važnom zadatku. On samo nema vremena da razmišlja da će svojim činjenjem poremetiti, možda i zauvijek uništiti sva tri komska carstva.

Nije zao ni onaj strašni zmaj koji spava u pećini, u srcu Komova, iako ga se svi pribojavaju i čuvaju njegov san. Nijesu zli ni oni koje je Riljana otjerala s planine, oni su samo ljudi, pa su i žrtve svoje slabosti, svoje pohlepe. Pohlepu, kao isključivo ljudsku osobinu prepoznaje i Zvek Pamtivek, pa priča *Šalovi od krilate svile* počinje ovako: *Prvo što Zveku Pamtiveku pade na pamet, tu na rodnoj grudi: „Pomisliće da smo gramzivi ko ljudi!“*

Ali i bez zla se, kako to već u pričama često biva, događaju čuda, događaju se preobražaji, ljubavi i prijateljstva, i opet se niko ne čudi. Očučeno ne dolazi izvan, nego ga stvaraju sami likovi, svojim karakterom, svojim činjenjem. Čuda su moguća, samo su „još mogućnija“ kada ih stvaramo – zajedno!

Snežana R. RADULOVIĆ

INTERVJU SA PROF. DR MIROSLAVOM DODEROVIĆEM

Miroslav Doderović (1966) rođen je u Starim Plužinama. Geografiju je diplomirao na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, gdje je odmah nakon završetka studija bio angažovan kao saradnik-stipendista, da bi ga potom Nastavno-naučno vijeće Univerziteta Crne Gore izabralo za asistenta na predmetima Hidrologija, Prostorno planiranje i Regionalna geografija.

Zvanja magistra nauka (prosječna ocjena 9,80) i doktora nauka stekao je na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Danas prof. dr Miroslav Doderović radi na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, gdje je angažovan na specijalističkim, postdiplomskim i doktorskim studijama. Predaje predmete Urbani i regionalni razvoj, Ruralni razvoj, Metode i tehnike u prostornom planiranju i Upravljanje projektima u prostornom planiranju. Ranije je držao predmet Prostorno planiranje na Mašinskom fakultetu (2013/2014), kao i na Arhitektonskom fakultetu u Podgorici (2014–2022) na specijalističkim i postdiplomskim studijama, gdje je predavao Planiranje seoskih naselja.

Godine 2011. izabran je u akademsko zvanje docenta Univerziteta Crne Gore za predmete Osnovi prostornog planiranja i Hidrologija kopna, a 2012. godine i na Univerzitetu Privredna ekonomija u Novom Sadu. U zvanje redovnog profesora za užu naučnu oblast Fizička i društvena geografija izabran je 2022. godine.

Autor je preko 120 naučnih radova, među kojima se nalaze i radovi objavljeni kod prestižnih međunarodnih izdavača. Učestvovao je u brojnim međunarodnim i nacionalnim projektima.

Obavlja dužnosti predsjednika Geografskog društva Crne Gore i urednika časopisa *Godišnjak*, predsjednika Komisije za Studentsku nagradu Opštine Nikšić (2022), predsjednika žirija za dodjelu Trinaestojulske nagrade (2023) i predsjednika žirija nagrade 18. septembar (2024).

Član je Savjeta za lokalnu samoupravu i razvoj Opštine Nikšić (2021–2025), Upravnog odbora Turističke organizacije Nikšić (2021–2025), Etičkog odbora Univerziteta Crne Gore (2015–2021), Komisije za doktorske studije na Filozofskom fakultetu i Komisije za izdavačku djelatnost Filozofskog fakulteta, čiji je predsjednik.

Bio je član Senata Univerziteta Crne Gore i Savjeta Filozofskog fakulteta, te sekretar Vijeća Odsjeka za istoriju i geografiju od 1994. do 2004. godine. Obavljao je dužnost rukovodioca studijskog programa Geografija i prostorno planiranje (2006–2014) i rukovodioca postdiplomskih studija iz prostornog planiranja (2008–2016).

Dobitnik je Zlatne plakete Geografskog društva Crne Gore (2014) i nagrade Univerziteta Crne Gore (2022) za poseban doprinos razvoju naučno-istraživačkog rada i međunarodnog pozicioniranja univerziteta i fakulteta.

Boravio je na više od trideset inostranih naučnih ustanova. U okviru evropskog programa Erasmus 2021. godine držao je predavanja na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Osijeku.

*** Šta za Vas predstavlja nauka i zašto smatrate da geografija najbolje odgovara Vašoj naučnoj znatiželji?**

Naša geografska nauka, već po svom položaju u sistemu nauka, predstavlja raskršće i most među naukama. Raskršće je uvijek prekretnica, dilema, pitanje „Quo vadis?“ Na različitim raskršćima naše geografije odvijala se borba suprotstavljenih mišljenja i ideja, iz koje su se rađali različiti pravci razvoja nauke. Samo na takvim raskršćima ideja mogla se razvijati borba mišljenja i sloboda mišljenja.

Zato danas nemamo jedan rigidan, ukalupljeni i totalitarni put, već sistem geografskih nauka — splet različitih disciplina, katedara, studijskih smjerova, teorijsko-metodoloških gledišta i modela mišljenja — koji ukazuju da je svaka naučna istina relativna, te samim tim podložna preispitivanju i mijenjanju. Put nauke nikada nije dogmatski ni nepromjenjiv. Opasno je kada neko u nauci proglasi da posjeduje konačnu istinu i time svoju nauku pretvori u dogmu.

Zbog toga ni na pitanje „Quo vadis?“ ne može se dati jednoznačan odgovor. Ipak, ono ima smisla, jer pokreće nova pitanja od kojih zavisi budućnost geografije u XXI vijeku: kakav će biti položaj geografije kao naučne discipline, kakav će biti njen status u društvu, i kakva će joj biti uloga u akademskoj zajednici.

Smatram da je potreban sistematičniji pristup edukaciji učenika kroz upoznavanje lokalne sredine i nacionalnog prostora, prema didaktičkim principima „od bližeg ka daljem“ i „od poznatog ka nepoznatom“, šireći geografski horizont u skladu s uzrastom učenika. Takav koncept omogućava rano uključivanje mladih u istraživanje lokalne sredine, razvijanje odgovornog ponašanja i promovisanje njenih vrijednosti.

Očekivani ishodi ovakvog edukativnog rada i prvih turističkih putovanja učenika jesu usvajanje turističke i ukupne kulture, očuvanje identiteta,

odgovorno djelovanje i doprinos održivom razvoju lokalnih zajednica.

U posljednjim decenijama geografija u svijetu doživljava duboku konceptualnu i metodološku renesansu. Ona se profilise kao nauka koja ima tri koncepta predmeta proučavanja - sredinu (environment), prostor (space) i mesto (place). Međutim, znamo da samo proučavati nije dovoljno, potreban je i društveni aktivizam, društveno participativna geografija, ili kako bi Jovan Cvijić rekao “nacionalni rad”. Geografija je odavno poznata kao nacionalna nauka, povezana sa pitanjima koja se tiču potreba i interesa države i društva. Bez geografije i geografskog proučavanja, čovjek bi se u svijetu ponašao kao Alisa u zemlji čuda.

*** Možete li nam opisati neki konkretan istraživački projekat na kojem radite, ili ste radili, a koji smatrate zanimljivim?**

Jedan od projekata na kojem sam radio, a koji smatram izuzetno značajnim, jeste projekat „Regionalizacija prostora Crne Gore“, realizovan uz podršku Ministarstva nauke Crne Gore. Projekat je sproveden u okviru tima koji su, pored mene, činili prof. dr Slobodan Kasalica (rukovodilac) i prof. dr Zdravko Ivanović — izuzetni profesori i istraživači.

U savremenoj literaturi sve se više naglašava složenost odnosa čovjeka, društva i njegovog okruženja, koji zahtijevaju sistematsko naučno istraživanje i primjenu rezultata u praksi. Posebna pažnja mora se posvetiti izazovima savremene naučno-tehnološke revolucije, čiji je zadatak da doprinese rješavanju problema zagađenosti i zaštite životne sredine.

U središtu istraživanja nalaze se nesinhronne pojave i procesi na relaciji čovjek – društvo – prirodna sredina, kao i njihov istorijski razvoj, koji u velikoj mjeri oblikuje regionalne razlike i specifičnosti ekoloških problema. Posebno je istaknut značaj socijalno-ekonomskih odnosa, neravnomjernog razvoja, depopulacije pojedinih regija i neravnomjerne raspodjele resursa — pojava koje produbljuju razlike između razvijenih i nerazvijenih područja.

U radu se ukazuje i na posljedice pretjerane urbanizacije i prenamjene zemljišta iz agrarne u građevinsku upotrebu, što stvara nove ekološke izazove i narušava odnos čovjeka i prirode. Iako savremeni informacioni sistemi pružaju obilje podataka, često je teško izdvojiti bitno od sporednog, lokalno od globalnog, što dodatno komplikuje planiranje i prostornu politiku.

Svaki istraživački zahvat geografskog prostora, bilo sektorski ili integralni, mora biti u skladu s tradicijom, vremenom i aktuelnim stanjem nauke i tehnologije. Zato je neophodno da se teorije i ideološke postavke sagledavaju analitički i kritički, uz uvažavanje univerzalnih naučnih i aplikativnih principa.

Polazna pretpostavka projekta bila je da svaka konkretna koncepcija

prostorne organizacije odražava sopstvene istorijske uslove, društvenu stvarnost i razvojne ciljeve. U savremenim geografskim istraživanjima prostora, zaštite i valorizacije prirodnih resursa, moraju se poštovati regionalne raznolikosti i realno stanje geosistema.

Posebno mjesto zauzima istraživanje vode kao najrasprostranjenije i ničim nezamjenjive materije na planeti. Voda se mora tretirati kao zajednički, demokratski resurs, a sliv kao osnovna prostorna jedinica vodoprivrede. Čista voda je, u tom smislu, proizvod ljudskog rada i odgovornog odnosa prema prirodi.

Projekat polazi od načela aktivne zaštite životne sredine, koja podrazumijeva preventivno djelovanje, a ne naknadno saniranje posljedica. Od posebnog su značaja prostorne cjeline i jedinice koje čine teritorijalni okvir upravljanja, jer one predstavljaju „isječke prirode“ sa sopstvenim lokalnim osobenostima.

Priroda se, u zavisnosti od geografske širine, dužine i lokalnih uslova, manifestuje na različite načine, a svaka teritorijalna jedinica u prošlosti je imala svoj poredak i prostor prilagođen društvenoj strukturi zajednice. Danas taj poredak sve više ustupa mjesto neredu i bezobličju, odnosi između čovjeka i prirode su poremećeni, a društveni život često doveden u stanje krize — što predstavlja ozbiljan izazov savremenoj geografiji i njenoj ulozi u planiranju održivog razvoja.

*** Stvorili ste više od 120 naučnih i naučno-stručnih radova. Jeste li razmišljali da ih objedinite u jednu ili više knjiga?**

Autor sam i koautor osamnaest knjiga. Sve je u mom stvaralaštvu uklopljeno i složeno onako kako je trebalo. Knjiga u mom radu ima posebnu prednost i vrijednost, pa se, iskreno, nisam bavio idejom objedinjavanja već objavljenih radova u zbirne publikacije.

Veliki broj tih radova već je dostupan u digitalnoj formi, čime je postignuta njihova vidljivost i dostupnost široj akademskoj i stručnoj javnosti.

Vjerujem da „ko je savijen nad knjigom – taj uspravno hoda“. A siguran znak dobre knjige, kako je zapisao Georg Lihtenberg, jeste da nam se, što smo stariji, sve više dopada.

*** Šta najviše volite u svom radu profesora geografskih nauka?**

Geografija je čudna, složena i sve složenija nauka. Od naučnog otkrića do njegovog priznanja put je dug i neizvjestan. Rijetki su naučnici koji su imali priliku da se za života raduju svojim naučnim dostignućima. Neki su, poput Kristifora Kolumba, umrli bolesni i odbačeni, uvjereni da su pronašli novi put

za Indiju – a nijesu. Genijalni zakon Milutina Milankovića, Kanon osunčavanja, čekao je gotovo pola vijeka da bi njegova epohalna naučna vjerodostojnost bila zvanično potvrđena od strane svjetske akademske zajednice. Milanković je sišao sa životne staze dvije decenije prije nego što je njegov zakon naučno potvrđen. Na takvim primjerima vidi se koliko je geografska nauka složena i koliko zahtijeva strpljenje, posvećenost i vjeru u znanje.

Novo doba zahtijeva novu geografiju, pred kojom stoje i novi zadaci – viši stepen primjenjivosti u različitim sferama društvene prakse. Lijepo je i potrebno naučno objašnjavati svijet, ali to više nije dovoljno. Od geografije se danas traži da svoje rezultate učini vidljivim i upotrebljivim – kroz projekte, ekspertize i strateške dokumente. Potrebna je interdisciplinarnost, spoj fizičke i društvene geografije, teorijskog i primijenjenog pristupa. Tako se, pored klasične (eksplikativne) geografije, sve više razvijaju novi pravci primijenjene geografije, posebno prostornog planiranja i regionalnog razvoja.

Posebno mjesto u mom radu zauzima ruralni prostor Crne Gore, koji je oduvijek bio prostor promjena. U samo nekoliko decenija, ruralno stanovništvo prošlo je kroz svojevrsnu „vožnju smrti“ – depopulacija je ispraznila sela, ugasila vitalne funkcije i poremetila društvenu i kulturnu dinamiku. Na početku XXI vijeka nastupile su promjene koje mogu dramatično preoblikovati ne samo seoska naselja, već i obrasce održivosti u nacionalnim okvirima. Dok su sela prepuštena spontanom raseljavanju, odluke i politike koje se često temelje na „univerzalnim receptima“ ne nude stvarna rješenja.

U tom kontekstu, rad s mladima doživljavam kao jedno od najvažnijih polja svog profesionalnog angažmana. Mladi ljudi, ako se na vrijeme uključe u istraživanje i upoznavanje prostora u kojem žive, postaju nosioci odgovornosti, znanja i stvaralaštva. Njihova znatiželja, otvorenost i energija daju smisao profesorskom pozivu.

Vjerujem da „čovjek mora da živi barem zbog radoznalosti“, kako kaže stara jevrejska poslovice. Upravo ta radoznalost – naučna, ljudska i stvaralačka – pokreće i mene, i geografiju kojom se bavim.

*** Koliko je važna terenska nastava koju sprovodite sa studentima i na koji način doprinosi razumijevanju geografskih procesa i fenomena?**

Kao predavač na predmetu Terenska nastava na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, uvijek ističem da je upravo terenska nastava jedan od najuzbudljivijih i najautentičnijih dijelova obrazovnog procesa. Ona studentima omogućava da svoja teorijska znanja primijene u konkretnim uslovima na terenu, kroz neposredna istraživanja i posmatranja stvarnih geografskih pojava i procesa.

Značaj terenske nastave u obrazovanju budućih geografa proističe iz same

suštine geografije kao nauke — jer ona afirmiše vezu između naučne, nastavne i primijenjene geografije. Terenska nastava nije samo dopuna teoriji, već njen prirodni nastavak i potvrda u stvarnosti.

Jedan od osnovnih razloga za organizovanje terenske nastave jeste to što ona predstavlja oblik savremene univerzitetske nastave geografije, u kojoj se mnogi ciljevi mogu u potpunosti ostvariti samo kroz neposredne terenske opservacije i istraživanja. Uspješnost terenske nastave zavisi od metodičko-didaktičke pripreme nastavnika i studenata, kao i od pažljivo osmišljenog procesa planiranja, realizacije i evaluacije.

Ova aktivnost studentima obezbjeđuje praktično iskustvo u prikupljanju i analizi terenskih podataka, razvija njihove istraživačke i metodičke vještine, ali i podstiče sposobnost da naučene teorijske koncepte povežu s konkretnim prostornim pojavama.

Terenska nastava značajno doprinosi holističkom razumijevanju geografskih procesa i fenomena, jer studentima omogućava da svijet posmatraju u njegovoj složenosti, povezanosti i dinamici. Ona ih podstiče na kreativno mišljenje, na primjenu stečenih kompetencija u rješavanju realnih problema, kao i na razvijanje osjećaja odgovornosti prema prostoru u kojem žive i djeluju.

Vjerujem u mudrost japanske poslovice: „Kad bi se čovjek manje brinuo za stvari koje su mu daleke, zacijelo bi više mislio na stvari koje su mu blizu.“

Upravo zato, terenska nastava nas vraća onome što je blizu – stvarnom prostoru, ljudima, pejzažima i procesima – podsjećajući nas da geografija nije samo nauka o prostoru, već i o životu u njemu.

*** Evropski program Erasmus, Osijek 2021. godine. Držali ste predavanja na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Osijeku. Kako ste doživjeli saradnju sa kolegama iz Osijeka?**

Saradnja s privredom i međunarodna saradnja predstavljaju veoma važan faktor razvoja Univerziteta Crne Gore i svih fakulteta u njegovom sastavu. U tom kontekstu, saradnja s Univerzitetom u Osijeku kroz evropski program Erasmus+ pokazala se kao izuzetno vrijedno iskustvo i značajan oblik akademske razmjene.

U okviru te saradnje ostvarena je razmjena nastavnika i studenata, realizovani su zajednički istraživački projekti, te organizovano zajedničko učešće na seminarima i naučnim skupovima, kao i razmjena naučnih i stručnih publikacija. Svi ti oblici saradnje doprinose jačanju međunarodne prepoznatljivosti i mobilnosti, ali i stvaranju zajedničkog evropskog akademskog prostora.

Predavanja koja sam održao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Osijeku bila su izuzetno inspirativna, a saradnja s kolegama vrlo uspješna, korektna i

profesionalna. Osjetio sam visok nivo akademske kulture, otvorenost za nove ideje i spremnost za dalje zajedničke projekte. Takva iskustva, bez sumnje, doprinose ne samo mom profesionalnom razvoju, već i razvoju geografije i demografije kao i nauke u cjelini.

*** Koje su bile najpopularnije teme među studentima tokom Vaših predavanja?**

Među studentima su najveće interesovanje izazivale teme koje se tiču identiteta, sumorne demografije, problematične ekologije i neuspješnog prostornog planiranja. Posebno se izdvojila tema regionalnog identiteta – odnosno identitetske specifičnosti koju posjeduju stanovnici određenog regiona i osjećaja pripadnosti prostoru u kojem žive.

Regionalni identitet povezuje ljude s prostorom, pružajući im zajedničke vrijednosti, samopouzdanje i osjećaj svrhe. On čini region kulturnim i ekonomskim posrednikom u borbi za snagu i prepoznatljivost unutar šireg društveno-prostornog sistema. Na taj način, pojam regionalnog identiteta postaje konceptualno sredstvo koje nam pomaže da razumijemo kako globalni procesi dovode do kulturne i ekonomske diferencijacije prostora.

Društvene interakcije u regionu istovremeno su uzrok i posljedica odnosa moći između pojedinaca, društvenih grupa, lokalnih zajednica i institucija. Ključni element koji ih povezuje jeste društveni proces, dok identitet regiona oblikuju ideologija, pravo zajednice da živi na svojoj teritoriji, te intenzitet osjećaja pripadnosti ljudi koji dijele zajedničku istoriju, kulturu, jezik i vjeru.

Identitet regiona postao je važan faktor u planiranju i razvojnim politikama, jer je ekonomski uspjeh regiona nerazdvojiv od njegovih društvenih, kulturnih i institucionalnih osobina. U tom smislu, identitet je instrument ljudske akcije, ali i njen ishod – oblikuju ga kultura, tradicija, pejzaž i istorija, a istovremeno on oblikuje njih.

Osjećanje regionalne pripadnosti ne ugrožava posebne identitete, već pruža okvir za očuvanje i izražavanje kulturnih posebnosti. Ti pojmovi podsjećaju na novije sociološke konstrukte poput društvenog kapitala i pouzdanog regiona, koji se odnose na modele društvenih odnosa, povjerenje i solidarnost, dajući regionu institucionalni kapacitet i stabilnost.

Region ne može postojati samostalno bez društvenih subjekata, ali društveni subjekti bez regiona gube orijentir i ukorijenjenost. Današnji koncepti nove regionalne geografije prepoznaju identitet kao ključni element u stvaranju društveno-političkog prostora i naglašavaju upotrebu kvalitativnih metoda u istraživanjima. Time se razbija hijerarhija između istraživača i njegovog predmeta, a znanje se sagledava kao pogled „iznutra“, vezan za društveni

kontekst.

Savremena geografija time se udaljila od rigidne tradicije i otvorila prema humanističkim naukama, koje nastoje da objasne kako se prostor doživljava, interpretira i mijenja.

*** Kako ste percipirali znanje i motivisanost studenata u Osijeku?**

Motivisanost studenata u Osijeku bila je izuzetno visoka. Njihova zainteresovanost za učenje proističe iz stečenih znanja, vještina, vrijednosti, uvjerenja i osjećanja koja oblikuju njihovo ponašanje. Kombinacija unutrašnjih faktora (lični interesi, radoznalost, akademska ambicija) i spoljašnjih faktora (priznanja, nagrade, društveno priznanje) gradi njihovu ukupnu motivaciju.

Ključni elementi koji doprinose toj motivisanosti su jasno postavljeni ciljevi, osjećaj kompetentnosti i vrijednosni sistem koji učenje vidi kao lični i društveni napredak. Jedan od najvažnijih preduslova za održavanje motivacije jeste da se učenje učini zanimljivim i smislenim – da bude povezano sa stvarnim životom, prostorom i problemima koji studente okružuju.

Na Sveučilištu u Osijeku vlada visok nivo organizovanosti i akademske kulture. Univerzitet ima čvrste temelje i razvijenu saradnju s inostranstvom, što studentima pruža priliku da se obrazuju u otvorenoj i podsticajnoj sredini.

Tako su i studenti u Osijeku pokazali da znanje i motivacija zajedno vode do konkretnih rezultata. Kao što latinska poslovice kaže: *Dictum, factum* - rečeno, učinjeno.

*** Aktuelni ste predsjednik Geografskog društva Crne Gore. Možete li reći nešto o njegovim počecima i misiji danas?**

Geografsko društvo Crne Gore, osnovano 1947. godine, predstavlja dobrovoljno, nevladino i neprofitno naučno-stručno udruženje koje okuplja naučnike, istraživače i nastavnike iz oblasti geografije. Društvo ima svojstvo pravnog lica i djeluje u skladu s Ustavom Crne Gore, s ciljem afirmacije geografije kao nauke, unapređenja obrazovanja i jačanja javne svijesti o značaju geografskog prostora.

U radu Društva uvijek se polazi od ideje da se pojave i procesi u geografskom prostoru moraju sagledavati iz prošlog, sadašnjeg i budućeg vremena, jer je vrijeme jedna od ključnih kategorija geografskog mišljenja. Geografski prostor je višedimenzionalan: on ima širinu i dužinu, visinu i dubinu, može biti primorski i kontinentalan, ostrvski i kopneni, ravničarski i planinski, ruralan i urban, agraran, industrijski, turistički, razvijen ili nerazvijen.

U istraživanju prostora potrebno je razumjeti da su čovjek i društvo, kao

subjekti, i geografska sredina, kao objekat, zajedno s tehnikom i tehnologijom, neraskidivo povezani. Svaka promjena u jednom od tih elemenata izaziva pozitivne ili negativne posljedice u drugima.

Društvo je do danas objavilo više od trideset publikacija, čime je značajno doprinijelo razvoju naučne misli i afirmaciji geografskih istraživanja u Crnoj Gori. Na zvaničnom sajtu Društva bilježi se veliki broj posjetilaca, što pokazuje rastuće interesovanje javnosti za geografiju.

Misija Društva danas jeste da povezuje nauku, obrazovanje i društvo – da podstiče dijalog o prostoru, identitetu i održivom razvoju. Crna Gora, slojevit i kontradiktorna zemlja, suočena je s brojnim izazovima koji zahtijevaju multidisciplinarni pristup i geografsku osjetljivost.

Važno je podsjetiti da prostor nije roba, nego vrijednost i nasljeđe. Naš zadatak kao geografa jeste da ukazujemo, objašnjavamo i upozoravamo, dok je na političarima da prepoznaju i djeluju.

Kao što kaže stara latinska poslovice: *Justitia omni auro carior* – Pravičnost je od svakog zlata skupocjenija.

To načelo, utemeljeno u naučnoj i etičkoj odgovornosti, vodi i mene i Geografsko društvo Crne Gore u radu i djelovanju.

*** Uloga geografa u rješavanju problema kao što su urbanizacija i klimatske promjene.**

Geografija prati razvoj civilizacije od antičkih vremena do danas. U antičko doba bila je dio filozofije, u rimskoj epohi u funkciji upravljanja carstvom, u renesansi i doba velikih geografskih otkrića širila je horizonte i oblikovala moderni pogled na svijet. Tokom XIX vijeka ulazi u krug prirodnih nauka, a u industrijskom društvu naglasak prelazi na tehniku i iskorištavanje prirodnih bogatstava. Nauke koje omogućavaju jače djelovanje na prirodu izbijaju u prvi plan, dok one o prirodi kao takvoj i društvu često postaju „društveni pastorki“. U postindustrijskom dobu geografija postaje sve antropocentričnija i sve više se od nje traži visok stepen primjenjivosti u različitim djelatnostima.

Danas, u epohi robotike, digitalizacije, nuklearne energetike i naoružanja, vještačke inteligencije i bioinženjeringa, kvalitet života se u mnogo čemu unaprijedio, ali ekološki zakoni i društvena dinamika proizvode čitav niz novih izazova: otopljavanje klime, pojavu novih bolesti, narušavanje biodiverziteta i humane ekologije, složene demografske tranzicije, kao i etička i estetička pitanja očuvanja okoline i održivog razvoja. Nastaju praktične dileme kako se prilagoditi promjenama nastalim djelovanjem tehnologije – i kako te promjene rješavati metodama drugačijim od onih koje su ih proizvele. Nije slučajno što je Mihajlo Pupin upozorio: „Ako tehnologija ide ispred duha, propadosmo. Mora

duh da nam se pomakne.“

U duhovnoj sferi – idejnoj, geoetičkoj, geoestetičkoj i „geopacifističkoj“, ali i u obrazovno-vaspitnom i planersko-organizacionom radu – geografske nauke imaju priliku da zauzmu ključno mjesto između prirodnih, društvenih i tehničkih nauka. Krajem XX i početkom XXI vijeka u Crnoj Gori odvijaju se dva procesa od suštinskog značaja: društvena tranzicija iz samoupravnog socijalizma u liberalizam i IT revolucija koja mijenja načine geografskog opažanja svijeta, komunikacije i organizacije istraživanja. Internet je omogućio svojevrsno „virtuelno geografovanje“ pa danas živimo u dva svijeta – realnom geografskom prostoru i digitalnom, mrežnom prostoru. Te transformacije rađaju globalizaciju i glokalizaciju, dematerijalizaciju proizvodnje, ubrzanje komunikacija i oblike decentralizacije.

Brza urbanizacija nerijetko dolazi u sprezi s visokim nivoom zagađenja vazduha i povećanom smrtnošću od respiratornih bolesti; socijalno ranjiva naselja izloženija su rizicima. Istorijski prelazak sa sela u gradove, ideološki uokviren u drugoj polovini XX vijeka, ostavio je duboke demografske i prostorne tragove. Globalne klimatske promjene, pak, predstavljaju možda najveći izazov za kolektivno djelovanje u istoriji: globalne su, dugoročne, tehnološki zahtjevne i opterećene raspodjelom troškova i koristi među državama i generacijama. Njihova nelinearna priroda znači da, kada se pređe određena tačka preokreta, promjene mogu postati ireverzibilne i postojeće. Zato i važi staro načelo: *Non scholae, sed vitae discimus* – ne učimo za školu, nego za život.

U takvom kontekstu uloga geografa je da poveže znanje o prirodnim sistemima i društvenim procesima, da razumije odnose moći i resursa, da planira i komunicira održiva rješenja, da mjeri i modelira rizike, te da mostom između nauke, politike i zajednice pretvara spoznaje u djelovanje.

*** Kakva je trenutna situacija sa urbanim planiranjem u Nikšiću?**

U teoriji i praksi prostornog planiranja oduvijek postoji raskorak. Taj jaz je nekad manji, nekad veći, u zavisnosti od političkih, socijalnih i ekonomskih okolnosti. U nekadašnjoj SFRJ, kao relativno uređenom sistemu, postojalo je i društveno planiranje, pa je taj raskorak bio pod kontrolom. U današnjoj Crnoj Gori, kakva jeste – normativno nedovoljno uređena i često latentno nefunkcionalna – i prostorno planiranje dijeli sudbinu društva: čas je nevidljivo i zapostavljeno, čas iznenada izbije u prvi plan, ali kao politička tema bez stvarnog razumijevanja šta planiranje jeste.

Nikšić je na to živ primjer. Grad je opterećen hiljadama objekata podignutih mimo sistema prostornog i urbanog planiranja. Rijeke su zatrpane, grad se udaljio od jezera, industrijski potencijali su devastirani, a kulturno nasljeđe zanemareno.

Kao mali grad sa nerijetko prevelikim i neracionalnim ambicijama, podlegao je „investitorskom urbanizmu“ i nemilosrdnom brisanju sopstvene prošlosti, što dugoročno određuje nepovoljan pravac razvoja. Infrastruktura kasni decenijama: saobraćaj, vodovod i kanalizacija funkcionišu kao provizorijum na ivici kolapsa, a javni diskurs oko planiranja često je vulgarizovan, umjesto da bude stručan i utemeljen.

Ipak, šansa postoji. Uspjeh bi bio urediti prostor tako da se u njemu komforno živi, što se ne postiže gomilanjem stanova i „piljarenjem“ najvrednijih lokacija u režiji nekretninskog biznisa. Prvi korak je svijest da je prostor jedinstven, izuzetno vrijedan i nenadoknativ resurs, koji mora služiti i generacijama poslije nas, a i nama danas. Kada se povežu stručnost, odgovorna politika i participacija građana, Nikšić može izaći iz začaranog kruga improvizacije.

*** Uloga geografije u razvoju turističkih odnosa sa regionom i šire.**

Putovanja su oduvijek postojala, ali je turizam kao masovna pojava procvjetao tek u drugoj polovini XX vijeka, kada su se stvorili višak vremena i dohotka za većinu stanovništva. Turizam je postao značajan segment privrede brojnih država, s tendencijom rasta udjela u BDP-u i stalnim usložnjavanjem ponude. Savremena putovanja više nijesu privilegija bogatih; sve veći broj mladih sa skromnijim budžetom učestvuje u turističkim kretanjima. Time turizam postaje osjetljiva djelatnost koja snažno zavisi od geografskog okvira, stila života, ekonomskih, kulturnih i ekoloških prilika, infrastrukture i društvenih procesa.

Geografija tu ima presudnu ulogu jer čita i tumači prostor, identifikuje nosive kapacitete, rizike i komparativne prednosti, te integriše ponudu saobraćaja, smještaja, pejzaža, kulturnog nasljeđa i događaja u koherentnu destinacijsku cjelinu. Crna Gora, na maloj površini, posjeduje izuzetnu raznolikost: obalu, jezera, planine, kanjone, kao i bogato kulturno-istorijsko nasljeđe. Nacionalni parkovi Durmitor, Biogradska gora, Lovćen, Skadarsko jezero i Prokletije daju upečatljiv okvir.

Izazovi su dobro poznati: uska grla u infrastrukturi, parking, komunalna higijena, sezonalnost, cijene i destinacijski menadžment. Rješenje leži u pametnom planiranju, unapređenju javnih usluga, razvoju održivih oblika turizma i jačanju regionalne saradnje. Turizam je u tom smislu i faktor integracije sa okruženjem – prostor dijaloza, razmjene i zajedničkih projekata.

***Najveći neiskorišteni turistički potencijali Nikšića (prirodni, kulturni, istorijski).**

Opština Nikšić zauzima 2.065 km² i teritorijalno je najveća u Crnoj Gori.

Uprkos tome, turističke posjete se i dalje najčešće svode na nekoliko lokacija, iako grad i šira teritorija nude mnogo više. Staro gradsko jezgro sa Sabornom crkvom Svetog Vasilija Ostroškog, crkvom Svetih Petra i Pavla – najstarijim sakralnim objektom u gradu – te muzejskom zgradom sa stećcima iz nekadašnjeg ljetnjikovca kralja Nikole, svjedoči o slojevitoj istoriji. Hadži Ismailova džamija, Trg slobode kao urbano središte koje povezuje muzej, crkvu i Bedem, kao i sama tvrđava, daju logičan narativ za dvosatnu šetnju kroz kulturni pejzaž grada. Nikšić je i grad rijeka, mostova i jezera: posjete Carevom mostu i mostu na Moštanici otkrivaju kontinuitet civilizacija u ovom prostoru. Novi spomenik u čast akcije „Velveta“ nadovezuje savremeno sjećanje na tu tradiciju.

Jedan od zanemarenih aduta je aerodrom na Kapinom Polju, kao potencijalna tačka pristupa i razvoj posebnih turističkih niša. Ruralni turizam takođe pokazuje zamah: prije nekoliko godina bilo je registrovano svega nekoliko seoskih domaćinstava, danas ih je višestruko više, što svjedoči o preduzimljivosti lokalnih domaćina. Festival „Lake Fest“, „Bedem fest“, Festival glumaca, „Korzo fest“ i programi u okviru Evropske prijestonice kulture upotpunjuju kulturnu dinamiku.

Najveći neiskorišteni potencijal leži u povezivanju navedenih elemenata u osmišljene tematske rute, u unapređenju pristupa jezerima i rijekama, revitalizaciji industrijskog nasljeđa kroz kreativne sadržaje, te u poboljšanju osnovne infrastrukture i servisa. Kada se to spoji sa snažnim destinacijskim menadžmentom i regionalnim partnerstvima, Nikšić može preći iz „prolazne“ u prepoznatljivu boravišnu destinaciju.

*** Kako se Nikšić može pozicionirati na turističkoj mapi Crne Gore i regiona?**

Geografska pozicija Nikšića je izuzetna: grad je na pola puta između Boke i Durmitora, a Podgorica s aerodromom udaljena je oko sat vožnje. Klima je blaža u odnosu na obalu ljeti i planinu zimi, što daje solidnu osnovu za cjelogodišnji turizam. Vučje je godinama bilo prepoznato kao zimski centar i posljednjih sezona privlači posjetioce i ljeti; nordijski sportovi, kad ima snijega, prirodan su potencijal. Krnovska visoravan i potez prema Kapetanovom jezeru izuzetno su atraktivni, ali zimska nedostupnost ozbiljno ograničava ponudu. U domenu seoskog turizma napredak je vidljiv, a jezera Krupac i Slano nameću se kao jezgra ljetnje ponude: Krupac za kupanje i rekreaciju, Slano za kajak, SUP i via ferratu. Međutim, zimska ponuda nije ni približno raznovrsna kao ljetnja. Da bi se Nikšić ozbiljno pozicionirao, mora riješiti komunalni otpad i divlje deponije, urediti saobraćajnu infrastrukturu

i signalizaciju, te povezati prirodne i kulturne resurse u smislen destinacijski proizvod koji traje svih dvanaest mjeseci.

*** Asocijacija na Nikšić – šta najviše volite vezano za njega?**

Kada pomislim na Nikšić, prva slika je tvrđava Onogošt – Bedem, čiji zidovi čuvaju slojevit memoriju grada. Zatim Gradski muzej u nekadašnjem dvorcu kralja Nikole, čije je zdanje za tadašnjeg knjaza završeno 1900. godine, i osjećaj kontinuiteta koji pružaju Crvena stijena, Gornjepoljski vir i Vidov potok. Carev most i centralni trg, nova muzička scena i stari dvorac, manastir i mostovi na rijekama – sve to je mreža mjesta koja u mojoj asocijaciji čine Nikšić prepoznatljivim i jedinstvenim.

*** Trendovi u demografiji po gradovima u Crnoj Gori.**

Crna Gora se polako prazni i iseljava, s negativnim prirodnim priraštajem i dubokim pražnjenjem sjevera koji dodatno osiromašuje. Trećina djece živi u siromaštvu, a oko dvadeset hiljada starijih od 65 godina bez ikakvih je prihoda; narodne kuhinje bilježe sve više korisnika. Uzroci depopulacije, koji u pojedinim regijama traju od početka XX vijeka, dobro su poznati: od agrarne prenaseljenosti, iscrpljenih i nerentabilnih rudnika, ratova, nacionalizacije i prisilnih migracija, do loših uslova života na selu, nedostatka institucija i usluga, te geofizičkih i klimatskih faktora, erozije, bujica i presušivanja izvorišta. Procjenjuje se da je između 2011. i 2023. zemlju napustilo oko 94.000 građana, prosječno 22 osobe dnevno, a više od 1.500 mladih godišnje odlazi u inostranstvo radi studija. Kao društvo olako se odričemo najkvalitetnijih i biološki najsposobnijih pojedinaca, jer partitokratija, kao malignitet, blokira razvoj i traži „rezove“ i istinske reforme. Praćenje globalnih i lokalnih razvojnih pokazatelja nužno je za pravovremeno djelovanje; milenijumski ciljevi i njihova transformacija u ciljeve održivog razvoja jasno pokazuju prepreke koje stoje na putu ispunjenja zadatih okvira. *Primum vivere, deinde philosophari* – prvo živjeti, onda filozofirati.

*** Politika i nauka.**

Nažalost, savremeno društvo često se suočava s neoliberalističkom komercijalizacijom koja sve vrijednosti svodi na materijalni interes. U takvom ambijentu rijetko se njeguje čojstvo, ono duhovno i moralno jezgro koje je činilo temelj našeg kulturnog identiteta.

Neoliberalni diskurs u visokom obrazovanju i nauci širi se od osamdesetih godina XX vijeka iz angloameričkog prostora i postaje globalan. U

postjugoslavenskim republikama jača od kasnih devedesetih, a nakon 2000. komodifikacija obrazovanja postaje crvena nit reformi. „Oslonac privredi“ i „povezivanje s privredom“ prerastaju u glavne slogane, dok bolonjska reforma u središte postavlja tržišnu upotrebljivost studija. Privatni i državni univerziteti sve češće se nadmeću za novac, a ne za znanje, teorijske nauke potiskuju se u finansijski krhke časopise, a najvrjedniji rezultati „sele“ u inostranstvo zbog bodovne metrike. Prevlast tržišne logike mijenja svrhu studija: umjesto razvoja kritičkog mišljenja, akcenat pada na katalog praktičnih vještina. Tržište rada traži „široke“ praktičare, ne kritički misleće stručnjake, a sistem nagrađivanja fetišizira bibliometriju – broj radova, citata, impakt faktore – podstičući trku za bodove, uzajamna koautorstva i „prijateljska citiranja“. Mudriji kriterijumi podsjećaju da se uspjeh ne mjeri bodovima, nego uticajem na društvo. Tantum possumus quantum scimus – toliko možemo koliko znamo.

*** Istina i politika - Frojd je zapisao da mase ne žedaju za istinom, već za iluzijama bez kojih ne mogu živjeti.**

Ego sum, qui sum – ja sam koji jesam. Iz iskustva univerziteta vidim smjenu generacija visokoškolskih ustanova: prva generacija u agrarnom društvu s primarnom edukativnom misijom, druga u industrijskom s podjelom nastavnog i naučnog rada, treća u postindustrijskom društvu koja traži da naučnik prvo istražuje, a zatim predaje, da su istraživanja više interdisciplinarna, a znanje primjenjivo. Rađa se i četvrta, „dijamantska“ generacija sa strateškim pristupom, snažnim ljudskim resursima i infrastrukturom, izvrsnim studentima i partnerima treće misije, te sposobnošću proaktivnog oblikovanja okruženja. Istovremeno raste zavisnost od aplikativnih projekata, a neoliberalna mjerila uvodi kvantitativna mjerila kvaliteta koja, iako naizgled objektivna, nose zamke i narušavaju tradicionalne vrijednosne hijerarhije. Savremeni svijet preplavljen je društvenim, ekonomskim, političkim i ekološkim izazovima; sve je, čini se, na dobošu – prostor, pogledi na svijet, istorija, ideologije, voda i vazduh, zemlja i tijelo. Izlog je šaren, a radnja prazna. Nametnuta je ideja da alternative nema, doba je autokratije bez autokrata, a bunt, i kad postoji, rijetko dopire daleko. Veritas amara est – istina je gorka.

*** Kad nađete slobodno vrijeme – kako ga koristite? Šta Vas čini srećnim?**

Najviše me ispunjava čitanje, potom ples, pa opet ples; šah kao lijepa disciplina uma; druženje s mudrim i dobronamjernim ljudima; boravak u prirodi, naročito u Pivi; i putovanja u inostranstvo, jer čovjek raste kad mijenja horizonte.

ПРОЗА И ПОЕЗИЈА

ТОКОВИ 2/2025
УДК 821.163.41 - 36

Миладин ЂУЛАФИЋ

ПОНИО ТЕ ВРАГ У КОМСКЕ КРШЕ!

Хвала Богу, да се и моја кућа једном насмије!
Митровдан испрати копнином, Ђурђевдан сретне. (некако ћемо пре-
гурати зиму)
Нема нико, вала, да јој приговори ни колико би мува на крилу по-
нијела.
Ка да је из циганског трешелја испало. (изразито црнпурасто дијете)
Ђе начепи, земљу затрује. (несојно, љуто женско чељаде)
забалало (вријеме)
(у сваком погледу) муаната година
Зато ја никад срце не гријем. (због неке жалости, стрепње)
Низ цијев од пушке сваки би прошао. (тако ситни кромпири)
кости непросуте (много мршаво чељаде)
Враг врагу додаје, ђаволи се јашу. (лоше вријеме, мећава)
Преби се дан. (кад се нагло смрачи)
Богме је то њу разбољело, само је она покривена. (она то таји)
разбојнички напојена крв од једне кости (лијено чељаде, „непреврт-
но”; никако да се сагне да нешто уради)
Уби пламен до неба!
На трепавицама би’ га држао. (и не би му био тежак - толико га
воли)
Божје лице видио!
Кад прије рашири плећа?!
Газда, жетелицама: Посвадите се, пољутите се, па да видите како
њива иде; што ћућорите!
кратке руке (у туђој кући)
Ја не би никога сагорио (не дај Боже!).

Здрав ка планина.

Језиком би Васојевиће опасала.

А врат му - да се двојица (на њему) размину

. Откан ка поњава а чини му се да је од најлона. Мало-мало, па јој лакат унесе у очи.

Срозали му се они фишектари, распопружило се. (дофатило се неке силе, и оружја - а опет се види, ко је оно!)

просути кућу своју

А она ти је, богме, таква... да јој се врана с пута не уклони.

Кроз крвничке зубе сам се провукивала да ћеци шаку брашна створим.

Нашао те јад стокомни, већи од Кома!¹

Да је каљаш, да је ваљаш - она ти неће проговорит; да јој речеш, жар рукама да згрће, сједи у огњиште - она би сјела.

ноћна кукавица²

На рану ти искапале! (украдене трешње)

Тај би ждријебе из кобиле искубао (а камоли мени нешто да не измами).

Не пари мене врела вода но ова ледна, мртвица.³

Вриједи крв јуначку.

кад те пребију туђа врата

студени се камен оградила (скаменила се, од неке муке)

Бог јој напунио наручје, орадовао, насмијао. (послије свега, очекала да има дјецу; или унучад)

Никоме воду није натрунио.

И пут јој пјева куд иде.

Позобао комски ђаво!⁴

Оде нам ка из вођенице. (нечашћен)

и два метра платна свиленика ђеверу о врат (један од дарова младих)

Куне - у кам затуца!

сушити цигерице (од жеђи; или кад неко нема шта да помузе)

гњити из бубрега

Цијели свијет с њиме би опросио.

1 тамо је народ ишао и у бјезанију.

2 кад жена, у току ноћи, ћућори мужу на уво, па га у нешто убиједи; „попије му памет”

3 Да ми бар неко пребацује, но ова моја жена!

4 Каже човјек, који би могао да се закуне, да од тога неће ништа бити; да је то пропало.

Отањи па подужи.⁵
 Лим би запалила!
 То је неко мртво гвожђе. (никако не можеш да га наоштриш)
 Он све чује, ка гавран.
 Вала, кокоте, пунућу ти у чорбу! (кад прави неку штету)
 Њему је Бог пустио алу у срце.
 Што бјеше једна пшеница... сјаји ка да сунце грије од ње.
 разбивена (земља, од суше)
 Кад ти коломбоћ осване засука⁶ - отпиши.
 Он нема земље ни под опанак.
 Слана пада само на питому траву.
 Газде, газде, до пред уста, а у уста - ништа.
 четвороструке сузе
 понијеле се магле; повукле се магле
 манито роди (шљива)
 азгин коломбоћ
 Они су у то загорели.
 Бубицо једна, врдо једна, смрдо једна!
 ка ласица кроз камење
 И мени је то затисло душу.
 Нема правога љета, ако птице, од мраза, по пртини не падају.⁷
 Велика је то грабуља. (кад је неко много себичан)
 Буди мало вила а не само грабуља.
 Или: Има доста грабуља, мало вила. (како волиш к себи, тако би требало и од себе; не буди себичан)
 Па умрије - покри га посивка земље. (И мене ће.) Сине, више тебе се не ведрило!
 Једна сирота, једна чарапа женска. (и да он њу позлиједи!)
 Во буче па све ону земљу на себе (баца).
 Бог те убио, што ми узе овај свијет прије вакта!
 Изађо' на Грмуљке па се напи' оне громовнице.⁸
 Мислили су да ју ћакну ка тицу са гране. (снаху)
 кад ми спусте земљу на трепавице (ни тада, неће ми ова моја дјеца вјероват)
 један метак ће гаси дом (односи се на сина јединца)

⁵ Односи се на штедњу

⁶ кад у току ноћи не може да се опорави од жеге минулог дана

⁷ Мразеви у одређено доба зиме доводе се у везу с могућом врелином у одговарајућем периоду љета.

⁸ На питање: што си промукла?

стријела која нема лијека

А богами га Стака закућила, крмељине му макла, голо-босо, није могло гледат од крмељина, све клиндаћи виси му из носа, а све рукавом бриши... а сад, забичило...

Не може се разминут да ја с њима у крв не замијесим!

Камен му се поббо у младину-јадину! У љубав!

Цио мој вијек - трпеж и тама.

Смрт би за паре купила, али се бојим нечега другога. (мука, болести)

Неких година, све наново пртине, сваки дан.

Понио те враг у комске крше!

Нема онај озвук,⁹ ону лакоћу... (коса) То је млатач. (свако њиме млати)

Какав је лист ове године, црни се колико је зелен, мрак кад идеш кроз шуму...

Просуше толике мрчојке. (много женске дјеце)

Пеца ка змија из круга.

Богами сте за мене мали, богами сте мравињак!

Отићи ће то на шупље клупко.¹⁰

Да треснемо чађу!¹¹

Кад ти прођеш џадам, мени се послјије неђељу дана гади кад погледам у ону џаду!

Коза се ту не би напасла. (гдје ја живим) Ех, онда су ме вукле далеке грање...

самљевено начетворо, пречетворено; вала ми је пречетворио оно жита

кад је дијете неваљало, „погано”, неко каже да би га требало, не само „пресјећи”, него би то требало урадити - на „пасјем кориту”

као пењат у олину¹²

извади мазију (усијан раоник из вреле воде - без опекотина!) - па хитне оно гвожђе у траву - гори трава

С боцом ире тући шодер.¹³

Проби пламен у вр' куће.

9 Кад хоћеш да видиш каква је, поред осталог, куцнеш ко-сом о камен, па послушнеш онај озвук...

10 показаће се, да је то била празна прича

11 с тавана - кад се ожениш, па кад поиграмо

12 Ријеч која се може чути само у овом случају, и као име једне ливаде - Олине. Ваљда, као пањ у некој таквој, забаченој, ливади, гдје се ријетко деси да неко наиђе.

13 Ира — течност што се, при сирењу, одстрани из сира; може да се укисели па да се пије, или се кукурузни хљеб удружи у њу. Тући шодер - некада су људи, у прашини, крај цесте, по врелини, или по киши, чекићем ситнили камење - за посипање рупа на цести. А што се хране тиче — комад кукурузнице и боца ире (а и то ире, проври на оној врућини!)

Све пропало и мртвијем коцем затворено.

Пободе се на мотику, гледа у сунце. (нерадник)

Запретао ноге у онај пепео на огњишту. (смрзлаћ, лијенштина)

Који је то чоек... она га води за узицу од своје чарапе - једна му се пјесма¹⁴ пјева у Сеоцу, друга у Грачаници.

Међава ми није дала свезат сијено у бреме, горе у Пишеву. Ја узмем пласу, наврх сијена, а вјетар ми је отме из руку.

шумски злочинац

Косим ове главаре, а сиротињу штитим. („косач” који „бере цвијеће”, а траву оставља)

Ова ће ме ракија, акобогда, испратити. (каже старац који, при купљењу шљива, помаже помало)

Видим, почео шибут¹⁵ да хвата Ломове Милијине, па мислим: Нема њега, да крчи, да пали, но легао у дубоку ладовину...¹⁶

Нема ништа да се чуње, оће гора да прогуне...

па све прсима ћерај снијег испред себе (такви су, некад, били сњегови)

Кољена му прокласала (панталоне му прсле на кољенима).

Дуга је зима... појешће (стока), кад огладни, и суву змију.¹⁷

Наложимо ватру у планини, на снијегу, па - како се снијег топи - про- падне она ватра по три метра...

Док се ови Б. не дофате на мотике¹⁸ - нема рода. (рекао би дјед; наша земља воли сунце, не гори лако)

и садјенута с њим

воде - ко ће први да наврне воду у своје

Како могу (да живе) у онај невидбог... ништа не виде, сем мало неба над собом, подно куће хучи ријека, а одозго притисла шума...

Сам роб цијене нема у тој планини и пустајлији.¹⁹ Вук, трањав (није се лињао), завија уз смрчу...

Нијесам више кадра ни да плачем (за сестром) -мртви мртвога не жали.

Дуго сам тако тумарао по помрчини, кроз шуму - у зли вакат, појави се отуд, од неке ливаде, мало свјетла...

То сам својим очима гледао: трчи овца за вуковима, и воду прегази...

¹⁴ Наравно, погрдна пјесма. „Она” је из Грачанице, и тамо је њега превукла (с његовог Сеоца, и од његове мајке-удовице).

¹⁵ Жбуње

¹⁶ Домаћин легао (у гроб), жбуње устало, кидисало на његову ливаду.

¹⁷ змију коју је дохватила коса, па се, са сијеном, осушила, и садјенута с њим

¹⁸ док се, у вријеме највећих жега, не побију мотикама око

¹⁹ Челаде, само, у таквој дивљини, ништа не представља; може лако да пострада.

они је ту причекаше - сваки свој комад.

У главу сам ти, некако, све лакши, а у ноге, све тежи.

Стани, стала ти уста каменом!

Шиљеже које је петнаест дана било у процијепу између два камена: оћорело, очи му избијељеле, вуна му умрла, поцрњела, на ноге не може; давали му танки скроб...

Ако, по оваквом дану, прође преко ливаде чељаде, или брав - одмах остане жути траг. (таква жега)

Само је такнеш (шљиву рану) - а оно загрми она љепота.

Мора чоек да брине... Јеси ли видио: тица, у гори, па колико се стара и о јаду ради, око оног свог порода...

Хоџа: Ако ми није хтио жив дат, дао ми је мртав. да јој помакне мало живота (син)

Мора ова ливада да роди - то је сплака из оних њива.

С главе бистра вода тече но је ми овамо мутимо.²⁰

Уши му поклопиле очи.²¹

љуска од срца (дијете)

цикнуо некакав леденик (вјетар)

како је зажмурело вријеме

Цио вијек тукла ме његова глупотиња. (о мужу)

Мрав кад иде по земљи, Бог га чује. Бог види црнога мрва на црном пању у црној ноћи...

Треба мало да га среташ и уламаш.²²

прогледао је (откако је ту бригу скинуо); свану соба, прогледа послјије спремања)

ни кам студени... шта имају - она четири зида, озидали ону оролију

Не фаташ ти мене више на празну зобницу.

Како јој је у кући, ка у апотеци; боно чељаде, да уђе у ону њену собу, оздравило би.

Придала чесма. (послије кише). Чим ноћ - прида вода. (има и: приснажила вода; или: приснажити воду - при наводњавању)

кад човјеку нешто одбјегне од срца саставила кољена и зубе (скупила се, од зиме)

Кад ти утучеш главу (змији), реп нека се, послјије, кофиста.

слатка сјекира (која „слатко” сијече)

Дан ти се омрчио!

20 О онима на власти могуће је, у народу, чути и овакво мишљење!

21 Слијепо вјерује у нечију ријеч, а могао би - кад би могао - да види да није тако.

22 Дијете, да послјије не буде касно

Ти си тада босим ногама у пепелу правила филцане²³

Нека дебела памет.

Греота је са њом тако љоснут, то је у Бога заплакано!

А народска кобила више не може (да издржи). простран чоек (душеван)

Тај би испод змије украо.

Коњ највише пропадне у сватовима, а воли да иде у сватове.

Овдје (на планини) чим клене сунце - мрак... ка да пунеш гас. (као да дунеш у петролејку)

Срећа наша што је Бог ове Л. окренуо у кречане, иначе би нам свако ребро било сломљено.²⁴

Нема више оних великих сњегова... неких година, све ка кроз тунел...

Једне зиме, на Улотини, снијег, кад се сјурио с крова од куће - сломи вола.

Код нас ти је најбоље обучено оно дијете које прво устане.

Нећу, сине, у варош... да умрем тамо, па да купиш људе да носе чарапу женску...

То је једна глибуља - у кући јој се кучка не би окурила.

Кад се угасе зјенице, нека иду и капци - кад су ми браћа помрла...

Род си јој изгубио.²⁵

како се омило (теле - поправило се; као да се умило - „глацнуло се”)

Да није на свијету нема зла, ти би га нашла и за паре купила!

Почела помало да одмара наше руке. (о дјевојчици која је проходала)

Легнем увече па ми се мозак располови. (брига за дјецу „по свијету”)

Да је среће, данас би имао синове уз рамена... има кћери, али је то, богами, ледно...

Кад закаља Балабанова рупа — нема више сни-јега. (кад утрг сјури доље у катун)

Неке несрећне очи — једна непрескочница, биринџик-вјештица. Пса ће прекинути, воћку... Дијете да претргне у мајци. Има она, тамо на крају ока, нешто... Ни под камен те оставит неће...

видио би гуштерицу (како иде) преко ливаде (нерод)

Брко, брко, остали ти брци по трњу! (снаха свекру)

кад родитељ дигне руку на своје срце

Тешко болесна жена, непокретна, о сину који је умро: Ево двије године, мајка му није видјела камен...

Један домаћин, у томе што се у околним, сиротињским, кућама рађа

23 Петама; хоће да каже: тада си ти била мала.

24 Л. су и јаки и напрасити, срећа што се баве баш кречанама - много снаге треба потрошити док згори кречана, много дрвља и камења претурити преко руку.

25 Ливади; тако си је добро покосио, (ср)убио си јој род за сљедеће лето.

пуно дјеце види своју рачу-ницу: Само таракнем кантицом, и они дотрче да ми раде.²⁶

жена која (због личних, непријатних, женских, искустава) има за женски род само подругљиве ријечи: ове *ћатарине*, *тракалице*...

млатити собом (нека га, нек млати собом)

и оне прње на њему смију се (сиромах човјек, а расположен)

ни преко двије сламке (не може да прескочи; немоћна особа)

Имао ти је он неког пискора... па кад га неко пита: колико имаш дјеце, каже: два реда око огњишта...

Љето, па све оживи. Зима је госпођа.

Има ножева тако тупих да је боље окренути ону другу ивицу.

Прекор једног просјака: Тешко ти је да му даш леба да једе.

Муж: Е неће одсад, жено, бити, сем како ти кажеш.

Жена: Е не може!

Неки, који не знају ни ових тридесет слова, измислили су нека нова.

Драге воље, кад се мора!

Ада, чекај, јадан, да други о теби каже!

Немој, синко, ништа да мрзиш. И оно што мрзиш, Бог је дао.

Кад у селу, гдје је иначе остало мало народа, неко умре, кажу: *Прикупља се* (ово народа)...

Моја жена и ја, шест мјесеци немамо грке ријечи. (не говоре)

Баба Мара је говорила: Куку мене, ја никад нећу умријет!

Кућна штето и ничија више! (из једног лелека) Пола јој главе разбио, а она половина лаје. Ја имам једнога коња, а моја жена два.

Колико имам година? Ех, толико... да их избројим, уморила би се...

Псујте, само немојте да ме кунете.

Највећи крвник је проспа; а нарочито, жена која просипа.

Све чешће кажу: *мртви*, умјесто: покојни, умрли. Данас, и ако не рекнеш, рекне се и придода. Два душманина на једном јастуку спавају.

Ако те ћера нафака, она ће те стићи, а ако ти њу ћераш...

Не замјерам ти ја што ме лажеш, но што мислиш, да ти вјерујем,

Човјек, на самрти, на питање: Колико имаш година? - Ниједну.

Кад ћутим, све знам, кад проговорим...

Пружа руку, а подмеће ногу.

Некад је чељаде љубило ону трошицу хљеба.

Подгорело му четврто-пето перо. (сељакова мјера за сушу; о куку-рузу)

Црни сине, црно ти се писмо на стуб лијепило!

²⁶ за храну; зато он каже - таракнем каншицом

И све је то она знала да преброди, дубоко да закопа.
стално дозива неко зло - кад неко превише прича о нечему чега се боји

Жена му умрла, па му се све расукало.

Видјела сам ја, какваје она, све мије било јасно... Плачу њене ћеркице, а она каже свекрви: Плачу ти дјевојчице...

Да има ко, па да му одбије бубреге (или: сваку кост да му сломи; или: све с ноге на ногу).

О великоме своме јаду се забавио!

Треба се мало постарати, говорио је отац, ако има ко, око имања, куће - да се види, мајка му стара, да има неко жив...

Улична миљеница - кућна зловница.

Питали стару Херцеговку: Како је било под Аустро-Угарском?
Шути - црче, збори - погибе, рекла она.

Паметни често каже оном непаметном: Благо теби за ту памет!

Како си?

Добро, до овога часа (а како ће бити сљедећег часа...).

Високо ти хвала!

КАД СЕ РЕП ДИГНЕ, А ГЛАВА ЛЕГНЕ

Волим вас у добру чут, но у злу гледат.
 Свако чеше своју невољицу.
 Ја најбоље знам, ће мене мој самар бије.
 Добриште на огњиште, а љепотиште на буњиште.²⁷
 У селу љубица, у кући удица.
 Често се лоши опороди, а добри изроди.
 Такво вријеме дошло: реп се дигао, а глава легла.
 Није добро да те неко много благосиља, а камоли, да те куне.
 Ко је год просио, никоме није дијелио. Тешко брату без брата и на
 Божја врата. Дао ти Бог добру земљу и злога комшију.
 Кад га ожељела, тада га виђела.
 Једна кукавица љета не дозива.
 Од јевтина мяса чорба по ледини.
 У прслу врећу не вриједи стављати.
 Шљиве коси - па ракију проси.
 Постоје двије класе: теглећа и нерадећа.
 Легнуће брда, устаће долине.
 За купину па под путину.
 Некоме и утрг - донесе дрва.
 Боље се осрамотит испред куће но у кући.²⁸
 Гдје живи једну ноћ - мртви ће довијек.²⁹
 Брза вода сама се мути.
 Док цвијет мирише, свак га бегенише.
 С једне стране се коњ не товари.³⁰
 Тешко самцу и на ваганцу.
 Лако је слугом и сирочетом влачит.
 Кад ме бего бегенише, нек ме циге циганише.
 Смрт је лупеж - чекај је кад јој се не надаш.
 Пљуни псету у лице, оно се олиже и опет ништа.
 Кад има љеба - стотину брига; кад нема љеба - само једна брига.

27 Важније је, да дјевојка буде добра, вриједна, но да буде лијепа.

28 Кад неко „одбија” намјерника; у ствари, исказује своју бојазан да неће моћи да га дочека како би желио.

29 Ако се човјек који је вриједан и паметан (живи створ!) нађе тамо гдје није лако опстати, он ће се брзо одатле ишчупати, а онога другога, „Бог ће ту помиловати” (неће се одатле помјерити).

30 Рецимо, пријатељство не може да буде с једне стране.

Ками³¹ безобразноме и омразноме.
 Трулу букву нико неће.
 Стару чоекү треба жена (а млад нађе жена).
 Крава је год води³², дома се тели.
 Не граби се нафака рукама.
 Што старо на огњиште, то младо на буњиште.³³
 Док Бог дознаде - свеци душу извадише.
 Пас сајбију не познаје.³⁴
 На Ком ка на дом.³⁵
 Не може, с једном дјевојком, два зета.
 Свак више воли у уста но у њедра.
 Голотиња неће озеисти.
 Од зла се само сукно дебља.³⁶
 Кад ти неко огули кору, лако је јести мезгру.
 Да ме јело паса колико ме лајало, не би од мене ништа остало.
 Боље с чоекү у тамницу, но с лошијем на весеље. До зида иди, а даље од
 зида, немаш куд.
 Сретњи мисли на виле кад наиђе на згодно дрво, а несретњи - кад му
 затребају.
 Боље рад да ми поједе ово меса но црви. (каже стар човјек, који још
 жели да ради)
 Ја прав ка пушка, а Радисав крив ка гудало; кад пођемо на суд, ја
 крив ка гудало, Радисав прав ка пушка. (По ријечима другог човјека, из
 сусједног села: Ја прав ка фишек, он крив ка тељиг...)
 Бог је више свакога (па нека пресуди).
 Свака буба не скупља мед, јер да свака буба скупља мед, шта би пчеле
 радиле.
 Како те кућа прати, тако те село срета.
 Гази зло да те не гази.
 С Богом се нико не може грабит.
 На криво дрво свашта се пење, коза, јаре... (Што си навалио на мене
 ко јаре на криво дрво!)
 Ко умије да остари, и да умре - доста је учинио. Чему ружне (ријечи),
 код толико лијепих.
 Од љепоте се мало ко окористио (но је више било штете).
 Крв не може бити сакривена.

31 Тешко

32 Водити (о крави) – парити се

33 Ријеч је о ономе о чему се прича у кући, а требало би ту и да остане.

34 Сајбија – власник, газда; помажеш неком, а он то не цијени

35 Само да нечега има, па гдје било

36 У ваљаоници

Bogdan ŠEKLER

TRAGEDIJA

Izenada, vrijeme turista obasulo je Montenegro prašinom i automobilskim mirisom i dimom. U ovom kraju, desetak godina poslije rata, vidjelo se kako srećni ljudi u svijetu, i na zapadu i na istoku, odasvud, znaju da žive i vole, kako su im sreća i vrijeme naklonjeni.

Pocijeli dan grabili su uz trešnjevičke serpentine, ili naniže niz rijeku, u automobilima, po dvoje, ili cijela porodica, stari parovi, novi ljubavnici, slučajni saputnici, autostoperke, avanturistkinje, mladići, svakojaki ljudi i bitange, putnici svjetskog glasa, tankokoži bijelci i tamnopute golonoge žene.

Gnjili Potok je u tim ljetnjim mjesecima, od juna do septembra gledao veliku predstavu, dok su farovi raznovrsnih kola ukrštali rukovijeti svjetlosti preko trešnjevičkih proplanaka i prema dubokim šumama bukovine. Bilo je to čudo u prvi mah, čak i opasno u prvo vrijeme. Izgledalo je, na šta je andrijevička milicija i upozoravala, da je ovim stanim ljudima, nepoznatih biografija i namjera, dozvoljeno samo putevima da prolaze, da spavaju u hotelima i ništa drugo, izuzev da uživaju u prirodnim ljepotama koje do tada nijesu prodavane.

– Ja vam ne bih savjetovao da upotrebljavate strane jezike i parlate njima – govorio je grupi Gnjilopotočana jedan andrijevički milicioner.

– Naški, valjda, smijemo? – pita jedan.

– Taman posla, druže, ne daj bože!

– Na časnu riječ, ja sam mislio da smijem mojim maternjim jezikom sa samim drugom bogom promijeniti koju – reče jedan.

– Sa bogom, smiješ – dodaje drugi – jer on nije stranac.

– On je, ipak, znači kakvi smo da smo, i naš!

– Ne znam ja ništa – kaže „plavi”.

– Imaš pravo – priskoči obližnji šliperaš četvrtaste glave i pametnih očiju. Milicioner se obradova zbog podrške, ali ga čovjek iz Rijeke Rajovića potkuči:

– A šta ako je bog stranac, pa naučio da govori naški? Šta onda?

– Ma zajebi ti to – kaže Ranjo – no reci ti meni, ako me neka šarga, gologuza i toplih očiju, zaustavi, promoli glavu kroz prozor ili otvori vrata, pa upita: izvinite, gospodine, kako se zove ovo vaše selo? – šta ja da uradim?

– Reci joj – dodaje drugi šliperaš – da ide u miliciju, pa neka tamo pita. Samo, ne plaši se, neće te nazvati gospodinom.

– Ne, taman posla – viknu milicioner. – Nemoj ti tako, šta pričaš! Ispašće da milicija i Udba drže vlast u FeNeReJi, i nemoj da je šalješ u miliciju!

– Pa šta da kažem?

– Ma neće te ona pitati kako se zove ovo selo. Zašto da te pita! Pa ovo je Gnjili Potok, to svako na kugli zna.

– Ma bojim se ja, pitaće me. Može naići i neka neznalica koja nije čula za Gnjili Potok.

– E ako te pita, ti pobjegni! Stavi ruke na usta, pa opuči niz livade i prla dolje k rijeci – kao neko ga savjetuje.

– Nemoj tako, molim te – kaže postariji brkajlija, s glavom na tankom vratu, putarski radnik. – Ispašće da smo divljaci, da ne znamo šta je narod i kultura, da smo mutavi i udareni u gornji sprat!

Baš tada naiđe saurer natovaren balvanima, ljulja se i pijuče, šište vazdušne kočnice, zatežu se debeli lanci preko utovara, a milicioner kao nešto gleda i mjerka, navodno i to mu je zadatak danas, da provjeri i ocijeni. Šofer, glavonja, umašćen i crven po vratu i golim ramenima, gleda ga kao vo, i ne miriše ga, očigledno. Šliperaši bi se popeli na kamion – čekali su ga da ih poveze niz rijeku – ali ispade tu milicioner, i nema vožnje na utovaru. Neki namiguju šoferu, kao, da ih pričekaja iza sljedeće okuke, ali on ljutito viče:

– Neka te anđeli čuvaju i voze – misleći na milicionera.

S druge strane nailaze strana kola, poluprazna i milicioner ih ustavlja, smiješi se, prijateljski maše rukama i objašnjava dokle bi sa njima uz Trešnjevik. I sjede pozadi. Miris sagorele nafte prosu se, zapraši ispod točkova, i kola odjezdiše uz planinu.

– A vide li ti njega, pas mu se mesa najeo! – povika šumski radnik, gledajući za kolima. – Vi ne smijete sa strancima ni riječi, ne smijete ovo, ne ono, a on – pap u kola!

– Aaaa, on je vlast. A pogledaj kakav si ti! Uplašilo bi se ono jagnje za volanom da možda nijesi divlji čovjek ili neko čudo prirode. Nemaju oni tamo u svijetu tu vrstu međeda!

– A koji jezik ti govoriš? – kao, pita ga neko.

– Nijedan, moj Murika – odgovara ovaj ljutito. – Kažu da sam od pet mjeseci počeo da zborim i gugučem: mama, tata, a sad mi, u četrdeset godina, onaj kaže da ništa ne smijem da izgovorim s gostom iz svijeta! Pa šta je to, bog te jebao!

– Ma nemoj da se ljutiš, Miro, zeza milicajac, nije to tako!

– A baš sam htio da kažem da govorim ruski.

– To nije važno. Nema turista iz Rusije.

– Prolaze Poljaci.

– Ali oni neće ruski da govore, kažu, može srpskohrvatski i pomalo „polski”.

Razilaze se umorni drvosječe, neki su ponijeli i sjekire da, uzgredno, posijeku bukvu za drva kod kuće, neki nose četvrtaste trupce, odsječke od šlipera, da na njima sjede, i idu tiho, ućutali se i uspavali.

Dvojica od njih, koji najdalje idu prema rijeci ispod planine, udružili se, rođaci su, istog prezimena, jedan drvar, a drugi student. Obojica misle kako to milicija smije da se vozi sa strancima, iako znaju da se i jagodari voze u stranim kolima, niko zbog toga nije nastradao, pa bi baš voljeli da naiđu kola i, da i oni u njih sjednu.

Dvojica su, možda neće biti toliko mjesta, ali podižu ruke, molećivo, zaustavljaju vozača, i pred njih staje strano vozilo, u njemu čovjek i žena, stariji par, prijatni. Ne znaju iz koje su države, ne razumiju registraciju, jer se takva nije skoro pojavila, mora da je iz neke daleke zemlje, čiji su turisti ovdje ređi.

Stranac ih malo zbuni jer odmah pokaza želju da govori. Mlađi iz Gnjlilog Potoka znao je francuski, pa upita parole vu franse, a stranac odgovori ui, pa dodade: mi govorim srbskorsvaski, pomalo, pomalo.

– Odlično – reče drugi Gnjlilopotčanin. – Bolje ćemo da se sporazumijemo.

– No da razumemo... Ugoslavlja lijepo zemlja, sunce, mnogo sunce, more...

Gnjlilopotčani misle da toga, barem ljeti, imaju koliko god hoćeš, pa se smješkaju, a stranac i strankinja zapeli pa pitaju, pitaju. Strah ih je da iza sljedeće okuke ne nalete na onog plavog baksuza, ali nadaju se da je on već odletio uz Trešnjevik s onim drugim strancima.

– Čija to djeca, vaša? – pita stranac – vidjevši gomilu djece, daleko naprijed, na putu.

– Ne znamo – izvlače se Gnjlilopotčani.

– Ma ne!

– Siromašna djeca?

– Ne, ne – brani ih Radmilo – bogata, mnogo bogata.

Stranac iznenađeno iskrivi usne.

Čovjek za upravljačem vozio je brzo i za tren oka pređe put do Radmilove kuće. Radmilo, mlađi čovjek, dobričina, radnik i mučenik, taman dok se spremio da kaže da će tu da siđe kad ih, na putu, presječe gomila djece.

Šestoro – glibava, prašnjava, u opancima i zakrpama. Stranci im mašu rukom, naročito strankinja, i umiljato im se smiješe. Radmilo već pocrvenio i zbunio se od zapitkivanja oko djece, zamoli da stanu pošto želi da siđe. Stranac zaustavi.

Pametna, čupava djeca, nenavikla da strana kola staju, dotrčaše do njih. Stadoše uz ivicu puta, podalje od kola, gotovo plašeći se, a kad se iz njih izvuče Radmilo, povikaše: Taataaa, taaata! Ti siiiii, tata!

Kad stranac to ču, izađe iz kola, nasmiješi se, poče djecu da miluje po čupavim glavama, i pita Radmila, crvenog u licu:

– Sve tvoja djeca? Sve braća?

– Sve, jadan, moja. Braća rođena.

– Ooa.. To je za čestitku. Sreća, zadovoljstvo, bogatstvo...

Radmilo se brani i ne brani, škrguće zubima na djecu i misli da će ona zapamtiti kad su sišla na put da gledaju turiste i ovi njih. I to tako iskrpljena, bosonoga i kudrava. Jebaću vam majku, misli on ljutito. Sad mu tu muku još ovaj stranac pogoršava, pozljeđuje ga. Parkira kola sa strane, zatvori ih, sjede na kamen pored puta i pozva Radmila s djecom k sebi. Pita, kako se zove ovo selo.

Ovaj se dosjeća šta je milicioner rekao, ali neka ga đavo nosi – nema u tome ničeg opasnog – pa valjda, može toliko da se kaže.

Stvarno, na putokazu ne stoji da je to Gnjili Potok već – Kralje, sljedeće selo na putu, greškom je tako stavljeno i stalno tako poslije rata stoji, ali stranac to nije vidio. Pored ostalog, Radmilo misli: ma nijesmo mi antidržavni elementi i neprijatelji! Stranac pita koliko on ima djece, ovaj kaže šestoro, sve to ispred njih, pa pita kako se živi, od čega, od šume, fabrike, turizma, jesu li djeca zdrava, i sve oko toga.

– Zdrava su kao drenovi – kaže Radmilo. – Đavo im ništa ne može!

Stranac ga ne razumije, pomisli da neka bolest njima ništa ne može, jer izgleda da tamo kod njih, u Švedskoj, đavola nema. Ali, dok djeca uživaju oko kola, ne pipaju ih, ali su im se usjajile oči, stranac i strankinja pitaju dalje, hoće da ih slikaju, Radmilo se buni, kaže da to nema smisla, djeca nijesu uredna, došao je i on pravo iz gore, a tamo teše šlipere, da, da, pragove za željeznicu, pa nije red, ne treba da se slikaju.

Mi se ovdje ne slikamo, sem kad se mijenjaju lične karte... da, legitimacije! Misli Radmilo i na miliciju, ispašće kriv što se tako slikao, kažu da je to zabranjeno, ali, neka ga đavo nosi. Kažu da ima strašnih hohštaplera među tim

stranim turistima koji slikaju, tako, uzgredno, kao prijateljski i za uspomenu, a kad odu u svoje zemlje opale po Jugoslaviji, po njenom socijalizmu, kao, narod kuka na sve, kao, ne valja komunizam, i sve takve gluposti!

Radmilo pomisli da je i Šveđanin takva bitanga i baraba, ruski ili američki špijun, ko zna šta on hoće, ali, s njegove strane, sve je pošteno. Mora da objasni i to da mu žena nije kod kuće, da čuva dvije krave i pet ovaca, gore u lomovima, nema niko kod kuće, samo djeca, a eto, i ona su pobjegla od kuće i hoće da gledaju kako turisti prolaze. Šveđanin bi htio i kuću da vidi, ali kaže da je kasno, izvinjava se zbog toga što ne može – drugom prilikom će.

– Divna djeca, divna, slatko, slatkooo, sećer, sećer!

Napisao je već i adresu, onaj drugi objašnjava na francuskom neke detalje, latinicom Gnjlil Potok, jer Šveđanin nikako ne može to da izgovori, navodno, to selo teže se izgovara no Vesteros ili njegovo ime Jugosmar Pjusteropson! Da, on se zove, kako rekoste... napišite po slovo i slovo, a Gnjlilopotočani zinuše tek kad on napisa svoje ime svojom latinicom, i adresu, i telefon.

Nešto kasnije, odoše, uz planinu, dugo mašući sa serpentina zbunjenoj djeci i iznenađenom ocu.

A ovi odahnuše kad se stranci udaljiše, jer uveo bi ih na gadan teren da je svratio u kuću. Kažu, da je neki turista, kao ovaj Šveđanin, svratio kod nekog u Montenegro, zadržao se cijeli dan, razgledao okolo, raspitivao se za sve detalje i domaćin ga zaustavi da prenoći: Hoćeš, bogami, noćas ovdje! Stranac je ostao, ali mu ne bi jasno kako će da spavaju, jer je domaćin imao samo dvije prostorije, jednu gdje je bio šporet i – sobu. Gledajući šestoro domaćinove djece, raspitivao se i o tome gdje domaćin radi one stvari sa ženom.

– Žena spava u sobi s djecom, a ti u kuhinji – reče stranac. – Nije mi jasno kako je zoveš kad hoćete da ste bliži, intimniji.

– Ja lupim pesnicom u zid, i ona dođe – odgovori Montenegriner.

– Dobro, tako je kad ti zoveš, ali desi se da to tebi ne pada na pamet, a žena hoće. Šta onda?

– Onda ona promoli glavu iz sobe kroz vrata, i upita: zva li me ti, ili mi se učinje?

Pošto je Šveđanin bio jedan od hiljada turista koji su prošli kroz ovo selo, brzo su ga zaboravili. Ali, on nije zaboravio. Poslije godinu dana, dođe Radmilu uputnica za paket iz inostranstva. Šveđanin je poslao sto čuda i poklona. Radmilo je jedva platio carinu i bio je zaista postićen i zahvalan strancu, ne zbog koristi, no više zbog poštenja koje su Gnjlilopotočani tako rijetko sretali među strancima na putu preko Trešnjevika.

Mlađi Bregović čuo je za taj paket, čak je išao da vidi šta je Radmilo sve

dobio. Čudio se što se Jugosmar Pjusteropson nije njemu ni kartom javio! Eto, on je čak francuski govorio, ali nije se njega sjetio, svu pažnju posvetio je čupavoj djeci iz Rijeke Rajovića. Stranac je pisao da će se ponovo javiti i uputiti te sitne poklone divnoj djeci iz Gnjlilog Potoka.

Jasno, Gnjlili Potok išao je i dalje uz planinu i naniže, šliperi su mirisali kod mosta u rijeci, balvani i celuloza godinama su prevoženi na teškim utovarima prema gradu gdje je sagrađena ogromna fabrika celuloze i papira. Neki Gnjlilopotočani otišli su tamo, i ostali stalno u gradu.

Od dobijanja onih paketa prošla gotovo godina. Radmilo je prestao da radi na šliperima, jer ih više nijesu tražili, i obaljivao je goru za fabriku celuloze i papira, radio na putu preko velike bukove šume iznad Gnjlilog Potoka. Šalili su se ponekad na radilištu s njim, pitali o tetki Švedanki, navodno tetka Lindi, ali Radmilo bi pocrvenio u licu i sve uzimao za šalu.

Ipak, jednog dana, milicijska kola hitno su došla pred Radmilovu kuću. On nije bio tu, bili su djeca i žena. Uzbudeni milicioner, prilazeći ženi, nekako kao da joj izjavljuje saučešće, meko joj stišćući ruku, reče:

– Da li je ovo kuća Radmila Bregovića?

– Jeste.

– Da li koga od njegove porodice možemo vidjeti?

– Možete, bogami, i njega i sve njegove, evo ih šestoro, i ja.

Milicioner malo ustuknu, namrgodi se, obrisa znoj sa čela, pa počeo da zagleda djecu i ženu kao da su s drugog svijeta.

– Ima li u ovom selu neki drugi Radmilo Bregović?

– Nema.

– Ima li još neko, kao on, šestoro djece?

– Ima i više.

– Da li je ovdje nekad nastradao u saobraćajnoj nesreći neki Radmilo?

Žena zinu, pomisli da milicioner hoće da joj saopšti nesreću, pa zakuka:

– Jaoj, kuku meni, da nam nije Rade poginuo u gori?

– Ma čekajte, drugarice – reče milicioner. – Recite vi meni da li ovdje neko održava kakve veze sa Švedanima?

– Mani se Švedana i stranaca, kuku meni, je li nam živ Radmilo?

– I mene to zanima – kaže milicioner – ali da vam sljedeće iznesem: švedska ambasada u Beogradu, i naša u Švedskoj, preko jugoslovenske vlade i Sekretarijata za unutrašnje poslove, zamolili su nas da provjerimo i hitno javimo pravu istinu!

– O čemu, kuku meni!

– Ne kukaj unaprijed, ženo, boga ti tvoga.

– Da li ste vi nekad čuli za druga... gospodina Jugos-mara Pust... Pjust...

Pjusteropsona? Šveđanina?

– Ima Radmilo tamo u toj republici Švedskoj nekog prijatelja, javlja mu se pismima. Ne znam da li se zove Pušteron.

– Pjusteropson, drugarice – kaže milicioner – i da znaš – Švedska nije republika nego kraljevina.

– Bogami, da je Rade znao da oni imaju kralja, ne bi pisao tome Pušteronu.

– Ali, to nije važno – kaže čovjek u plavom. – Gdje je sad Radmilo?

– Negdje u planini, tamo gdje kopaju šumski put, ako je živ, kuku meni...

Radmila stvarno steže nešto oko srca kad ču da ga milicija traži u šumi, daleko ispod planine. Sjeti se i Šveđanina i svega drugog.

– Vi morate da riješite ovaj problem – reče milicioner. – Istina mora da bude na vidjelu.

Radmilo se, kolutajući očima, zaklinjao da će reći istinu.

– Izvjesni gospodin Jugosmar Pust... Pjusteropson obaviješten je u Švedskoj...

– Šta, gospodin Pjusteropson? – reče Radmilo.

– Da, taj Šveđanin je obaviješten pismom, odavde iz Gnjllog Potoka, da je drug Radmilo Bregović, sa svojom ženom i šestoro djece, nastradao u teškoj saobraćajnoj nesreći. U tome udesu gotovo svi su izginuli, javljeno je gospodinu iz Švedske, u životu je ostao samo mali Radmilov sin Boško!

– Nemoguće.

– Moguće je – kaže milicioner. – Dalje je javljeno da se o malom nesrećnom Bošku, bez roditelja i braće, i ikakve zaštite, stara, uz žrtve i punu ljubav, dakle, vaš sugrađanin i rođak Tadija Bregović. Druže Radmilo, da li je vaš Boško živ?

– Ja nemam Boška, a moja djeca su, do jutros, bila sva zdravo i dobro.

– Gospodin Pjust... taj Šveđanin izjavio je jugoslovenskoj vladi u Montenegro duboko žaljenje zbog ove tragedije. Kaže, evo šta piše: njegovo srce u Švedskoj do smrti će otkucavati ljubav za mrtvu porodicu Radmila Bregovića, a njegovom preživjelom sinu ukazaće svaku pomoć i ljubav!

Gorosječa, malo usporenog mišljenja, nije se snalazio, znojio se i muvao, gotovo je pomislio da ga je baš tada u glavu opaučila neka bukva, ali je jasno vidio i milicionera koji je tražio objašnjenje i drugove šliperaše.

– Šta, druže, da javimo jugoslovenskoj vladi i kraljevini Švedskoj?

– Ma šta ja, jadan, da javljam tim velikim silama. Javi im da smo živi i zdravi.

Milicija se trudila da razjasni tragediju u Gnjlom Potoku. Tražila je Tadiju i pitala ga da li, slučajno, zna ko je mali nesrećni Boško. Prije njegovog odgovora, saznalo se i za sadržaj pisma koje je gospodin Jugosmar

Pjusteropson dobio iz Gnjilog Potoka: Mon šer ami e mesje Pjusteropson, pisalo je na „francuskom”, dužan sam da vam kao poznaniku i prijatelju Jugoslavije i Montenegro saopštim tragičnu vijest – votr šer ami e mon frer Radmilo Bregović, avek svojom porodicom, avek šestoro djece i ženom, izgubio je život u teškoj saobraćajnoj nesreći, vozeći sam kola i porodicu ovim našim užasnim putevima koji su i vama poznati.

U toj njegovoj velikoj tragediji koja je potresla i cijelu zemlju Montenegro, sreća je bila naklonjena samo njegovom srednjem sinu malom Bošku. On je u ovom našem planinskom selu ostao sam, bez igdje ikoga i bez pomoći. Ja sam se, kao njegov rođak i brat, potrudio da ga obezbijedim i sada se on nalazi u mojoj kući. Tužno je gledati to usamljeno dijete kako pati za svojim. Oprostite što moje suze kvase ovo pismo, ali znajući za vaše prijateljstvo, dužan sam da vam ovo prenesem.

Ukoliko zaželite da se pismom javite malom tužnom Bošku, ili čak ako mu zaželite ukazati kakvu pomoć, pošaljite sve to na njegovo ime. Kao njegov ovlašćeni zastupnik i staratelj, ja ću čuvati uspomenu na njegove divne roditelje i mrtve braću i sestre i svaku pomoć koja mu se ukaže (mogu vam napomenuti da su neke naše novine već pokrenule akciju sakupljanja pomoći za, kako su ga nazvale – „Pobjednika smrti iz Gnjilog Potoka Boška Bregovića”) svesrdno ću predavati ovom zaista nesrećnom, ali hrabrom, kao od stabla odvaljenom dječaku iz Montenegro. S dubokim poštovanjem i u znak prijateljstva votr ami Tadija Bregović iz Gnjilog Potoka.

Teška tragedija, koja se odigrala na opasnom crnogorskom putu i okukama na Trešnjeviku, kasnije je još više razjašnjena: gomila paketa trebalo je da bude isporučena malom bratu Tadije Bregovića, vižljastom i nedužnom osnovcu Bošku. Radmilo Bregović, sa šestoro djece i ženom, tužio je Tadiju za širenje lažnih vijesti, ali su se poslije pomirili...

Sad manje turista ide preko Trešnjevika, napravljeni su bolji putevi i magistrale drugim krajevima, a kolovozom uz planinu, već ponegdje, može da se održi i travka iznikla nasred ceste.

Ćamil SIJARIĆ

ZABORAVIO SAM LJUBAVNE RIJEČI

Zaboravio sam ljubavne riječi
Koje sam ti onda šaptao.
Ali pamtim kako bi list
Odozgo s grane
Na tebe,
Na mene,
Pao.
Neću otići na ono mjesto.
Mogao bi list sa grane da pane
Kao i prije –
A tebe tu nije,
Ni mene.

PADE IZ NEBA OVAN

Pade iz neba ovan.
Kao nekad davno kod svetaca...
Brze po zemlji potekoše vode.
Trava poraste.
Slijepi progledaše.
Otpadoše kraste.
A nije pao iz neba ovan –
Kao sto je nekad kod svetaca bilo.
To može biti, može biti
Od ptice
Krilo.
Ima na nebu jedna zastava.
Nad svima nama stoji.
Ne zna se ko je u ruci drži, ali
Bog nije.
Kad prođe toliko i toliko ljeta,
I puno, puno kasnije,
Zastava će ispasti nekome iz ruke
I tad će da bude kraj svijeta.
Ali zastava dosad
Ne pada,
Do sjena
Njena
Na nas ljude.

DAVNO JE UMRO NAŠ BUBNJADŽIJA

Noću –
Kad tišina groblje pokrije,
Kad vjetrovi ne huje,
Može da se čuje
Kako bubnjadžija mrtvima
U bubanj bije.
Tad kao da niko ni umro nije.
Tad razdaljina između njih pod
Zemljom i nas gore
Veća nije
Od dvije
Palice bubnjadžije

ТОКОВИ 2/2025
УДК 821.163.41 - 1*Vojislav VULANOVIĆ***NA VJETRU**

Gospode, što nas rasu
po tlu i po vodama,
kad pola nas je u visini
a zemlja je pusta i tvrda.
Rasu nas slijepa zvijezda.
Čovjek ukrašen kopljem
stražari na vratima neba,
i pitanja su mu čudesna,
a vidik slab i zamračen,
vidi pakao i tminu,
ne zna kuda će kročiti,
kako plavet doseći
i kako će se spasiti.
S neba ga vrebaju dušmani
i zemlja je pred rasprsnućem.
Gospode, daj zrak da prosine,
daj nam svijetlu pobjedu,
daj nam cvijeće i vazduh,
vatra i noć u brdima.

KAPI

Prsnuće oči moje
gledajući nevidljivo.

*

Kakvih strašnih stvari ima
ne smijem ni da odgonetam.

*

Moja misao kruži nebom
kao vazduh iz pećina.

*

Plamen je išao zemljom,
svaki stvor je pištao,
nebesa se lelujala.

*

Neka bude šumski mir i rosa
oko moga blagog lica,
lepet krila oko uva.

*

Drhte mokre noćne trave,
iz usta nebesnika
bije studen i nesreća.

*

Ko je žario i palio
slijep je pred groždjem vasionem.

*

Ovaj život kao glib na usta,
zraka nade kao luč u kužnih,
puca opna u gnjiloj tišini,
peksin demon noći sveukupne.

Istina dolazi da svjedoči,
povrh uma nabačani lanci,
kajiš zmije na tanušnom vratu,
ekseri, kamdžije, ralje.

*

Ali plamsaj je tu, i prostor je čudesan.
Nigdje svjetlosti koliko u našoj samoći.

Gordan K. ČAMPAR

PISMO

Pišem ti, pišem ja starice moja
napišem pa pogužvam
ponekad i kaplje gorke s lica
pojedu to mastilo i papir žut.

I misao neka slutnji nalik
odluta nekuda daleko.
Sjetim se špalira, košulje crne
i stiska ruke znanih i onih drugih.

A često mi vreli vosak
s voštanice žute
oprli ruke pa onda s njima;
Kuda drugo nego put neba.

Noć me izjeda, ja gužvam jastuk
jedvaček jutrom poklanjam suncu
nadam se stara majko
nadam, ali još ne znam čemu.

Nego, kaži ti meni mila moja
glancaš li još uvijek
onaj prozor okrenut kapiji
čekajući mene ili vijest neku.

Bole li te majko krsta,
zagreješ li nekad kosti,
prevrneš li nekad šolju,
vdiš li mi kakvog puta.

Doći ću ja starice moja
možda i prije poštarevog zvona.
Doći ću sigurno, ako ne sada
biću ja tamo sigurno „tada“.

Kad budem krenuo adresi bez broja,
kada zamijenim hladnoću samoćom,
poslednji put ovlaš mahnem,
a miris svežeg huma obuzme mi dah.

ETO

Zakrvarilo se nebo
oblaci u galopu
bude pučinu zaspalu
na kojoj prah iz urne
obigrava poslednji krug.

Umorni feral namiguje svecu,
grobna tišina prosipa hlad.
Ostaće samo memoari
potpisani drhtavom rukom
i jedna malena riječ na kraju;
Eto...

Šefket KRCIĆ

TROVANJE

1.

Zar treba da se pitamo
Gdje će nam biti kraj
Kad nam utrobu truju
Podzemni i bolesni psi

Pusti im jauke i zmije
Da im snove prebištu
I jezik pregrizu
Jer utrkuju nesposobne

Oko vijeka ranjava ih u krvi
I mjeri i odnosi na bunište
Sporovi s njima
Ne mijenjaju zube

2.

Strpljenja su otišla
U nepovrat k brazdi
Dok vuku za sobom
Tamnu sjenku

Davnina korijen i razdaljina
Ostale su im na zubima
Kao najmračnije stijene
Udaljavajući nas
Od života

Za koje li kozje uši
Interesi odlaze
U nebo
Nemoći

Соња ЖИВАЉЕВИЋ

ЛУЧКИ ГРАД

УТОЧИШТЕ

из тунела излази воз
и писак пред њим

из луке излази брод
и сирена за њим

између воза и брода
животић проврлуда

ИЗБОР

Јак ветар (као да би то
могао бити слаб)
сломио је највећу
дизалицу у луци

Није била палма – да се повије
Није била маслина – да одоли
Није била жена – да се скрије

Оста од металне грдосије
само постоље
и дуго већ тако стоји

Можда је боље висине
оставити птицама
змијама поље

Можда је боље
трагати за пећинама
у које не залази
ветар јак

Премда
и постоље је
мали светионик
бродницама знак

ТЕТОВАЖЕ

јесу ли то још ноге
руке рамена
попрсја и вратови

тамне вијуге
увлаче у чељуст змаја
у срце руже
у повор
као рекламе
смењују се све брже
муте свест

добро
добро
такво је доба
и нека
нека

боље је своје
шетати змајеве
него пуцати у туђе

БЛАГОСЛОВЕНИ

Има људи којима уточиште
никад не затреба
Путују као корњаче
Своју луку носећи са собом

ТОКОВИ 2/2025
УДК 821.163.41 - 1

Слободан Зоран ОБРАДОВИЋ

НЕПРИЛАГОЂЕН

Не желим ником да се додворим.
Не желим реп да подвучем.
Хоћу да слободно говорим,
да лаж до ногу потучем!

Кажу да сам неприлагођен,
да нећу да живим са миром,
али ја сам такав рођен.
Па зар живот зовете хиром?!

И шта би то требало – да вам се свидим?
Да чучнем, бауљам и шеним?
А, себе од себе да се стидим!
Хвала, не, ја себе сувише цијеним!

ОЧИЊИ ВИД

Данима веје, по земљи сипа...
Бјелина пуни очињи вид.
И мраз већ јако образе штипа,
сунце се крије ко да га стид.

Пахуље у зраку трепере бјелином,
а стаза чека кораке нове...
Вјетар, тек тихо, пјева долином,
као да име нечије зове.

Ослушнем, мислим зове ме драга...
Застанем, чекам и покрет слутим...
Бескрајна бјелина и нигдје трага.
Знам да је залуд, али се љутим:

На себе, на наду, на дан што ме лаже
да мислим она однекуд иде...
Сјенке су те што мене траже...
Кораци се њени више не виде.

Остала је негдје у јесењем дану,
на оном мјесту гдје вјечно се чека,
гдје сузе са кишом на земљу пану...
У смрти – мирна, спокојна, далека...

ТОГ ЈУТРА...

Тог јутра – само да сам знао –
док сам корачао низ друм стари,
већ на првом кораку бих стао,
али нисам знао како стоје ствари...

Нисам знао гдје ја то одлазим –
да у ствари идем из дјетињства свога,
и било ми важно како газим,
како сам одјевен – сјећам се тога...

Па сада одјевен тугом – стојим
док истим путем пратим дијете...
Од тада до данас кораке бројим –
кораке моје до туге и сјете.

Сјетим се увијек руке која маше –
још дуго након одласка мога...
Сузе у оку мајке наше –
сјећам се сузе... и само тога...

Јутрос ме ево – отац који прати
и у срцу има безразложну тугу.
У растанку новом – човјек сам што схвати:
да живот је само шетња по кругу.

Тог јутра заувјек одох
из топлог окриља дјетињства свога,
и сад сам неко ко другога прати...
Схватам и плачем – плачем због тога.

Violeta MANOVIĆ

U TIŠINI SOBE

U tišini sobe, ja o tebi pišem.
U mislima tražim, za nama uzdišem.
Na stolu ti slika i sveća što gori,
a zidovi ćute, samoća me mori.

U tišini sobe, ja se tebi nadam.
I čekam tvoj poziv, da ti se izjadam.
Ne znam šta me više nadahnućem nosi,
tišina što guši il' ljubav što kosi.

Otkad tebe nema – nestade topline.
I duša je hladna kada se odškrine.
Sećaš li se jutra, dodira u noći?
Ili ti je ljubav – krivac u samoći?

U tišini sobe, samoća sad vlada
i jutro kad svane i noć kada pada.
U tišini sobe noći budu duge,
jer, neke su noći stvorene za tuge.

Ja ti pesme pišem u ovoj tišini,
želeći da živiš... u svojoj praznini.
Al' negde u meni još nada postoji...
tišina da stane, da nas ljubav spoji.

TIŠINA MOJE MLADOSTI

Žal za mladost – golema je,
kaže pesma, dobra, stara.
Uspomena mome oku
gorku suzu od nje stvara.

Kako moja duša stari,
sve više je srce želi.
Jer je mladost blagorodna
i lepotu i bol deli.

Moja mladost – divna beše,
knjige, snovi, putovanja.
Ljubavi mi puna duša–
pamtim i razočaranja.

Volela sam ludu mladost,
diskoteke, smeh, kafane,
znala pesme što u duši
leče tihe, bolne rane.

I kad ljubav izda, ode,
i kad tužno mi je bilo.
vazda su mi zvezde sjale,
grlile me toplo, milo.

Albumi su puni slika.
Duša puna uspomena
S radošću se srce seća
lepote iz tog vremena.

Gledam slike, sa osmehom,
a godine – samo stižu.
U tišini i u mraku,
neke nove priče nižu.

I kad budem sasvim stara –
tad pričaću bez gorčine,
iskreno sam bila srećna
u tišini – bez tišine.

Божјица БЕЗМАР

ЗНАШ ЛИ, СИНЕ

Знаш ли, сине,
Да се земља
Не продаје

Да шљива
Иза куће
Родила је
Да ово
Родна је година

Да се ливаде
Косе
И опет
Ћери воду доносе

И поља жита
Спремна су
Да се жању
На нашем имању

Да је земља
Којом газимо
Муком стечена
Вама остављена

Чувајте, децо,
Своја огњишта
Без њих
Немамо ништа

Чувајте, децо, славу
Чувара темеља и сљемена
Јер без вере ни нас нема

ЗАВИЧАЈ

Идем где срећни иду
А тужни их срећу
Идем где је искреност врлина
А лагање тежина

Где је светлост у срцу
У очима сјај
Где љубав нема крај

Тамо
Где се поштује
Дарује

Где је мајка
У бој
Испраћала сина
И изгубила

Тамо
Где ме чека бистра река
Где девојка свога драгог чека

Тамо
Где све мирише другачије
Где је сестра брата добила
Где сам прве речи проговорила

Тамо
Где слободу има свако људско биће
Тамо
Где не кажеш нема, већ биће

Тамо где је била моја бака
Са унуцима у њиви до мрака

Тамо

Где је најлепша зора

Где се чују црквена звона

Идем тамо

Да се воде напијем

Мајчину руку да милујем

Оцу руке да раширим

О завичају, мој мили!

ТАТИН ПЛАНИНАР

Где ћеш сине?
Нисмо те учили
Брдо да прескочиш
Ветру да пркосиш

Још су ти ноге слабе
Стенама не идеш бос
Не познајеш стазе
Неки путеви се не газе

Ниси штап никада носио
Нисмо ти преко реке
Мост саградили,
Нисмо умели

Не гази се у дубоко
Још су твоје ноге мале
Да се вину у планине,
Где су маагла и висине,

Ниси научио стране света
Иако мислиш
да је твоја планета
САЧЕКАЈ,
Прво отац напред
Не брзај!

Сине, брзо се вине у висине
Бићеш још који дан
Један малени дечак знатижељан
А онда дечко
Татин ПЛАНИНАР
За живот спреман

Нада МАТОВИЋ

ЉУБАВ БЕЗ АДРЕСЕ

Некад ме емоција понесе
у споменар за љубав без адресе.
Да ли и ти крвариш, као што крварим ја,
или је све то нота једног сна?
На кошуљи парфем, а у нама сни –
можда промашени,
али ипак само наши?

Оно наше прво ми,
поглед ока и додир душе...
Шта кад и љубав сруше?
Да ли ми и даље остајемо – ми?
Шта још живи, кад све друго утеху гуши?

Ко се овом писму диви?
Коме сад срце шуми,
шта сада свира –
за љубав, за поглед
или њену одисеју?

Љубав је за тебе модна писта,
или само авантура без краја.
Ја више не бројим сате, дане, мјесеце –
чекам те у тишини, без одговора.
А моје сунце је ту. Ту је.

С тобом је била моја душа,
увијена у најљепши папир
што на љубав мирише –
сунце без кише.

Али и даље ћутиш
испод истог неба гдје сам те чекала.
Извини... што љубав нема гдје да стигне.

Срце све тише куца,
а крик из вена почиње да пуца.
Ја постајем таленат
за љубав без адресе,

а још увијек сам неко
ко иде свуда гдје га срце однесе.

Ово је пјесма за тебе –
биће с пола душе,
али успомене моје срце буше,
и свака рана тихо боли,
у тишини гдје се љубав у сновима крије.

Теодора КОВАЧ

ЖУПА

Комад Неба у камену,
Грумен Сунца под прстима,
Под куполом Васкрсење:
Живо,
Снажно,
Свеприсутно.

Спомен скаска страдалница,
Манастирска Голготница
Још кроз огањ прекаљује
Да л' вијек, или просто -
Снење, мутно.

За свијетло праскозорје
Бијеле цркве-мученице,
Светитељке су исткале
Златан покров
Да га прати.

Све молитве испојане
У загрљај твој су стале,
У те очи се обукле,
У твој срцу засијале,
Мати.

ОДА КИШИ

Падај, земнољубна и Небеса точи
Узораном лејом, утабаним путем,
Самилост и срцбу саспи нам у очи,
Пресушена мора, баруштине мутне.

Падај набујала, силна опомено,
Разбистри у немоћ обрасле бунаре,
Умиј нам пралице утихнуло, земно,
На јутрење буди уснуле свечаре.

Падај одбачена, и не гледај на кас,
Презрена је давно погнута ти глава,
Варалица ти си и обмана за нас,
Никад Анђелија, увијек Видосава.

Падај хранитељко птица и звериња,
Успаванко лака дјечјој невиности,
Шареном ти жетвом коса жање сиња,
Док нас хљебом нудиш, камен нам опрости.

Падај, само падај, непресушно врело,
Потопи нам горде тврђаве и бране,
Додоле ће једном окитити село
Напуцјелим лисјем с маслинове гране.

IN MEMORIAM

TOKOVI 2-2025
UDK 929 A. Smailagić*Prof. dr Draško DOŠLJAK***ODLAZAK ALJA SMAILAGIĆA (1933 – 2025)**

“Ima ljudi čiji je život tako dobro ispunjen da ni svojom smrću ne mogu da nas obeshrabre” – zapisao je Ivo Andrić. Ova misao kao da se odnosi i na Alja Smailagića, koji je preminuo 22. avgusta 2025. godine, Zatvoren je krug jedne uspješne životne i stvaralačke ličnosti, koja je začetnik organizovanog likovnog stvaralaštva u Beranama. Otišao je jedan od predstavnika generacija gospodskog Ivangrada ostavljajući snažan pečat i poruku idividualne uspješnosti i formule dobrog imidža grada i kulture u periodu kada je entuzijazam carovao. Rođen je u Ivogradu (Berane) 1933. godine. Završio je petogodišnju Umjetničku školu u Herceg Novom, 1955, i Pedagošku akademiju – likovno, u Nikšiću, 1972. godine. Od 1960. godine je član Udruženja likovnih umjetnika za primijenjenu umjetnost Crne Gore, a od 1967. i član Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore.

Imao je tridesetak samostalnih i preko 270 grupnih izložbi u zemlji i inostranstvu. Učesnik je više republičkih, saveznih i internacionalnih likovnih kolonija. Radio je u Beranama kao likovni pedagog, a od 1987. godine živio je u Budvi i Svetom Stefanu, gdje je nastavio stvaralačku i izlagačku djelatnost.

Likovno stvaralaštvo Alja Smailagića kontinuirano je pratila likovna kritika. Danas se prisjećamo slikara i pisaca koji su pisali o Alju i ističemo neke izvode, koji potvrđuju uspješnost jednog Čovjeka. Jovan Bogićević, slikar, 1979. godine, piše: “Aljo Smailagić, slikar – Prometej okovan da ga kljuje tmurna ptičurina potrošačkog mentaliteta, još jednom se, po ko zna koji put obnovio i traje na sudbonosnoj stijeni, na čemu mu, pored dobrih slika koje nam ovog puta pokazuje, valja punim srcem čestitati. Ipak mu, bez obzira što se svakom susretu sa njim radujemo, ne želimo istinu koja ga nezasluženo okružuje. Mazohizam je svuda, pa i na planu duhovnog djelovanja, predstavljao devijaciju svojih poklonika. Prije par godina govorili

smo o jednoj novoj fazi u Smailagićevom slikarstvu. Tada smo, možda prerano, bili podgrijani nadom u svrsishodnost njegovog novog opredjeljenja i angažovanja, a danas već osjećamo u punoj mjeri trijumf naše smjele pretpostavke. To više nije faza već opus koji dominira među svim njegovim dosadašnjim stilskim opredjeljenjima. Aljo Smailagić danas gradi slikarstvo koje sigurno razbija stege regionalnog i prerasta u sire i značajnije oblasti – do kosmopolitskog. On je, zapravo, u ovom trenutku, slikar vremena u kome živimo, a često je tematski i ispred njega. On kroz taj izraz i vrijeme traži i mora naći put do sopstvenog slikarskog identiteta. Mada ponekad zanemari neki periferni detalj, vjerovatno ne računajući sa njegovom važnošću, ovaj daroviti i duhoviti slikar ide jednom rafiniranom idejom kroz lirski svijet koji nam otkriva vrlo sugestivno. Još bi ubjedljiviji bio kad mu trake, po kojima je smješten i na veliki put u nepoznato opremljen Smailagićev mikrokozmos, ne bi tekle onako dotjerano”.

Pjesnik Miomir Mišović, u jednom zapisu (1984) o Alju, veli: “Kad boja spopadne Alja i razlije gap o platnu, bar u ovom ciklusu, to je naprosto pljusak, lirsko i misaono preuređivanje prirode. A kakva li, pak, bješe ta priroda prije dvije decenije i više? Bješe to dobro probrana arhivska građa Berana. Boje su bile, tako da kažem, osunčane, tačne. Koliko bivšeg spokoja kondezovanog u dostojanstvenu umjetnikovu osamljenost i sjetu. Ne da ta ruka da mine prošlost i ljudi bez kojih se nije moglo. Ko je zakasnio neka se druži njegovim platnima. Krovovi, snjegovi i mirna podneva varoši. Nekakav talas sa pučinom u nama, a tek li koliko u umjetniku. Aljova boja miri, a ovog puta se pobunila i previse saopštava ovaj vijek sa uznemirenim nebom, s temeljom smrti. Ako se stiglo na mjesec, kako kaže D. Matić, ‘Mjesečina je ostala mjesečina’. Nikada nije bio bliži, neko uvjerenje me obestinjaše Sumatri i Crnjanskom, Rastku Petroviću i sve do čiste sažetosti Momčila Nastasijevića. Bez imalo patetike ovdje se na platnu s metaforičnog Koma vide vrhovi Fruške gore. Slika je sve više istina. Proces. Oslobođajuća presuda od stvarnosti i očiglednosti. Ova izložba je knjiga o zrelosti. I sam umjetnik bi volio da zna kako je došao do ove boje. Nema tu umišljanja, cepidlačenja, patetike i mržnje. Identitet je prokuljao. U pitanju je slikar čija ruka pripovijeda naš život. U stvari, počeo je kao pjesnik, a završava kao filozof. A najprije kao ulični reporter. S lica mjesta. Još jedan dokaz da nema velikih i malih jezika. Sve može da se prevede slikom. Još jedan dokaz apsolutne komunikacije sa svim krajevima svijeta. Takve ih je odista naslikao. To je teret. Nebesa na plećima, univerzum u rukama. U boji je njegov fitilj. U ramu eksploziv. U rukama upaljač. Strašni bijeg od vaskolikog uticaja galerijske bratije. On je konačno napisao svoju antologijsku pjesmu. Konačno postignut kompromis sa svemirom.

Bez teleskopskih sprava odmah je prostranstvo u ramu. Aljo odista nema mira među bojama. Vala i neka nema”.

Pratio je Aljovo stvaralaštvo i Faruk Dizdarević, koji ističe: “Aljo Smailagić, umjetnik bogatog iskustva i razuđenog dijapazona interesovanja, autor je umjetničkog opusa izuzetne raznolikosti... Jedan od Aljovih zapisa Ivangrada kojeg više nema su portreti ljudi sa periferije života toga grada – “mali, bačeni ljudi sa Lima”. Ne tragajući isključivo za čovjekom u smislu njegovih portretnih svojstava, Smailagić je slikajući te varoške oriđinale zapravo u potrazi za njihovom dušom i njenim transformacijama proisteklim iz njihovog gorkog životnog iskustva i raspoloženja. U potrazi za njegovim vidljivim ali i metafizičkim tragovima u vremenu otkrivao je čudesnu moć čovjekovog lika da se iskaže i bez riječi, da nekim unutarnjim pokretom bude rječitiji od svakog govora”. Slobodan Bobo Slovinić kaže:”Smailagićevo slikarstvo je meko, toplo i pitko, vizuelno veoma omamljivo, rađeno je sa velikim zanosom i ljubavlju, u svaki santimetar utkana je značajna kreativna energija, ali koja se većma mentalno osjeća, nego li što se eksplicitno nameće. Smailagić, već decenijama gradi vlastiti likovni prosede, tako da je ustalio karakterističan i prepoznatljiv art-rukopis, iako ne izlaže često, svojim slikarskim ostvarenjima, veoma je dugo prisutan u savremenom crnogorskom stvaralaštvu”.

Profesor Maksim Lutovac u prvi plan stavlja portrete koje je radio Smailagić:”Aljo je majstor portreta i, što se rijetko spaja u jednom umjetniku, pejzaža, ali i sasvim druge naravi od crnogorske slikarske škole. Najbolji portreti su mu iz beranskog perioda tzv. “ljudi s ulice”, koje je, mnogo prije njega, uočio Ivo Andrić, a poslije njega Aljo Smailagić pokazao u svojim “Berancima”. To su balkanski biseri, crni naravno, ali s grubljom dušom. Nju je Aljo vidio i otkrio u njihovim ugašenim očima i sačuvao ih kao svjedoke jednog prohujalog vremena”.

Aljo Smailagić je autor i više bista, među kojima, Vukašina Radunovića i Radomira i Milete Mitrovića. “Bavljenje vajarstvom” – piše Aljo Smailagić – “ne smatram značajnom fazom mog stvaralaštva, ali se ne smije ni prećutati. Poslije školskog, solidno stečenog iskustva, prvo ozbiljnije bavljenje ovom granum umjetnosti proisteklo je iz potrebe Vazduhoplovnog garnizona u Nišu da uruči prikladan poklon odlazećem komandantu Enveru Čemaloviću... Ohrabren dobrim primjerom mog vajarskog prvjenca, nastavio sam istraživati u tom pravcu, ali sada za svoju dušu. Tako su nastale gipsane figure ‘Valcer’, i ‘Majka i dijete’. Inspirisan muzikom Štrausa, ‘Valcer’ sam oblikovao razvučenim gipsanim trakama, koje sam sedamdesetih godina prenio na platno, obogatio ih formom i bojama ostvarivši ciklus od oko stotinka slika

dosta hvaljenih, a i napadanih. ‘Majka i dijete’ je gipsana figura kompaktne mase, stilizovane forme sa diskretnim naznakama simbioze majke i djeteta”

Smailagić je predstavnik zlatnog doba ivangradskog pozorišta, koje je obilježio kao scenograf poluprofesionalnog pozorišta KUD-a Dušan Bošković. U njemu je jedno vrijeme radio i kao koreograf uspješno postavivši nekoliko makedonskih igara naučenih za vrijeme odsluženja vojnog roka u Nišu. Smailagić je autor idejnog rješenja diplome za najveće opštinsko priznanje Opštine Berane, Nagrade „21. jul“ kojom je i sam nagrađen 1976. godine. Dobitnik je i Povelje Međurepubličke zajednice za kulturu sa sjedištem u Pljevljima 1982. a za doprinos oživljavanju kulturnog i stvaralačkog života ne samo u Ivangradu već i mnogo šire, nagrađen je, 1980. godine, Ordenom Predsjedništva SFRJ. Godine 2016. dobio je Zlatnu plaketu Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka u Sarajevu za doprinos u širenju dobrosusjedskih odnosa stvaralaca ovih prostora.

“Aljov doprinos razvoju likovnog stvaralaštva u Beranama je nemjerljiv. Znao je u svom ateljeu, široko otvorenih vrata, sobičku ispod bine Centra za kulturu, da priprema i glumce za scenu! Mnogi, danas poznati slikari, povukli su tu prve poteze” – zapisao je Slobodan Vuković.

Poezija boje je bila život Alja Smailagića – Čovjeka kome upućujemo dužnu zahvalnost za stvaralačku, umjetničku energiju koju je unio u život Ivangrada i koja ostaje kao formula uzvišenosti i otmjedenosti. Uspomene traju! Nema smrti – ima seoba! I stvarnosti! Aljo je otišao u nebeski atelje da nastavi nedovršene ovozemaljske portrete. Ponio je sa sobom štafelaj, platno, kičicu i boje, a crnogorskoj kulturi ostavio slikarsko blago kojim se diče i Berane i Crna Gora.

Podjednako kao i mi!

Упутство за ауторе

Радови се достављају у Word формату, куцани Times New Roman фонтом с двоструким проредом.

Уз текст рада дати и посебну насловну страницу на којој треба навести наслов рада, академску титулу, име и презиме аутора, институцију у којој је аутор запослен, место, приватну или службену електронску адресу.

Рад не би требало да буде дужи од 16 страна основног текста. На самом почетку рада треба приложити сажетак и кључне речи (до пет), а чланак мора садржати и резиме на неком од страних језика, а који долази на самом крају рада (до 10% обима рада).

Литература се наводи азбучним или абecedним редом. У попису литературе се не наводе радови који нису цитирани у раду. Уколико се при писању рада користе прилози, треба их додати на крају рада. Могу се означити као ПРИЛОГ А, ПРИЛОГ Б, или ПРИЛОГ 1, ПРИЛОГ 2.

Радове слати на tokovi.centarzakulturu.ba@gmail.com имејл адресу.

САДРЖАЈ

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Проф. др Здравко М. Делетић

Пожељна историја: производња и употреба – Моћ незнања– 7

Др Горан Чукић

Здравље је суштинско 37

Др Дарко Бакић

Мехмед Али-паша као жртва политике порте у опструкцији Берлинског уговора 53

Др Дарко Бакић

Интернет маркетинг 67

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Проф. др Драган Ђукановић

Спољна политика Црне Горе (1997–2017) 87

Проф. др Драга Бојовић

Никшић по драмској мјери љепоте и младости 90

Проф. др Драшко Дошљак

Бранкин водич кроз умјетност 92

Проф. др Софија КалезићО поетској збирци Слободана Зорана Обрадовића *Добро и зло* 96

Др Љубодраг Симоновић

Олдас Хаксли и смисао живота 101

Алмаса Мулић

Монографија о хипокристицима..... 109

Зорица Јоксимовић

Глас који вришти112

Слободан Вуковић

Бечки акварел.....115

Велимир Ралевић*Брижна рука* – књига о учитељима и учитељству у част..... 120**Слободан Зоран Обрадовић**

Ехо тишине 122

Наташа Пековић

Распјевана бајковита свевременост 124

Снежана Р. Радуловић

Интервју са проф. др Мирославом Додеровићем 130

ПРОЗА И ПОЕЗИЈА

Миладин Ћулафић

Понио те враг у комске крше 147

Богдан Шеклер

Трагедија 158

Ћамил Сијарић

Заборавио сам љубавне ријечи..... 166

Паде из неба ован 167

Давно је умро наш бубњација 168

Војислав Вулановић

На вјетру.....	169
Капи.....	170

Гордан К. Чампар

Писмо... ..	172
Ето.....	173

Шефкет Крцић

Тровање.....	174
--------------	-----

Соња Живаљевић

Уточиште.....	176
Избор	177
Тетоваже	178
Благословени	178

Слободан Зоран Обрадовић

Неприлагођен.....	179
Очињи вид.....	180
Тог јутра	181

Виолета Мановић

У тишини собе	182
Тишина моје младости.....	183

Божица Везмар

Знаш ли, сине.....	184
Завичај	185
Татин планинар.....	187

Нада Матовић

Љубав без адресе	188
------------------------	-----

Теодора Ковач

Жупа.....	190
Ода киши.....	191

IN MEMORIAM

Проф. др Драшко Дошљак

Одлазак Аља Смаилагића (1933 – 2025) 195

УПУТСТВО ЗА САРАДНИКЕ 199

Часопис за научна, књижевна и друштвена питања
Број 2-2025

Издавач

ЈУ Центар за културу
ул. Беранско - андријевачког
батаљона бр.13
Беране

За издавача

Тамара Кењић

Припрема за штампу

Велимир Дробњак

Тираж

300

Штампа

Пегаз - Бијело Поље

Први број ``ТОКОВА`` је објављен 1971. године.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 0350-8366 - Tokovi
COBISS.CG-ID 15947266

